

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय ... श्री. व्यं.

सं. क्र. ७७९

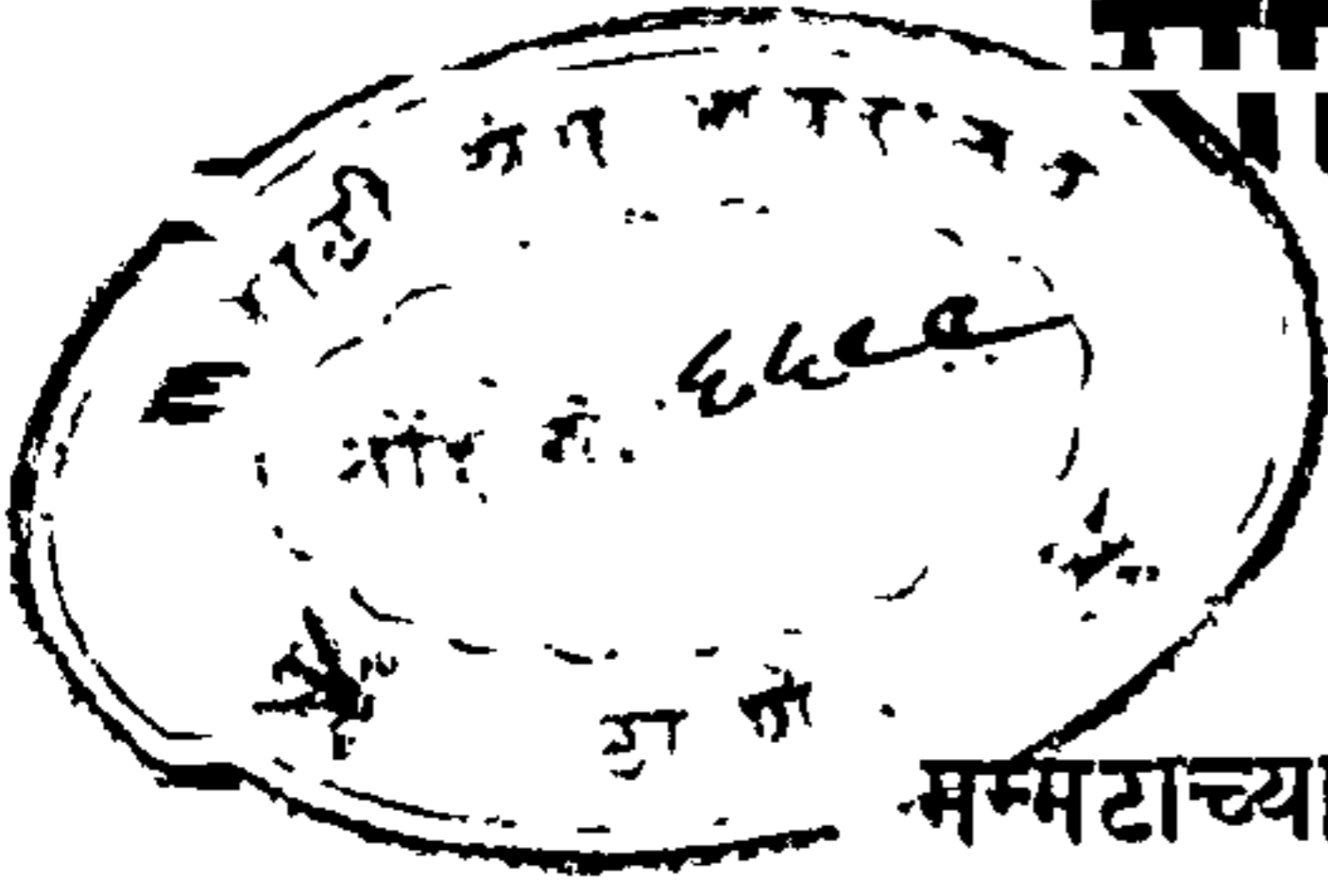


साहित्यकौमुदी

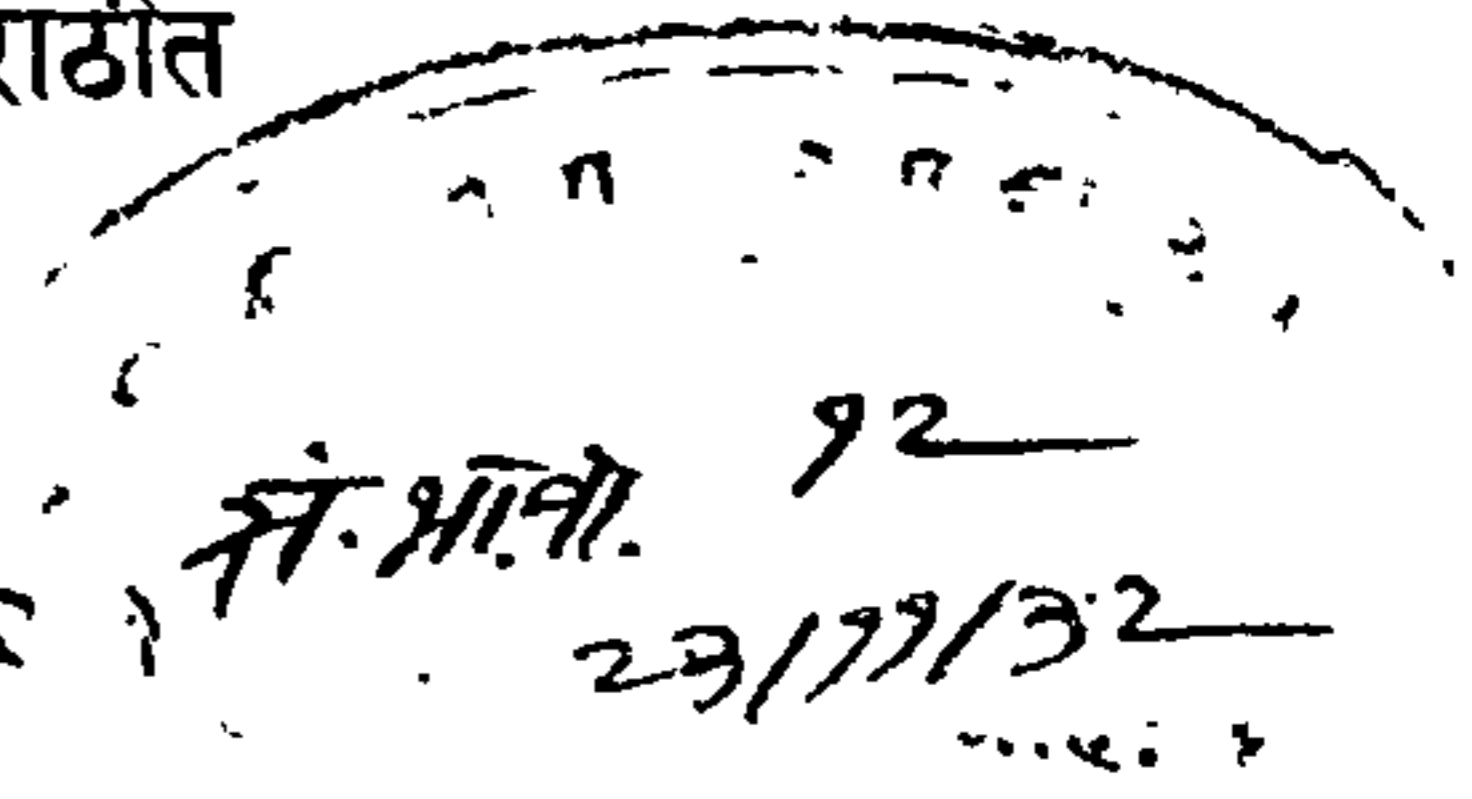
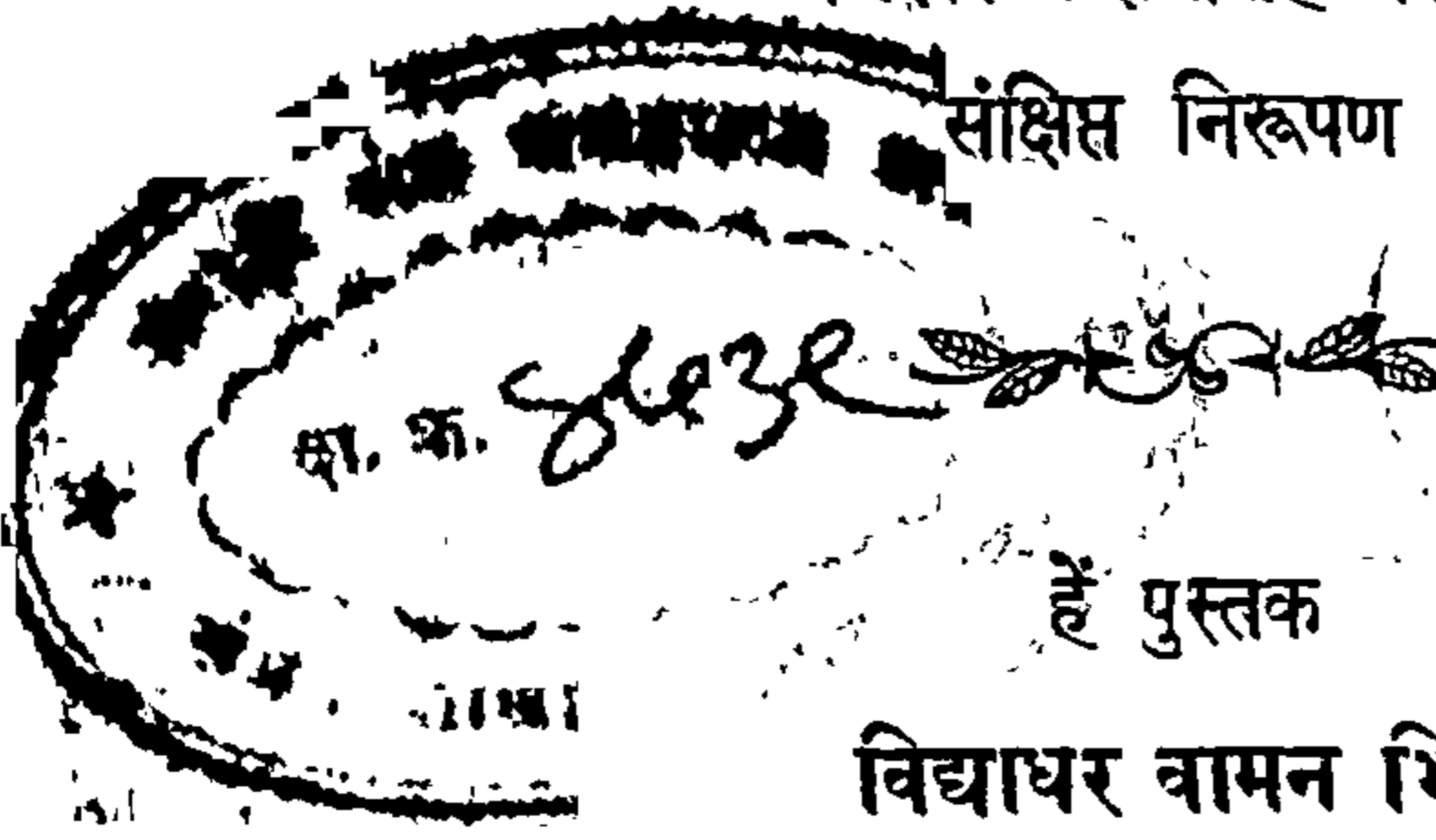
विद्याधर वामन भिन्ने

प्रि.म. १ म. १०१

साहित्यसंग्रह



महाराष्ट्राच्या काव्यप्रकाशाच्या पांच उल्लासांचें
पद्यरूप लक्षणांसह मराठींत



संक्षिप्त निरूपण

हे पुस्तक

विद्याधर वामन भिडे

आहो.

“ महाराष्ट्र भाषेचा सरस्वतीकोश, ” “ मराठी उद्घाटन, ” “ मराठी म्हणींविषयी चार शब्द, ”

“ मराठी भाषेचे वाक्प्रचार, म्हणी, इ०, ”

“ अर्थालंकारांचें निरूपण, ” “ राघवीय-

परीवाह, ” इत्यादि पुस्तकांचे कर्ते

ह्यांनी रचिले,

ते

चित्रशाळा प्रेस, पुणे, येथें छापून प्रसिद्ध केले

इसवी सन १९३२

किंमत १ रुपया

मुद्रक व प्रकाशक—
शंकर नरहर जोशी, चित्तशाळा प्रेस,
१०२६ सदाशिव पेठ, पुणे शहर.

सर्व हक्क प्रकाशकाच्या स्वाधीन.

प्रस्तावना

सात आठ वर्षांच्या मार्गे आम्ही " अर्थालंकारांचें निरूपण " ह्या नांवाचें साहित्यशास्त्रावर एक पुस्तक रचिलें; त्याची दुसरी आवृत्ति छापल्यालाही आठ दहा महिने होऊन गेले. पुस्तकाला इतक्या थोड्या अवधीत दुसरी आवृत्ति लाभली ह्यावरून ह्या पुस्तकाचा उपयोग शाळांतील आणि कालेजांतील विद्यार्थ्यांना आणि राक्षिक वाचकांना होत आहे, हें उघड आहे.

२ हें पुस्तक लोकांच्या आदराला पात्र झालेलें पाहून आम्हाला साहित्यशास्त्रावर आणखी एक आणि अधिक मोठा ग्रंथ लिहिण्याची हास वाटून आम्ही " साहित्यकौमुदी " हा ग्रंथ रचून वाचकांना सादर करीत आहों.

३ आमच्या " अर्थालंकारांचें निरूपण " ह्या ग्रंथांत मम्मटाच्या " काव्यप्रकाश " ह्या नांवाच्या जगद्विख्यात ग्रंथाच्या दहाव्या उल्लासाचें मुख्यत्वेकरून निरूपण केलेलें असून पहिल्या आणि दुसऱ्या उल्लासाचें गौणत्वानें निरूपण करून तें उपोद्धाताच्या रूपानें ग्रंथास आरंभो जोडिलें आहे. साहित्यकौमुदी ह्या प्रस्तुत पुस्तकांत काव्यप्रकाशाच्या दहाव्या दहा उल्लासांचें निरूपण करावयाचें आम्ही योजिलें आहे. या दहा उल्लासांपैकी पहिल्या हप्त्याला पाहिला, दुसरा, तिसरा, नववा, आणि दहावा, अशा पांच उल्लासांचें ह्या आमच्या साहित्यकौमुदीत निरूपण करून बाकीच्या पांच उल्लासांचें निरूपण धनकालादिकांच्या आनुकूल्यावर आम्ही सोंपवीत आहों.

४ साहित्यकौमुदी ह्या पुस्तकांतील विवरणाची शैली कशी आहे हें सांगितलें पाहिजे. साहित्यशास्त्रांतील पारिभाषिक शब्दांचें लक्षण संस्कृत आलंकारिकांच्या सरणीने पद्यांत दिलें आहे. नंतर ह्या पद्यांचा गद्यांत उलगडा केला आहे. नंतर उदाहरणें देऊन त्यांचा अनुवाद करून तीं उदाहरणें लक्षणांना जुळवून दाखविली आहेत. यानंतर कांहीं टिपणें देणें जरूर वाटल्यास टिपणें दिली आहेत. पारिभाषिक शब्दांचीं लक्षणें पद्यांत दिलेलीं असल्याकारणानें तीं विद्यार्थ्यांना लक्षांत ठेवण्याची विशेष सोय ह्या साहित्यकौमुदीनें होईल अशी आम्हाला आशा आहे.

५ प्राचीन काळीं विषयाचें विवरण शक्य तितक्या थोडक्या शब्दांत करण्याची ग्रंथकर्त्याला आवश्यकता असल्याकारणानें मम्मटादि साहित्यशास्त्रावर रचना करणाऱांनीं पारिभाषिक शब्दांचीं लक्षणें पद्यपादांत, पद्याधीत, किंवा अन्य प्रकारें अपूर्ण पद्यांत दिली आहेत. ह्या ठासीव रचनेमुळें पुष्कळ ठिकाणीं वादग्रस्तता, दुर्बोधता, आणि संदिग्धता, ह्यांना अवसर मिळालेला आहे. आम्हाला अशी ठासीव रचना करण्याची आवश्यकता नसल्याकारणानें आम्ही संबंध पद्यांत एक एक पारिभाषिक शब्द लक्षिला आहे. एका पद्यांत एकाहून अधिक पारिभाषिक शब्द आम्ही लक्षिले नाहींत. ह्यामुळें एका पारिभाषिक शब्दाचें लक्षण समाप्त झाल्यावर जर पद्याची कांहीं जागा शिल्लक राहिली असली, उर ती " असें पंडित म्हणतात " इत्यादि सारखे शब्द घालून भरून काढिली आहे. अशी रचना अर्वाचीन काळच्या विद्यार्थ्यांला सोयीची वाटेल असें आमचें मत आहे.

६ दुसरें असें कीं लक्षणांच्या स्पष्टीकरणार्थ जीं पद्यें आम्ही दिली आहेत, तीं लक्षणांशीं जुळणारीं नाहींत असें कदाचित् घडलेलें असणें संभवनीय आहे. अशा जातीचे दोष जर कोणी तज्ञानें दाखवून दिले, तर आम्ही त्यांचे उपकार मानून दुरस्त्या करावयास सिद्ध आहों.

७ साहित्यकौमुदीत उदाहरणार्थ दिलेली वहुतेक पद्ये आमच्या स्वताच्याच काव्यांतून झूत केलेली आहेत, किंवा प्रसंगासाठी नवीन बनवलेली आहेत. “अर्थालंकारांचे निरूपण ” आणि “ साहित्यकौमुदी ” ह्या दोन पुस्तकांत विषयाच्या विवरणासाठी दिलेली उदाहरणपद्ये भिन्न भिन्न असल्याकारणाने ती दोन्ही पुस्तके संग्रही ठेवणाऱ्याला विषयाचा उलगडा साहजिकपणे चांगला होईल. जे एका पुस्तकांत त्याला दुर्बोध वाटेल ते दुसऱ्या पुस्तकांत सुबोध होईल.

८ आम्ही “ मराठी म्हणीविषयी चार शब्द, ” “ मराठी शब्दांचे उद्घाटन, ” “ अर्थालंकारांचे निरूपण, ” इत्यादि भाषा, अलंकार, शब्द, इत्यादिकांच्या शाखांवर कांहीं पुस्तके रचिली. तसेच आम्ही आजपर्यंत पुष्कळ कविता रचिली. तीही आज कित्येक वर्षे महाराष्ट्रीयानांच्या पुढे आहे. परंतु शास्त्र आणि कविता यांच्या संयोगाने रचिलेले हे “ साहित्यकौमुदी ” पुस्तक महाराष्ट्रीयाना सादर करण्यांत आम्हाला बरीच कचर वाटत आहे. स्वतंत्रपणे साहित्यशाखावर गद्यांत रचना करणे, आणि स्वतंत्रपणे स्वीकारलेल्या विषयावर कविता करणे, ह्या दोन्ही गोष्टी परस्परांहून भिन्न आहेत, आणि एकीचा संबंध दुसरीशी बिलकूल येत नाही. ह्या कारणामुळे लेखकाला पूर्ण स्वातंत्र्य असते, आणि लेखकाच्या सोयीप्रमाणे रचना करावयाला त्याला पूर्ण अवसर असतो. परंतु “ साहित्यकौमुदी ” ह्या पुस्तकाची गोष्ट तशी नाही. शास्त्राची सर्व प्रमेये अबाधित रीतीने सांगण्याची एक नियंत्रणा आम्हांला असतां कवितेच्या नियमांची आणखी नियंत्रणा भरतीला आल्याने काम फारच कठिण होते. डोळा फुटून नये आणि काडी मोडून नये अशा पेचाच्या स्थितीतून वाट काढण्याचे साहस आम्ही ह्या पुस्तकांत करित आहो. ह्या पुस्तकाची रचना चाललेली असतां ह्या दोन्ही प्रकारच्या नियंत्रणा आम्हाला पदोपदी नडवीत होत्या. ह्या दोन प्रकारच्या अडचणींत आमचा मार्ग कुंठित होई, तेव्हां आम्ही कवितेच्या नियंत्रणांकडे काणाडोळा करून शास्त्राच्या शुद्धतेला बलीयस्त्वाचा मान दिला आहे. ह्या कारणामुळे आमचे हे काम कसे काय वठलेले असेल हे आम्हांला खात्रीपूर्वक सांगता येत नाही. परंतु हे काम बरेचसे चांगले वठले आहे असे महाराष्ट्रीयानांचे मत ठरले, तर काव्यप्रकाशाच्या उरलेल्या पांच उल्लासांवर ह्याच सरणीने रचना करण्याची आमची उमेद आहे. त्यांत काव्यांतील रस, काव्यांतील गुण, काव्यांतील दोष, ध्वनि, इत्यादिकांचे आम्ही विवरण करूं.

९ ह्या आमच्या पुस्तकांत झालेले कोणत्याही प्रकारचे दोष तज्ज्ञांनी आमच्या आमच्या नजरेस आणून दिले, किंवा अन्य कांहीं सुधारणा सुचविल्या, तर आम्ही त्यांचे उपकृत होऊं, आणि तदनुरोधाने आमच्या पुस्तकांत सुधारणा करूं.

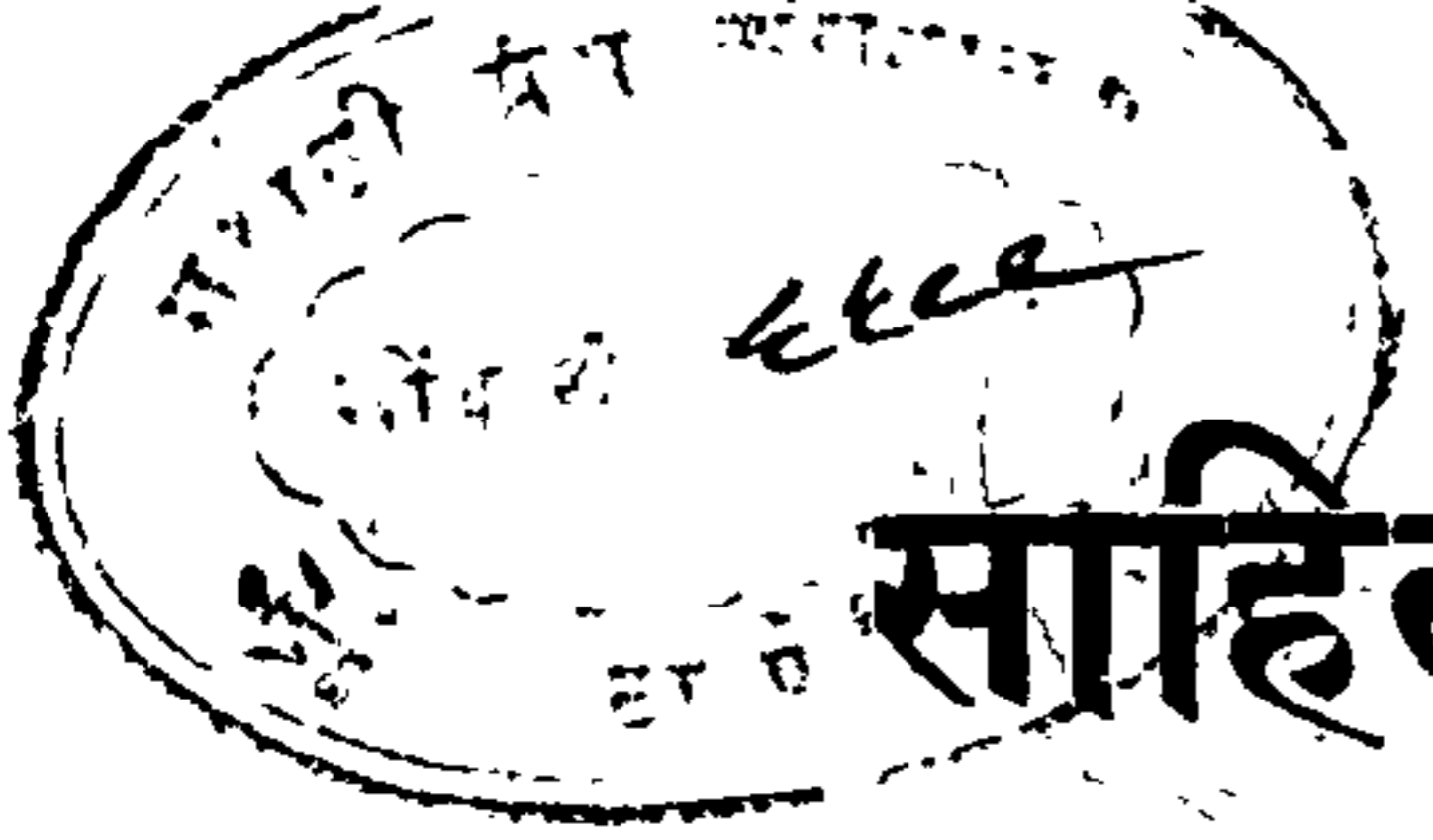
१० ह्या पुस्तकांत जे पारिभाषिक शब्द आम्ही विषयाच्या अनुरोधाने लक्षिले आहेत, त्यांची एक सूची, आणि उदाहरणार्थ दिलेली जी पद्ये त्यांची एक सूची, अशा दोन सूची ह्या ग्रंथाच्या शेवटी जोडल्या आहेत. तेणेकरून विद्यार्थ्याला एकादा विशिष्ट पारिभाषिक शब्द किंवा पद्य ताबडतोब पाहतां येण्याची सोय झाली आहे.

११ “ साहित्यकौमुदी ” ह्या पुस्तकासंबंधाची सर्व प्रकारची जबाबदारी चित्रशाळेचा साहसी आणि उत्साही मालक रा० रा० वासुदेव गणेश जोशी, यांनी आपल्या शिरावर घेतली ह्याबद्दल आम्ही त्यांचे उपकृत आहो हे सांगायला आम्हाला आनंद वाटत आहे.

पुणे. ७३५ सदाशिव पेठ,
१५ नोव्हेंबर १९३२.

}

विद्याधर वामन भिडे,
कर्ता



साहित्यकोसुदी

सं. भा. वा. १२५

२३/११/३२

साहित्यशास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांला कांहीं पारिभाषिक शब्द माहीत असणे आवश्यक आहे म्हणून आम्ही मुख्य मुख्य पारिभाषिक शब्दांची लक्षणे संक्षेपाने देतो.

लक्षण; वृत्त आर्या.

काव्यनियमशब्दरसालंकारकृतिगुणदोषहेतुफल ज्यांत—

असते निरूपिलेले त्याला “ साहित्यशास्त्र ” म्हणतात ॥ १ ॥

काव्य म्हणजे काव्य, काव्यासंबंधाचे नियम, काव्यांतील शब्द, रस, काव्याचे अलंकार, काव्यांतील गुण आणि दोष, काव्य रचण्याचे उद्देश, आणि काव्याचे फल, इत्यादि विषयांचे निरूपण ज्या शास्त्रांत केलेले असते, त्याला “ साहित्यशास्त्र ” असे म्हणतात.

लक्षण; वृत्त आर्या.

म्हणजे “ काव्य ” बुधे तो शब्द रसिक जो जनास आनंद—

देई प्रतिक्षणीं नव, भृंगाला विचक जेवि माकंद ॥ २ ॥

फुललेला आम्रवृक्ष भ्रमराला जसा आनंद देतो, तसा सहृदय माणसाला क्षणीं-क्षणीं नवा नवा आनंद देतो, त्या शब्दाला “ काव्य ” असे म्हणतात. ह्या लक्षणांतोळ “ शब्द ” ह्याचा अर्थ वाक्य किंवा वाक्यसमूह असा घ्यावयाचा.

लक्षण; वृत्त आर्या.

सार्थ असे एकाक्षर किंवा एकाधिकाक्षरसमूह ।

म्हणजेइ “ शब्द ”, सैनिकबंध सहेतुक रणीं जसा व्यूह ॥ ३ ॥

ज्याला कांहीं अर्थ आहे असे एक अक्षर, किंवा एकाहून अधिक अक्षरांचा समूह, याला शब्द असे म्हणतात,— लढाईच्या भूमीवर शिपायांची कांहीं विशिष्ट उद्देशाने केलेली जी रचना तिला जसे “ व्यूह ” म्हणतात तसे.

च (=केवल), ही (=सुद्धा), ब्र (=एकही शब्द), ढ (=मूर्ख), ग (=गर्व, गची बाधा इ० प्रयोगात), हे एकाक्षरी शब्द होत. घर, समुद्र, भागीरथी, इ० हे अनेकाक्षरी शब्द होत.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

वाच्य, लक्ष्य, व्यंग्य, असे शब्दांचे अर्थ तीन ते ।

तीन शक्तींमुळे शब्दां येती तज्ञांचिया मते ॥ ४ ॥

वाच्य, लक्ष्य, आणि व्यंग्य, असे शब्दांचे तीन प्रकारचे अर्थ असतात, आणि ते तीन अर्थ शब्दांना तीन शक्तींमुळे येतात.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

वाच्य अर्थास अभिधा, लक्ष्य अर्थास लक्षणा, ।

व्यंजना व्यंग्य अर्थास असे हेतु असें म्हणा ॥ ५ ॥

शब्दाचा जो वाच्य अर्थ तो त्याला अभिधा शक्तीने प्राप्त होतो, लक्ष्य अर्थ लक्षणा शक्तीने प्राप्त होतो, आणि व्यंग्य अर्थ व्यंजनाशक्तीने प्राप्त होतो.

शब्दाचे ठायीं अभिधा या नांवाची शक्ति असते तिचे सामर्थ्याने त्या शब्दाला त्याचा वाच्य अर्थ प्राप्त होतो, लक्षणा शक्तीच्या सामर्थ्याने लक्ष्य अर्थ प्राप्त होतो, आणि व्यंजना शक्तीच्या सामर्थ्याने व्यंग्य अर्थ प्राप्त होतो.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

शब्दोच्चारणमात्रे जो अर्थ येई मनामधीं ।

त्याला म्हणति “वाच्यार्थ” किंवा “मुख्यार्थ” ही प्रथी ॥ ६ ॥

शब्द उच्चारल्याबरोबर जो अर्थ आपल्या मनांत येतो, तो त्या शब्दाचा “वाच्यार्थ.” त्याच अर्थाला “मुख्यार्थ” असें दुसरें नांव आहे. शब्दाचा हा जो वाच्यार्थ, तो लोकांच्या संकेतावरून त्याला प्राप्त झालेला असतो, म्हणून त्याला “सांकेतिक अर्थ” असेंही म्हणतात.

“गंगा” ह्या शब्दाचा वाच्यार्थ “एका विशिष्ट स्थानापासून उत्पन्न होऊन विशिष्ट मार्गाने वाहात जाणारा पाण्याचा प्रवाह” असा आहे. तसेंच “भाला” ह्या शब्दाचा वाच्यार्थ “अग्राला तीक्ष्ण धारेचा विशिष्ट आकाराचा पोलादी तुकडा जिला बसविला आहे अशी लढण्याच्या उपयोगाची काठी.”

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

मुख्यार्थवाधे मुख्यार्था जुळता अर्थ येतसे—।

रूढिप्रयोजनवशे शब्दा “लक्ष्यार्थ” तो असे ॥ ७ ॥

वाक्यामध्ये एकाद्या शब्दाचा मुख्य म्हणजे वाच्य अर्थ जर त्या वाक्यामध्ये बाधित होत असला, म्हणजे लागू पडण्याजोगा नसला, तर त्या प्रसंगी आपल्याला त्या शब्दाचा जो अर्थ करावा लागतो, त्याला त्या शब्दाचा “लक्ष्यार्थ” असें म्हणतात. परंतु हा जो अर्थ आपण घेतों, त्या अर्थाचा मुख्य अर्थाशी कोणच्या तरी प्रकारचा संबंध असला पाहिजे, आणि तसा त्या शब्दाचा अर्थ घ्यावयाची रूढि तरी असली पाहिजे, किंवा तसा अर्थ घेण्यामध्ये आपला कांहीं तरी हेतु असला पाहिजे.

“कुशल” ह्या शब्दाचा वाच्य किंवा मुख्य अर्थ कुश गवत तोडणारा असा आहे. परंतु “तो चित्रे काढण्यांत कुशल आहे” ह्या वाक्यांत कुश गवत तोडण्याच्या

क्रियेचा कांहीं संबंध नाही. कुश गवत तोडण्याला जशी हुशारी लागते, तशी त्याच्या अंगांत आहे असे म्हणण्याचा आपला उद्देश असतो. म्हणून “ कुशल ” ह्या शब्दाचा “ हुशार ” असा आपण अर्थ घेतो, आणि असा अर्थ घेण्याची रूढि आहे. म्हणजे “ कुशल ” हा शब्द “ हुशार ” ह्या अर्थी रूढ आहे.

कुश गवत तोडणे आणि चित्रे काढणे, ह्या दोन क्रियांत जो संबंध आहे त्याच्या जोरावर आपण “ कुशल ” ह्याचा “ हुशार ” असा अर्थ करतो. हाच “ कुशल ” ह्या शब्दाचा लक्ष्यार्थ होय.

“ निष्णात ” या शब्दाचा वाच्यार्थ “ पाण्यांत बुडी मारून सर्व गात्रे भिजतील अशा प्रकारे ज्याने अंधोळ केली आहे तो. ” “ रामाचार्य मीमांसेत निष्णात आहेत ” ह्या वाक्यांत अंधोळ करणे ही क्रिया शक्य नाही, पण पूर्णपणे खोल गेलेला किंवा बुडलेला इतकाच अर्थ घेऊन आपण “ निष्णात ” ह्याचा अर्थ त्या शास्त्रांत खोल गेलेला म्हणजे ते शास्त्र पूर्णपणे पढलेला असा घेतो. “ निष्णात ” ह्या शब्दाचा वाच्यार्थ टाकून देऊन आपण “ पूर्णपणे पढलेला ” असा जो अर्थ घेतो, तो “ लक्ष्यार्थ, ” आणि असा अर्थ आपण रूढीच्या जोरावर घेतो. येथे रूढीवरून लक्षणा झाली आहे.

“ गंगेवर गौळवाडा आहे ” ह्या वाक्यांत “ गंगा ” ह्या शब्दाचा मुख्यार्थ म्हणजे वाच्यार्थ घेणे शक्य नाही, कारण पाण्याच्या प्रवाहावर गौळवाडा वसलेला असणे शक्य नाही. येथे मुख्यार्थ बाधित होत आहे. म्हणून “ गंगा ” ह्या शब्दाचा अर्थ “ गंगेचा कांठ ” असा आपण घेतो. “ गंगा ” ह्या शब्दाचा “ कांठ ” असा जो अर्थ आपण घेतो, तो “ गंगा ” ह्या शब्दाचा लक्ष्यार्थ होय. “ गंगा ” ह्या शब्दाचा “ प्रवाह ” हा मुख्यार्थ आणि “ तट ” हा येथे आपण घेतो तो अर्थ लक्ष्यार्थ. ह्या दोन अर्थांत सान्निध्यरूप संबंध आहे, आणि “ गंगा ” ह्याचा “ तट ” हा अर्थ करण्यांत तेथील शैत्य, पावनत्व, इत्यादि धर्मांची प्रतीति करून द्यावी असा आपला उद्देश आहे, म्हणून “ गंगेवर गौळवाडा आहे ” हे वाक्य आपण योजतो.

“ गंगा ” ह्या शब्दाचा “ प्रवाह ” असा अर्थ न घेतां आपण “ तट ” हा अर्थ घेतो. कारण प्रवाहावर गौळवाडा वसणे शक्य नाही; म्हणजे मुख्यार्थाला बाध येत आहे. “ प्रवाह ” आणि “ तट ” ह्या दोहोंत सान्निध्यरूप संबंध आहे, आणि तसा अर्थ घेण्यांत शैत्यपावनत्वादि धर्मांचे अस्तित्व कथन करावे असा आपला उद्देश आहे. लक्षणा करावयाला मुख्यार्थबाध, मुख्यार्थयोग, आणि उद्देश, ह्या तीन गोष्टी येथे उपस्थित आहेत. “ गंगेवर गौळवाडा आहे ” ह्या वाक्यांत प्रयोजनावरून लक्षणा झाली आहे.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुप्.

अंगीं शब्दाचिया जाणा लक्षणा न क्रिया वसे ।

क्रिया आरोपिलेली ती, शब्दीं कल्पित ती असे ॥ ८ ॥

लक्षणा ही जी क्रिया ती शब्दाच्या अंगची नव्हे. ती क्रिया शब्दावर आरोपित केलेली असते, म्हणजे ती क्रिया त्या प्रसंगापुरती त्या शब्दाचे ठायी कल्पिलेली असते.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

शुद्धा गौणी असे दोन लक्षणेचे प्रकार ते—।

अनेकभेद असती साहित्यज्ञांचिया मते ॥ ९ ॥

[अनेकभेद म्हणजे अनेक आहेत भेद किं० वर्ग ज्यांत असे (प्रकार)]

लक्षणेचे दोन प्रकार आहेत, एक शुद्धा लक्षणा आणि दुसरी गौणी लक्षणा. ह्या दोन्ही प्रकारांत पुष्कळ पोटभेद होतात असे साहित्यशास्त्र जाणणारे म्हणतात. गौणी लक्षणेंत वाच्यार्थ आणि लक्ष्यार्थ ह्या दोहोंमध्ये गुणांच्या बाबतीत साम्य असतें. शुद्धा लक्षणेंत असे साम्य नसतें. शुद्धा लक्षणेंत वाच्यार्थ आणि लक्ष्यार्थ ह्या दोहोंत सान्निध्य, तादर्थ्य, तात्कर्म्य, इत्यादिरूप संबंध असतो. त्याचे प्रकार पुढे १८ आणि १९ ह्या लक्षणपद्यांत दिले आहेत.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

शुद्धेमध्ये “ उपादानलक्षणा ” पहिली गणा ।

लक्षणा दुसरी जी ती असे “ लक्षणलक्षणा ” ॥ १० ॥

शुद्धा लक्षणेचे दोन पोटभेद आहेत. एक “उपादानलक्षणा” आणि दुसरी “लक्षणलक्षणा.”

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

स्वार्थासह परार्थांत घे उपादानलक्षणा ।

अर्थद्वयसमावेश हींत होतो असे गणा ॥ ११ ॥

ज्या लक्षणेमध्ये शब्दाचा स्वार्थ म्हणजे वाच्यार्थ घेतला जाऊन परार्थ म्हणजे अन्य अर्थही घेतला जातो, तिला “उपादानलक्षणा” म्हणतात. उपादान म्हणजे घेणे. स्वार्थ घेऊन जी आणखी परार्थही घेते, ती उपादानलक्षणा. ह्या प्रकारच्या लक्षणेंत दोन्ही अर्थांचा (स्वार्थ आणि परार्थ) ह्यांचा समावेश (म्हणजे ग्रहण) झालेला असतो.

“ भाले येत आहेत ” हें उपादानलक्षणेचें उदाहरण. येथें “ भाले ” ह्याचा अर्थ “ भाले धारण करणारे पुरुष ” असा आपण घेतों. भाले निर्जीव पदार्थ असल्या कारणानें त्यांच्याकडून “ येणे ” ही क्रिया होणे शक्य नाहीं. म्हणून “ भाले ” ह्याचा अर्थ “ भालेवाले पुरुष ” असा आपण घेतों. हा अर्थ लक्ष्यार्थ होय. पुरुषांच्या संगतींत भाले येणे शक्य आहे. ह्या लक्ष्यार्थांत “ भाले ” हा स्वार्थ किंवा मुख्यार्थ घेतलेला असून शिवाय पुरुष हा अवांतर अर्थ घेतलेला आहे. ह्यांत वाच्यार्थ

आणि लक्ष्यार्थ ह्या दोहोंचाही समावेश झालेला आहे. ही उपादानलक्षणा होय. उपादानलक्षणेला “अजहत्स्वार्था” असेही दुसरे नांव आहे. अजहत् ह्य० न सोडणारी. जीत स्वार्थ म्हणजे स्वकीय अर्थ म्हणजे वाच्यार्थ सोडिलेला नसून अन्य अर्थही घेतलेला असतो, ती “अजहत्स्वार्था लक्षणा.”

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

अर्थनिष्पत्ति व्हायास स्वार्थाच्या करि वारणा ।

परार्थाच्याहि आदाना ती हो “लक्षणलक्षणा” ॥ १२ ॥

[निष्पत्ति ह्य० निघणें, उत्पन्न होणें. स्वार्थ ह्य० वाच्यार्थ. वारण ह्य० दूर सारणें, टाकून देणें. परार्थ म्ह० अन्य काहीं तरी अर्थ. आदान म्ह० घेणें, ग्रहण.]

वाक्यामध्ये योजलेले जे शब्द त्यांतून सम्यक् अर्थ निघावा म्हणून शब्दाचा वाच्यार्थ जीत टाकून दिलेला असतो, आणि अन्य असा काहीं अर्थ घेतलेला असतो, तिला “लक्षणलक्षणा” म्हणतात.

“गंगेवर गौळवाडा आहे” ह्या वाक्यांत “गंगा” शब्दाचा “प्रवाह” हा त्याचा स्वताचा अर्थ टाकून देऊन आपण “तट” हा अन्य अर्थ घेतों. म्हणून “गंगेवर गौळवाडा आहे” हें “लक्षणलक्षणेचें” उदाहरण होय. ह्या लक्षणेला “जहत्स्वार्थालक्षणा” असे पर्याय नांव आहे. जहत् म्हणजे टाकणारी. स्वार्थ म्हणजे स्वकीय अर्थ म्हणजे वाच्यार्थ जिच्यांत टाकून दिलेला असतो, ती “जहत्स्वार्था लक्षणा.” वरील उदाहरणांत “गंगा” शब्दाचा “प्रवाह” हा अर्थ टाकून देण्यांत आलेला आहे.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

वाच्यार्थ आणि लक्ष्यार्थ गुणसाम्यें जिचेमधीं ।

असती “लक्षणा गौणी” तेथें होइ ह्यणे प्रधी ॥ १३ ॥

शब्दाचा वाच्यार्थ आणि वाक्यांत त्याचा ध्यावयाचा लक्ष्यार्थ, हे दोन्ही अथ समान गुणानें जुळलेले असतात, म्हणजे त्या दोहोंमध्ये गुणाचे बाबतीत साम्य असतें, तेथें जी लक्षणा होते ती “गौणी लक्षणा” असे पंडित म्हणतात.

“राम्या टोणगा अभ्यास न करतां हिंडत असतो,” ह्या वाक्यांत “राम्या” आणि “टोणगा” ह्या वाचक आणि लक्षक शब्दांचे वाच्यार्थ आणि लक्ष्यार्थ मूर्खपणा किंवा बुद्धिमांद्य ह्या गुणानें जुळते आहेत. म्हणून हें “गौणी लक्षणेचें” उदाहरण होय.

ह्या वरील वाक्यांत “राम्या” आणि “टोणगा” हे दोन्ही शब्द आलेले आहेत. असे दोन्ही शब्द वाक्यांत आलेले असतां तेथें “सारोपा गौणीलक्षणा” होते. राम्याकडे बोट दाखवून “हा टोणगा अभ्यास न करतां हिंडत असतो” असे वाक्य आपण उच्चारले असतां अर्थ तोच होतो, पण “राम्या” हा विषय “टोणगा” ह्या

शब्दांत निर्गीर्ण झालेला म्हणजे लुप्त झालेला असतो. राम्या हा विषय असून त्याच्या अपेक्षेने “ टोणगा ” हा विषयी. “ हा टोणगा अभ्यास न करतां हिंडत असतो,” ह्या वाक्यांत “ साध्यवसाना गौणी लक्षणा ” झाली आहे.

आतां वरील ऊहापोहांत “विषय” आणि “विषयी” हे पारिभाषिक शब्द आले आहेत त्यांची लक्षणें देतो.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

शब्द वाचक जो त्यातें म्हणती “ विषय ” प्रधी ।

“ विषयी ” जो स्वसामर्थ्य प्रकटी विषयामधीं ॥ १४ ॥

वाचक जो शब्द त्याला “ विषय ” असें पण्डित म्हणतात. वरील उदाहरणांत “ राम्या ” हा विषय होय. विषयी हा आपलें सामर्थ्य विषयावर प्रकट करतो म्हणजे आपल्या गुणाचा जोर विषयावर स्थापित करतो, म्हणजे आपले गुण विषयाचे ठायीं आहेत, असें स्पष्टपणें प्रतीतीस आणून देतो.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

वाच्य लक्ष्य अशा दोन्ही अर्थांचें शब्द वाचक—।

असतां होई “ सारोपा लक्षणा ” भेदसूचक ॥ १५ ॥

ज्या लक्षणेंत वाच्यार्थाचा वाचक शब्द म्ह० वाच्यार्थ दाखविणारा शब्द, आणि लक्ष्यार्थाचा वाचक शब्द म्ह० लक्ष्यार्थ दाखविणारा शब्द, हे दोन्हीही उपस्थित असतात, तेथें “ सारोपा लक्षणा ” होते. “ राम्या टोणगा अभ्यास न करतां हिंडत असतो,” ह्या वाक्यांत “राम्या” हा वाच्यार्थ दाखविणारा शब्द, आणि “टोणगा” हा लक्ष्यार्थ दाखविणारा शब्द, हे दोन्ही शब्द आलेले आहेत. हें वाक्य “ सारोपा गौणी लक्षणेचें ” उदाहरण होय.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

होई “ साध्यवसाना ” ही लक्षणा जेथ लोपवी ।

विषयालागिं विषयी म्हणतात असें कवी ॥ १६ ॥

जेथें विषयाला विषयी लोपवितो तेथें “ साध्यवसाना गौणी लक्षणा ” होते असें विद्वान् लोक म्हणतात. “ हा टोणगा अभ्यास न करतां हिंडत असतो ” ह्या वाक्यांत “ टोणगा ” ह्या विषयीनें “ राम्या ” ह्या विषयाला वाक्यांतून बाहेर लोटून दिलेले आहे, म्हणजे विषयाला वाक्यांत स्थान मिळू दिलें नाहीं. वरील वाक्य “ साध्यवसाना लक्षणेचें ” उदाहरण होय.

लक्षण; वृत्त आर्या.

हे साम्यें सारोपा साध्यवसाना प्रकार गौणींत ।

शुद्धेंतहि संबंधें अन्यें ते असति, असति दोहींत ॥ १७ ॥

सारोपा आणि साध्यवसाना हे जे दोन प्रकार आम्हां सांगितले, ते साम्याच्या संबंधाने गौणी लक्षणेंत असतात, आणि दुसऱ्या कांहीं संबंधाने शुद्धेंतही असतात. सारांश, सारोपा आणि साध्यवसाना हे प्रकार गौणी लक्षणेंत आणि शुद्धा लक्षणेंत अशा दोहोंतही असतात.

शुद्धा लक्षणेंत साम्याहून इतर कांहीं संबंधाने सारोपा आणि साध्यवसाना असे दोन प्रकार होतात असे आम्ही वर म्हटले. आतां हे इतर संबंध जे त्यांपैकी कांहीं सांगतो.

लक्षण; वृत्त आर्या.

वाच्यार्थाशीं जोडी लक्ष्यार्था स्वामिभृत्यभाव कधीं ।

तादर्थ्य, कार्यकारणभाव, समीपत्व, जोडि ईजमधीं ॥ १८ ॥

अंगांगिभाव हाही, तात्कर्म्य, दुजेहि ईत बहुसाल—।

संबंध असति, त्यांतिं जाणुनि ह्या शास्त्रिं निपुण तुल्लि व्हाल ॥ १९ ॥

राजाच्याबद्दल काम करणारा जो त्याचा सेवक तो राजा, ही लक्षणा स्वस्वामिभाव किंवा स्वामिभृत्यभाव ह्या संबंधावरून झाली आहे. इंद्राकारणें किंवा इंद्रा प्रीत्यर्थ ही स्थूणा म्हणून “ ही स्थूणा इंद्र ” ही तादर्थ्य ह्या संबंधावरून लक्षणा झाली आहे. घृत सेविल्यानं आयुष्य वाढतें म्हणून “ हें घृत आयुष्य ” ही कार्यकारणसंबंधाने झालेली लक्षणा. “गंगेवर गौळवाडा आहे” ही गंगा आणि तट ह्या दोहोंत शेजारपणाचा संबंध असल्यानें लक्षणा झाली आहे. “चालतांना पुढें नीट वाट पाहून पाय टाकावा” ह्या वाक्यांत “ पाऊल ” ह्या अंगाबद्दल “पाय” हा अंगीं योजला आहे. येथें अंगांगिभावावरून लक्षणा झाली आहे. “ हा गोविंदराव सुतार चांगला कारागीर आहे, ” ह्या वाक्यांत गोविंदराव हा ब्राह्मण असून सुतारकी करतो म्हणून तो सुतार, अशी तात्कर्म्यावरून लक्षणा झाली आहे. तात्कर्म्य म्हणजे त्याचें काम करणें हा धर्म.

येणेंप्रमाणें शुद्धा लक्षणेंत वर परिगणिलेले आणि इतर प्रकारचेही संबंध अनेक असतात, ते विद्यार्थ्यांनीं जाणावे.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुप्.

कथिले भेद जे त्यांहीं लक्षणा षड्विधा असे ।

विचार सूक्ष्म केल्यास विवेचन मनीं ठसे ॥ २० ॥

येथवर आम्ही लक्षणेचे जे हरएक प्रकार सांगितले, त्यांचेमुळें लक्षणेचे सहा प्रकार होतात. विद्यार्थ्यांनं सूक्ष्म विचार केल्यास हें सर्व विवरण त्याच्या मनांत चांगलें ठसेल.

हे सहा प्रकार असे. १. शुद्धा सारोपा उपादान लक्षणा. २. शुद्धा साध्यवसाना

उपादान लक्षणा. ३. शुद्धा सारोपा लक्षणलक्षणा. ४. शुद्धा साध्यवसाना लक्षण लक्षणा. ५. सारोपा गौणी लक्षणा. ६. साध्यवसाना गौणी लक्षणा.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

व्यंग्य त्या लक्षणेमध्ये नसे जी रूढिसंभवा ।

प्रयोजनवतीमध्ये असे हें मनिं वागत्रा ॥ २१ ॥

रूढीवरून जी लक्षणा झालेली असते, तिच्यांत व्यंग्यार्थ नसतो. प्रयोजनावरून जी लक्षणा झालेली असते, तिच्यांत व्यंग्य असतें असें तुमच्या मनांत ठसो.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

वाच्यार्थाहुनि लक्ष्यार्थाहुनि शब्दासु येतसे—।

अधिकार्थ प्रसंगानें नांव “ व्यंग्यार्थ ” त्या असे ॥ २२ ॥

वाच्यार्थाहून आणि लक्ष्यार्थाहून अधिक असत काहीं अर्थ शब्दापासून प्रसंगविशेषीं निघतो, त्याला त्या शब्दाचा “ व्यंग्यार्थ ” असें म्हणतात.

“गंगेवर गौळवाडा आहे” ह्या वाक्यांत शैत्य, पावनत्व, इत्यादि धर्मांचा जो बोध होतो तो “व्यंग्यार्थ.”

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

वाच्य लक्ष्य व्यंग्य अर्थांतुनी व्यंग्यार्थ ये कधीं ।

व्यंग्यार्थाचे असे तीन भेद होति ह्यणे प्रधी ॥ २३ ॥

वाच्य अर्थ, लक्ष्य अर्थ, आणि व्यंग्य अर्थ, यांचेपासून कधीं कधीं व्यंग्य अर्थ उत्पन्न होतो, तेणें करून व्यंग्यार्थ तीन प्रकारचा असूं शकतो, असें पंडितांचें म्हणणें आहे.

म्हणजे असें कीं कधीं कधीं वाच्य अर्थांतून व्यंग्य अर्थ निघतो; लक्ष्य अर्थांतून व्यंग्य अर्थ निघतो; आणि व्यंग्य अर्थांतून व्यंग्य अर्थ निघतो. ह्या योगानें व्यंग्य अर्थांचे तीन प्रकार होतात.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

पाकाची सामुग्री गृहिं नुरली हें मला म्हणालीस ।

माते ! तर काय करूं ? कलला हा सूर्य अस्त अत्रीस ॥१॥

हे आई (किंवा सासूबाई), स्वयंपाकाचे तांदूळ, डाळ, पीठ, इत्यादि पदार्थ घरांत नाहींत असें तूं मला म्हणालीस; तर आतां मी काय करूं ? दिवस बुडत चालला आहे पहा !

वरील पद्याचा वाच्य अर्थ वर अनुवादांत दिला आहे. हाच अर्थ आईला (किंवा सासूला) कळवावा असा त्या मुलीचा उद्देश होता. परंतु तिला आपल्या प्रियकराकडे

जावयाला कांहीं सबब पाहिजे होती असें येथें आपणाला संदर्भावरून कळून येतें. हा संदर्भावरून आपणाला कळून आलेला जो अर्थ, तो व्यंग्यार्थ, आणि हा व्यंग्यार्थ येथें वाच्यार्थावरून उत्पन्न झालेला आहे.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

मम रमणा मजसाठीं विनवाया जाउनी सखे ! श्रमसी ।

हे कष्ट सहुनि दुर्वह उपकारनिबद्ध करिसि मे ! मजसी ॥ २ ॥

अगे दासी, माझ्या प्रियकराला माझ्या भेटास यावयाची विनंती करण्यासाठीं जाऊन तूं फार दमतेस ! हे कठिण कष्ट मजसाठीं सोसून तूं मला उपकाराच्या ओझ्याखालीं चिरडीत आहेस !

या पद्यांतील वाच्यार्थ वरील अनुवादांत दिला आहे. ह्या पद्याचा लक्ष्यार्थ दासीची निंदा. तूं लबाड आहेस, तूं मजकरितां माझ्या प्रियकराला न बोळावतां तूं स्वताच त्याच्याशीं रममाण होऊन आलीस, असा टोमणा सखीनें दासीला मारला आहे. हा टोमणा हा लक्ष्यार्थ. माझा प्रियकर खोटा आहे हा व्यंग्यार्थ. लक्ष्यार्थातून व्यंग्यार्थ निघाल्याचें हें पद्य उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

विसिनीपत्राचे वरि निश्चल विश्रब्ध बघ बलाका ही ।

निर्मलमरकतपात्रस्थित ती द्युति शंखशुक्तिची वाही ॥ ३ ॥

कोणी स्त्री आपल्या प्रियकराला म्हणते:—कमलाच्या पानावर ही बकली निर्भयपणें निश्चल बसली आहे पहा ! स्वच्छ पाचेच्या पात्रांत ठेविलेल्या शंखशुक्तीची शोभा ती बकली धारण करीत आहे !

ह्या पद्यांचा वाच्यार्थ वर अनुवादांत दिला आहे. ही बलाका निर्भयपणें बसली आहे हा वाच्यार्थ. येथें रहदारी नाही हा त्यांतून निघालेला व्यंग्यार्थ. ह्या व्यंग्यार्थातून “ आपल्या विलासाला हें स्थान योग्य आहे ” व्यंग्यार्थ निघतो.

व्यंग्यार्थापासून व्यंग्यार्थ कसा निघतो हे वरील पद्यावरून कळून येण्याजोगें आहे.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुप्.

वक्ता, श्रोता, देश, काल, इत्यादींची विशिष्टता ।

व्यंग्यार्थ सुचवायाला हेतु होतात तत्त्वता ॥ २४ ॥

बोलणारा, ऐकणारा, स्थल, प्रसंग, इत्यादींचे विशेष हे व्यंग्यार्थ सुचविण्याला खरोखर कारण होतात; म्हणजे असें को वक्ता, श्रोता, देश, काल, इत्यादि प्रकारासंबंधानें जशी परिस्थिति असेल; तसा व्यंग्यार्थ निष्पन्न होतो. परिस्थिति भिन्न भिन्न असल्यास एकाच वाक्यांतून भिन्न भिन्न व्यंग्यार्थ निघतात.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

पाण्यानें भरलेली घागर वाहोनि आणितां वेगें ।

घामानें मी भिजलें, श्वासहि मज लागला बहु सखे ! गे ! ॥ ४ ॥

पाण्याची घागर जलदीनें वाहून आणल्या कारणानें मला घाम आला आहे आणि मी जोरानें श्वासोच्छ्वास करीत आहे !

येथें बोलणारी स्त्री व्याभिचारिणी आहे ह्या तिच्या विशेष गुणावरून ती आपल्या प्रियकराच्या भेटिला जाऊन आलेली आहे असा व्यंग्यार्थ निघतो.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

निस्तेज वदन तव हें, जागरण, अशक्तता बघूनि तव ।

मजसाठीं तूं श्रमसी झुरसी शंका न ह्यांत मजसि लव ॥ ५ ॥

आपल्या प्रियकराकडे दूती म्हणून पाठविलेल्या दासीला तिची स्वामिनी म्हणते:—

तुझे निस्तेज मुख, तुला होत आहेत तीं जागरणें, आणि तुझी ही अशक्तता पाहून मला खात्रीपूर्वक वाटते कीं तूं मजसाठीं फार श्रम करतेस, आणि तूं झुरणीस लागली आहेस !

हें वाक्य दूतीला उद्देशून बोललेलें आहे. दूती लबाड आणि विश्वासघातकी असल्यामुळे “तूं स्वताच माझ्या प्रियकराशीं रममाण होण्यास जातेस ” असा व्यंग्यार्थ निघतो. श्रोत्रीच्या स्वभावाच्या विशेषावरून निघालेला हा व्यंग्यार्थ होय.

उदाहरण; वृत्त उपजाति.

मी येथ गोळा कुसुमें करीन, समर्थ जायास सुदूर मी न ।

पलीकडे जा कुसुमार्थ, मानो विचार हा योग्य तुम्हा सख्यांनों ! ॥ ६ ॥

मी येथें फुलें गोळा करीन; माझ्यानें दूर जावत नाहीं. तुम्ही सख्यांनो, पलीकडच्या बाजूस जाऊन फुलें वेचा ! हा उत्तम विचार तुम्हाला ग्राह्य वाटो !

हें स्थल एकान्ताचें असल्याकारणानें माझ्या प्रियकराला भेटण्याला सोयीचें आहे, असा व्यंग्यार्थ स्थलाच्या एकान्तरूप वैशिष्ट्यावरून येथें निघत आहे.

उदाहरण; वृत्त दुतविलंबित.

गुरुजनोक्ति तुला दवडी तर गमन तूं मज सोडुनिया कर ।

परिणती कळवीन तुला न मी, त्यजुनि जा मज, मी तुजला नमीं ॥ ७ ॥

परगांवाला जाऊं निघालेल्या आपल्या प्रियकरास कोणी स्त्री म्हणते, “ वडील माणसांच्या आज्ञेवरून तुला जाणें आवश्यक आहे असें तुला वाटत असल्यास जा. याचा परिणाम काय होईल हें मी तुला सांगत नाहीं, मी तुझ्या पायां पडतें ! ”

तूं गेल्यावर मी प्राण सोडीन, असा त्या स्त्रीचा व्यंग्यार्थ. वसंत ऋतु हा सुखो-

६००

रस

सं.मा.वा. १२
२३/११/३२ ११

पभोगाचा काळ उपास्थित असल्यामुळे वरील व्यंग्यार्थ निघत आहे. हे पद्य कालाच्या वैशिष्ट्यावरून निघणाऱ्या व्यंग्यार्थाचे उदाहरण होय.

लक्षण; वृत्त आर्या.

आनंदप्रेमादिक अपुल्या चित्तांत वृत्ति ज्या असती ।

त्या कारणें विशिष्टें होतां उद्दीप्त त्यांस “रस” म्हणती ॥ २५ ॥

मनुष्याच्या अंतःकरणांत आनंद, प्रीति, इ० जे विकार असतात, ते विकार कांहीं विशिष्ट कारणांनीं चेतले असतां त्यांना “रस” असें म्हणतात. येथे “वृत्ति” ह्या शब्दांचा अर्थ भावना किंवा प्रसंगविशेषांची मनःस्थिति असा व्यावहारिक अर्थ घ्यावयाचा.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ.

बुधांनीं रति, उत्साह, शोक, विस्मय, हास्य, भी, ।

जुगुप्सा, क्रोध, निर्वेद, ह्या नऊ वृत्ति मानिल्या ॥ २६ ॥

रति, उत्साह, शोक, विस्मय, हास्य, भीति, जुगुप्सा (किळस), कोप, आणि निर्वेद (वीट), अशा नऊ वृत्ति अंतःकरणांत असतात, असें पांडितांनीं मानिले आहे. ह्या वृत्ति उद्दीप्त झाल्या असतां त्यांना “रस” म्हणतात. हे नऊ वृत्तीपासून उद्दीप्त झालेले नऊ रस आहेत.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ.

शृंगार वीर करुणाऽद्भुत हास्य भयानक ।

वीभत्स रौद्र हे आठ, नववा रस शांत हा २७ ॥

शृंगार, वीर, करुणा, अद्भुत, हास्य, भयानक, वीभत्स, रौद्र, आणि शांत, असें एकंदर नऊ रस आहेत.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ.

रस हे व्यक्त होतात रूपें शब्दांचिया यदा—।

आल्हादकर रीतीनें काव्य निष्पन्न हो तदा ॥ २८ ॥

हे शृंगार, वीर, करुणा, इ० नऊ रस जेव्हां शब्दांच्या रूपाने प्रकट केले जातात, आणि जेव्हां हे प्रकटीकरण आनंद देते, तेव्हां काव्य उत्पन्न होते. म्हणजे थोडक्या शब्दांत असें कीं कोणत्याही रसाचे आनंददायक असें जें प्रकटीकरण तें काव्य.

लक्षण; वृत्त आर्या.

अंतःकरणांतिल जी वृत्ति तिचा भर मनोज्ञ शब्दांनीं—।

होतां प्रकट तयाला नांव दिजे “काव्य” हें बुधजनांनीं ॥ २९ ॥

आपल्या अंतःकरणांत रति, उत्साह, शोक, इत्यादि ज्या वृत्ति असतात त्यांचा मनोहर शब्दांनीं प्रकट केलेला किं० प्रकट झालेला जो उत्कर्ष तेंच “काव्य”.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

भिन्न भिन्न रसांना जी वर्णांची अनुरूपता ।

ती “वृत्ति,” तीची श्रोत्रास असे गोचर रम्यता ॥ ३० ॥

शृंगार, वीर, इत्यादि जे नऊ रस, ते प्रकट करतांना जे शब्द आपण योजतो, ते काहीं विशिष्ट वर्णांनी घटित असले तर ते रस खुलून दिसतात. त्या त्या रसाला ते ते वर्ण अनुरूप किंवा अनुकूल असतात. रसाला वर्णांची जी अनुरूपता, तिला “ वृत्ति ” असे म्हणतात. येथे “ वृत्ति ” हा पारिभाषिक शब्द आहे.

कोणचे वर्ण कोणच्या रसाला अनुकूल असतात हे मम्मटाने आपल्या काव्य-प्रकाशाच्या आठव्या उल्लासांत सांगितले आहेत. त्यांचे महत्त्व नसल्यामुळे आम्ही येथे ते सांगत नाही.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

मधुरा, पुरुषा, प्रौढा, ह्या वृत्ती तीन मानिल्या ।

माधुर्योजःप्रसादाख्य गुणां त्या हेतु वर्णिल्या ॥ ३१ ॥

ह्या वृत्ति तीन मानिलेल्या आहेत. मधुरा (गोड), पुरुषा (कठोर, कर्कश), आणि प्रौढा (जोरदार, भारदस्त), अशा ह्या तीन वृत्ती आहेत. माधुर्य, ओज, आणि प्रसाद, हे जे काव्याचे तीन गुण, त्यांना ह्या तीन वृत्ति कारण म्हणून वर्णिल्या आहेत. म्हणजे असे कां रचनेमध्ये मधुर वर्ण (म्हणजे कानाला गोड वाटणारे वर्ण) पुष्कळसे असले तर ते “माधुर्य” ह्या गुणाला पोषक होतात. कठोर किंवा कर्कश वर्ण पुष्कळसे असल्यास “ ओज ” ह्या गुणाला ते पोषक होतात, आणि प्रौढ वर्ण पुष्कळसे असल्यास “ प्रसाद ” ह्या गुणाला ते पोषक होतात.

लक्षण; वृत्त आर्या.

मधुरेस “कैशिकी” हें, “आरभटी” हेंहि नांव परुषेस ।

प्रौढेस “सात्वती” हें देती, वैशिष्ट्य ह्यांत रचनेस ॥ ३२ ॥

मधुरा ह्या वृत्तीला “ कैशिकी ” हेंही नांव, पुरुषा ह्या वृत्तीला “ आरभटी ” हेंही नांव, प्रौढा ह्या वृत्तीला “ सात्वती ” हेंही नांव देण्यांत येते. स्वनेला मधुर पुरुष, किंवा प्रौढ असे जे वैशिष्ट्य प्राप्त होते ते ह्यांतच असते.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

भिन्न भिन्न रसांना जी शब्दांची अनुरूपता ।

ती “ रीति, ” चित्तास तिची असे गोचर रम्यता ॥ ३३ ॥

शृंगार, वीर, इ० जे रस त्यांचे वर्णन करतांना कवि जे शब्द वाक्यांत योजतो त्या शब्दांपैकी सामासिक शब्द किती आहेत हे पाहून त्या वर्णनाची रीति ठरविली जाते. वरील लक्षणांत “ रीति ” हा शब्द पारिभाषिक समजावयाचा.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

वैदर्भी रीति, पांचाली, गौडी, ह्या तीन वर्णिल्या ।

समासबद्ध शब्दांच्या संख्येवरुनि भेदिल्या ॥३४॥

वाक्यामध्ये तोकडीं तोकडीं सामासिक पदें आहेत किंवा लांबलचक सामासिक पदें आहेत, हें पाहून रीतीचे तीन भेद ठरविण्यांत आले आहेत. वैदर्भी रीतीमध्ये सामासिक पद मुळींच नसतें किंवा एकादें असलें तर तें अगदीं तोकडें म्हणजे एक दोन शब्दांचेंच असतें. अशी रचना माधुर्याची व्यंजक असते. ज्या रचनेमध्ये चाराहून कमी शब्दांनीं घटित अशीं सामासिक पदें असतात, त्या रचनेला “ पांचाली रीति, ” ह्मणतात. अशी रचना प्रसादगुणाची व्यंजक असते. ज्या रचनेमध्ये चाराहून अधिक शब्दांनीं घटित अशीं सामासिक पदें असतात, त्या रचनेला “ गौडी रीति ” म्हणतात. ही रचना ओज ह्या गुणाची व्यंजक असते.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

वर्णसंहति शब्दांत शब्दनिष्ठचि वृत्ति ती ।

शब्दसंहति वाक्यांत वाक्यनिष्ठचि रीति ती ॥ ३५ ॥

ज्या वर्णांनीं शब्द घटित झालेले आहेत, म्हणजे शब्दांत जे वर्ण आलेले असतात, त्यावरून वृत्ति ठरविण्यांत येतें. वाक्यामध्ये किती किती शब्दांनीं घटित अशीं पदें आहेत हें पाहून रीति ठरविण्यांत येतें. म्हणजे असें कीं वृत्ति ह्या गुण शब्दघटनेवर अवलंबून असतो. रीति ह्या गुण वाक्यघटनेवर अवलंबून असतो. शब्दांत वृत्ति असते. वाक्यांत रीति असते.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

“ गुण ” त्या ह्मणती धर्मां जे रसाप्रति पोषिती ।

प्रसाद, ओज, माधुर्य, हे मुख्य गुण मानिती ॥ ३६ ॥

विशिष्ट रसाचा परिपोष करणारे जे धर्म त्यांना “ गुण ” असें म्हणतात. हे गुण प्रसाद, ओज, आणि माधुर्य, असें मुख्यत्वे करून तीन आहेत.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

त्या गुणा नांव “ माधुर्य ” आलंकारिक देतसे ।

ज्या योगें द्रव पावोनी चित्त साल्हाद होतसे ॥ ३७ ॥

ज्या गुणांमुळे अंतःकरण द्रवीभूत होऊन आनंद पावतें, त्या गुणाला “ माधुर्य ” असें आलंकारिकांनीं नांव दिलें आहे. साध्या भाषेत असें कीं कानाला गोड वाटेल जी रचना ती मधुर.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

चित्ता करुनि उद्दीप्त त्यातें विस्तार पाववी ।

त्या गुणाप्रति देतात नांव “ ओज ” असें कवी ॥ ३८ ॥

अंतःकरणार्चे उद्दीपन करुन त्याला विस्तार पावविणारा जो गुण, त्याला “ओज” असें म्हणतात. साध्या भाषेत असें कीं जोरदार जी रचना तीत ओज असते.

लक्षण; वृत्त आर्या.

गुण तो “ प्रसाद ” जेणें काव्य भरे तत्क्षणींच चित्तांत ।

विमलपटांत जसें जल किंवा वन्हीहि शुष्क काष्ठांत ॥ ३९ ॥

स्वच्छ वस्त्रांत जसें पाणी तत्काळ भिनतें, किंवा क्रोरच्या लाकडांत जसा अग्नि तत्काळ शिरतो, तसें जें काव्य ऐकल्याबरोबर अंतःकरणांत प्रविष्ट होतें, त्या काव्यांत “ प्रसादगुण ” असतो. साध्या शब्दांत असें म्हणतां येईल कीं श्रमाशिवाय म्हणजे ऐकल्याबरोबर ज्या भाषाशैलीपासून अर्थबोध होतो, त्या भाषाशैलीत “ प्रसाद ” हा गुण असतो.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

रसाच्या अपकर्षाला जे होती धर्म कारण ।

त्यां “ दोष ” म्हणे तज्ज्ञ, दोषांचें हेंच लक्षण ॥ ४० ॥

काव्यांतील रसाचा अपकर्ष ज्या धर्मांमुळे होतो त्यांना “दोष” असें म्हणतात. व्याकरण, गणमात्रादि रचनेचे नियम, सदाभिरुचि, रुढि, इत्यादि बाबतींत जें उल्लंघन, त्यांचेमुळे रसाची हानि होते. ही हानि करणारे जे धर्म, त्यांना “दोष” असें म्हणतात.

दोषांचे अनेक वर्ग आणि उपवर्ग साहित्यशास्त्रकारांनीं केलेले आहेत. परंतु दोषांचें यथासांग निरूपण साहित्यकौमुदीच्या दुसऱ्या भागांग करावें असें आम्ही संकल्पिलें आहे. दोषांचें स्वरूप कळण्यासाठीं येथें आम्ही कांहीं दोष उदाहरणांसह सांगतो.

उदाहरण; वृत्त उपजाति.

मौन्यत्व हें साधन बालिशांस स्वाज्ञान आहे लपवावयास ।

तरीहि ते स्वस्थ न बैसतात, बोलोनि निंदा जनिं लाहतात ॥ ८ ॥

आपलें अज्ञान झांकावयाचें साधन न बोलतां स्वस्थ बसून राहाणें हें मूर्खजिवळ असतें; तथापि मूर्ख लोक स्वस्थ न बसतां बोलतात (म्हणजे आपले विचार प्रकट करतात) आणि लोकांच्या उपहासाला स्वतास पात्र करुन घेतात ।

ह्या पद्यांत “ मौन्यत्व ” हा शब्द व्याकरणदृष्ट्या सदोष आहे. “ मौन ” हें शुद्ध रूप होय. “ मुनि ” पासून “ मौन ” हें वृद्धिरूप संस्कारानें भाववाचक नाम झाल्यावर त्याला पुन्हां “ य ” हा एक आणि “ त्व ” हा दुसरा भाववाचक नामें

घडविणारा प्रत्यय लावणें हें वैयाकरणांस असंमत आहे. “मौन्यत्व” हें “च्युत-संस्कृतित्व” ह्या दोषाचें उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त उपजाति.

हा यत्न माझा न फळास आला, कार्तार्थ्य वाटे नचि मन्मनाला ।

म्हणोनि मी यत्न करावयास होतो पुन्हा सिद्ध कसोनि कास ॥ ९ ॥

हा माझा प्रयत्न सफळ झाला नाही म्हणून माझ्या चित्ताला धन्यता वाटत नाही. यासाठी मी पुन्हा झटून प्रयत्न करावयाला सिद्ध होतो !

येथे “कार्तार्थ्य” हा कानाला बोचणारा शब्द आहे. हें “श्रुतिकटुत्व” दोषाचें उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त इंद्रवज्रा.

दास्यत्व नीचास रुचे म्हणून स्वीकारितो संतत तें झटून ।

मानी म्हात्मा नरकासमान तें, तें चुरी शुद्धि गुणा समान ॥ १० ॥

[समान म्ह० स्वाभिमानासह.]

गुलामगिरीत राहाणें हें हलकट माणसास आवडतें. तो गुलामगिरीची स्थिति प्रयत्न करून मिळवावयास झटतो. थोर आहे आत्मा ज्याचा असा मनुष्य ती गुलामगिरीची स्थिति नरकाप्रमाणें समजतो; कारण ती स्थिति अंतःकरणाचें पावित्र्य स्वाभिमानासह नष्ट करते !

ह्या पद्यांतही “च्युतसंस्कृतित्व” हो दोष झाला आहे. “दास” ह्या शब्दापासून “दास्य” हें भाववाचक नाम सिद्ध झाल्यावर त्याच्यावर आणखी “त्व” हा प्रत्यय लावणें चुकीचें होय.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

किंप्रभू जीं करांच्या रूपानें घेतो प्रजाधनें ।

तीं प्रजेलाच तो गांजाया योजी निर्दयें मनें ॥ ११ ॥

अधम राजा कर म्हणून जे पैसे रयतेपासून घेतो, ते पैसे तो त्या रयतेलाच छळण्यासाठी निर्दय अंतःकरणानें खर्च करतो !

ह्या पद्याच्या प्रथमांर्धांत “रूपानें” ह्या शब्दाच्या पहिल्या अक्षरावर यति पडली आहे. हा यतिभंगरूपी दोष. द्वितीयांर्धांत “गांजाया” ह्या शब्दाच्या दुसऱ्या अक्षरावर यति पडली आहे. हेंही यतिभंगाचेंच उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त मालिनी.

वचन वद असें कीं संशया स्थान त्यांत तिळभरिही नुरावें, तें ठसावें मनांत ।

जर गडबडगुंडा तूं करूं पाहशील तर ह्यणतिल तूतें लोक कापट्यशलि । १२.

तूं असें भाषण करीत जा कीं त्यांत शंकेला मुळीच जागा राहूं नये, आणि तें भाषण श्रोत्यांच्या चित्तांत ठसावें. तूं जर भंरमसाटपणें बोलूं लागलास तर लोक तुला कपटी म्हणतील !

ह्या पद्यांत “ गडवडगुंडा ” हा शब्द काव्यांत योजावयाच्या योग्यतेचा नाही.
येथे “ ग्राम्यत्व ” हा दोष होत आहे.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

मनरंजक गोष्ठी तुज भारतरामायणादिकांतून—।

सांगेन, श्रवण तुला कथन मला मोद देइल अनून ॥ १३ ॥

भारत, रामायण, इत्यादि ग्रंथांतील मन रमविणाऱ्या। कथा मी तुला सांगेन.
त्या कथा ऐकून तुला आनंद होईल आणि सांगून मला आनंद होईल.

येथे “मनरंजक” हा व्याकरणांत अशुद्ध गणलेला शब्द आहे. हे “ च्युतसंस्कृतित्व ” ह्या दोषाचे उदाहरण. व्याकरणाचे संस्कार ह्या शब्दावर झालेले नाहीत.
“ मनोरंजक ” हे रूप शुद्ध होय.

मी करेन, मी चालीन, इ० ही ह्याच दोषांची उदाहरणे.

लक्षण; वृत्त आर्या.

वाक्यास देति शोभा त्या धर्मा म्हणति कवि “ अलंकार ” ।

असति अलंकार तसे वाक्या देहा जसे कटक हार ॥ ४१ ॥

ज्या धर्माच्या योगाने वाक्याला शोभा येते, त्या धर्मांना कवि “ अलंकार ” म्हणतात. शरीराला जशीं सलकडों, हार, इत्यादि वस्तु शोभवितात, तसे अलंकार वाक्याला शोभवितात.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

अलंकारामर्थे भेद असती दोन ते असे ।

शब्दनिष्ठ अलंकार अर्थनिष्ठ दुजे तसे ॥ ४२ ॥

[शब्दनिष्ठ म्ह० शब्दांतच आहे वास्तव्य ज्यांचे असे (अलंकार). अर्थनिष्ठ म्ह० अर्थांतच आहे वास्तव्य ज्यांचे असे (अलंकार)]

अलंकारांचे दोन प्रकार आहेत. कांहीं अलंकार शब्दांवर अवलंबून असतात; आणि कांहीं अर्थावर अवलंबून असतात.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

“शब्दालंकार” ते त्या त्या जे शब्दांतचि राहती ।

तदर्थक दुजे शब्द योजितां ते विलोपती ॥ ४३ ॥

रूपस्थानादि शब्दांचीं फिरतां हे विलोपती ।

अल्पही परिवृत्ती हे अलंकार न साहती ॥ ४४ ॥

जे अलंकार त्या त्या शब्दांतच असतात, आणि त्या अर्थाचे दुसरे शब्द त्यांच्याजागी योजल्यास नष्ट होतात, त्यांना “ शब्दालंकार ” म्हणतात. तेच शब्द

ठेवावे लागतात, इतकेंच नव्हे तर तेच शब्द त्याच रूपांत आणि त्याच स्थानीं थोडावे लागतात. नाहींतर त्यांचें अलंकारत्व नष्ट होतें.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

अर्थ मात्र असे ज्यांच्या अवस्थानास कारण ।

“ अर्थालंकार ” ते, हेंच अर्थालंकारलक्षण ॥ ४५ ॥

[अवस्थान म्ह० स्थिति, अस्तित्व.]

जे अलंकार अर्थावरच अवलंबून असतात, शब्दांवर अवलंबून नसतात, त्यांना “ अर्थालंकार ” म्हणतात. वाक्यांत योजलेल्या शब्दांबद्दल याच अर्थाचे दुसरे शब्द योजले, तरी ज्या अलंकारांना क्षति होत नाही, ते “ अर्थालंकार. ” “ त्या तरुणीचें मुख चंद्रासारखें मनोहर आहे, ” ह्या वाक्यांत उपमा हा अर्थालंकार आहे. ह्या वाक्याबद्दल “ त्या युवतीचें वदन सुधांशू प्रमाणें रमणीय आहे ” असें वाक्य योजलें तरी त्यांतील उपमेला कांहीं क्षति होत नाही. अशा प्रकारचे जे अलंकार ते “ अर्थालंकार. ”

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

शब्दालंकार असती अनेक, परि त्यांमधीं ।

श्लेषानुप्रासयमकचित्र मुख्य म्हणे प्रधी ॥ ४६ ॥

शब्दालंकारांचे अनेक प्रकार आहेत, त्यांपैकीं श्लेष, अनुप्रास, यमक, आणि चित्र, हे चार मुख्य होत, असें विद्वान लोक म्हणतात.

लक्षण; वृत्त आर्या.

शब्दाचे एकाधिक अर्थ विवक्षित कवीस असतात ।

तेव्हां तेथें होतो “ श्लेष ” असें सर्व तज्ञ म्हणतात ॥ ४७ ॥

जेव्हां एका शब्दाचे एकाहून अधिक अर्थ घ्यावे असा कवीचा अभिप्राय असतो, तेव्हां तेथें “ श्लेष ” हा शब्दालंकार होतो, असें शास्त्रज्ञ म्हणतात.

वरील लक्षणांत योजलेला “ शब्द, ” हा शब्द शब्दसमूह ह्या अर्थानेही घ्यावयाचा. एक किंवा अनेक शब्द, शब्दांची रूपे, शब्दांची. मांडणी, शब्दांचे विशिष्ट प्रकारानें पदच्छेद, इत्यादींवर शब्दश्लेष अवलंबून असतो.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

“ श्लिष्ट ” तो म्हणिजे शब्द श्लेषा आधार जो असे ।

अनेकार्थत्व शब्दाचें श्लेषवृक्षास मूलसें ॥ ४८ ॥

श्लेषाला आधारभूत जो शब्द त्याला “ श्लिष्ट ” शब्द म्हणतात. एकाद्या विशिष्ट शब्दांतून अनेक अर्थ निघतात ज्या सामर्थ्यामुळे, तें सामर्थ्य श्लेषरूपी वृक्षाला मुळाप्रमाणें होय.

“ घागरी एवढ्या मोत्यांची भिकबाळी त्याच्या कानांत लोंबत होती, ” ह्या वाक्यांत शब्दश्लेष आहे. पाणी भरावयाचें संसारांतील जें आकारविशेषाचें पात्र, त्याला “ घागर ” म्हणतात. दागिन्यांना ज्या सोन्याच्या किंवा चांदीच्या पोकळ गोठ्या

शोभेसाठी लोंबत सोडलेल्या असतात, त्यांना “ घागऱ्या ” म्हणतात. पहिल्या अर्थाची घागर आणि दुसऱ्या अर्थाची घागरी ह्या दोहोंचे एकवचनी सामान्यरूप “ घागरी ” असे होते. तेणेकरून “ घागरी एवढे ” हा शब्द श्लिष्ट होतो, आणि त्या वाक्यांत मूर्खपणाचे विधान आहे असे वाटते. येथे हा शब्द बदलल्यास श्लेषाला क्षति होते.

हे शब्दश्लेषाचे उदाहरण.

“ भाकरी कां करपली ? पाने कां सडलीं ? घोडा कां बुझला ? ” ह्या तीन प्रश्नांचे उत्तर “ न फिरविल्यामुळे. ” हे उत्तर “ शब्दश्लेषाचे ” उदाहरण होय.

“ लाख रुपयांला शेर तर तीन शेरांची किंमत किती ? ” हे मुलांचे कोडे सर्वांच्या परिचयाचे आहे. ह्यांत शब्दश्लेषालंकार आहे.

“ शंभर रुपायांस पंचेचाळीस तर दोनशे रुपायांस किती ? ” हेही मुलांचे कोडे शब्दश्लेषाचेच उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

सूचीच्या अग्रांपरि कुजनसुजनवर्तनें जगीं दिसतीं ।

एक करी छिद्रातें, आच्छादन करि दुजे तयावर्ती ॥ १४ ॥

सूईच्या दोन टोकांप्रमाणे खलजन आणि साधुजन यांची वर्तणूक जगांत दिसते,— एक भोक पाडते (माणसांचे दोष उघड करते), आणि दुसरे ते बुझविते (दोषांवर पांघरूण घालते) !

येथे “ छिद्र ” आणि “ आच्छादन ” हे शब्द श्लिष्ट आहेत.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

पुन्हां पुन्हां वर्ण तेच आले वाक्यामध्ये तर ।

“ अनुप्रास ” अलंकार होई कर्णमनोहर ॥ ४९ ॥

वाक्यामध्ये तेच तेच वर्ण पुन्हा पुन्हा आले असता “ अनुप्रास ” होतो. ह्या लक्षणांत “ वर्ण ” ह्याचा अर्थ व्यंजनें असा घ्यावयाचा.

ही व्यंजनें जितकीं शेजारीं शेजारीं येतील, म्हणजे त्यांच्यांत अंतर जितके कमी असेल, तितकी अधिक गोडी उत्पन्न होते. अनुप्रासांत पुन्हा पुन्हा येणाऱ्या व्यंजनांचे स्वरही सारखेच यावेत असा निर्बंध नाही, परंतु स्वरांसहित व्यंजनें आलीं असतां त्या अनुप्रासाची चारुता वाढते इतकेच.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

वर्णांचा क्रम, उच्चारस्थानें, आवृत्ति, अन्वय ।

ह्या तत्त्वांवरि होईल अनुप्रासचतुष्टय ॥ ५० ॥

(१) व्यंजनांचा क्रम, (२) मुखाचीं कंठ, दंत, ओष्ठ, तालु, इत्यादि जीं वर्णोच्चारार्थी स्थानें तीं, (३) किती व्यंजनें किती वेळां आवृत्त झालीं आहेत ती संख्या, आणि (४) कांहीं व्यंजनांनीं घटित जे शब्द त्यांचा वाक्यांत असलेला अन्वय, ह्या गोष्टी विचारांत घेतल्या असतां अनुप्रासाचे चार प्रकार होतात.

आवृत्त झालेली किती व्यंजने कोणत्या क्रमाने आली आहेत हे पाहून अनुप्रासाचे दोन प्रकार केले जातात. वाक्यांत आलेली व्यंजने मुखाच्या कोणत्या स्थानांपासून उच्चारली जाणारी आहेत हे पाहून अनुप्रासाचा एक प्रकार केला जातो; आवृत्त झालेल्या व्यंजनांनी घटित शब्द वाक्यांत कसे अन्वित झाले आहेत हे पाहून अनुप्रासाचा एक प्रकार होतो. अशा रीतीने अनुप्रासाचे एकंदर चार प्रकार होतात.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

वृत्ति, श्रुति, च्छेक, लाट, ह्या चार बुध वर्णिती—

अनुप्रासप्रकारां, ते शोभा काव्यास आणित्ती ॥ ५१ ॥

वृत्त्यनुप्रास, श्रुत्यनुप्रास, छेकानुप्रास, आणि लाटानुप्रास, असे अनुप्रासाचे चार प्रकार आलंकारिक सांगतात. हे प्रकार काव्याला शोभा देणारे असतात.

लक्षण; वृत्त आर्या.

दोनचि वेळां आले व्यस्तक्रम बहुत वर्ण तर त्यास ।

साहित्यशास्त्रपारंगत देती नांव “ वृत्त्यनुप्रास ” ॥ ५२ ॥

बहुवार वर्ण एकचि; सक्रम कीं द्व्यधिकवार बहुवर्ण— ।

आल्यास तेंचि देती नांव; “अनुप्रास” हा सुखविकर्ण ॥ ५३ ॥

अनेक वर्ण वेगळ्या क्रमाने दोनच वेळां आले असता वृत्त्यनुप्रासाचा (क) प्रकार होतो. एकच वर्ण अनेक वेळां आला असता वृत्त्यनुप्रासाचा (ख) प्रकार होतो; किंवा दोहोहून अधिक वेळां अनेक वर्ण त्याच क्रमाने आले असता वृत्त्यनुप्रासाचा (ग) हा प्रकार होतो.

लक्षण; वृत्त आर्या.

वाक्यांतिल शब्दांच्या आरंभीं वर्ण तोच जर आला ।

तर “ वृन्तानुप्रास ” असें देती बुध नांव त्या प्रकाराला ॥ ५४ ॥

वृत्त्यनुप्रासाचे क, ख, आणि ग, हे जे तीन प्रकार आम्ही सांगितले, त्यांतील (ख) ह्या प्रकारांत एक पोटभेद आहे. तेंच व्यंजन वाक्यांतिल अनेक शब्दांच्या आरंभीं आले असता “ वृन्तानुप्रास ” होतो. हा वृत्त्यनुप्रासाचा (घ) प्रकार.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

संकटांत उडी टाकी नर बुद्धिपुरस्सर ।

तो इष्टार्थ लहो वा न, तो जनें निदिजे नर ॥ १५ ॥

जो मनुष्य जाणूनबुजून स्वताला संकटांत पाडून घेतो, त्याचा मनोरथ सफल झाला किंवा न झाला तरी तो लोकांच्या निंदेला पात्र होतो !

येथे प्रथमाधांत क्, ट्, हे दोन वर्ण व्यक्त क्रमाने दोनच वेळां आले आहेत. हे वृत्त्यनुप्रासाच्या (क) ह्या प्रकाराचे उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

इहलोकीं पिता माता असतां त्यास धिक्करी ।

तिलोदक मृतां त्यां दे पुत्र तो कायसा तरी ? ॥ १६ ॥

उपकार करी साधू परी मौन धरी व्रत ।

उपकार परें केला गर्जितो साधु संतत ॥ १७ ॥

वि० वा० भिडे, -जिवजागृति, -संकीर्ण, पद्य १९, २४.

वरील दोन श्लोकांपैकी पहिल्यांत “ त् ” हें व्यंजन, आणि दुसऱ्यांत “ र् ” हें व्यंजन अनेक वेळां आलें आहे. हीं दोन्ही वृत्त्यनुप्रासाच्या (ख) ह्या प्रकाराचीं उदाहरणें होत.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

प्रस्तरसंस्तरदुस्तर देश असो, ही नदी न भय पावे ।

ध्येय मनीं वागवुनी ती सिंधुपतीकडे सतत धांवे ॥ १८ ॥

वि० वा० भिडे, -गोमती, पद्य १६.

[प्रस्तर म्ह० धोंडे, संस्तर म्ह० थर, दुस्तर म्ह० चालावयाला कठिण]

जागोजाग धोंडे जरी भूमीवर पसरलेले असले, तरी त्या नदीला भय वाटत नाहीं इ०. येथें स्, त्, आणि र्, हीं तीन व्यंजनें त्याच क्रमानें तीन वेळां आलीं आहेत. हें वृत्त्यनुप्रासाच्या (ग) ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

गजराज तो उभारुनि शुण्डादण्ड प्रचण्ड येतांना ।

दिसला त्रिकूटगिरिचा जंगम कीं खण्ड एक तो साना ॥ १९ ॥

वि० वा० भिडे, -गजेन्द्रमोक्ष, पद्य १६.

तो हत्ती दंडासारखां भव्य सोंड उभारुन येतांना त्रिकूटपर्वताचा एक लहान तुकडा चालत येत आहे असा दिसत होता ।

येथें ण् आणि ड् हीं दोन व्यंजनें ह्याच क्रमानें तीन वेळां आलीं आहेत. हें वृत्त्यनुप्रासाच्या (ग) ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त मंदाक्रान्ता.

कां कांधावा, कुटिल करणी, क्रौर्य, कार्पण्य केवा-

वाढे ज्ञानें ? वरुनि जरिही शुष्क होतात खेंवा ।

ज्ञानाची कां परिणति करी भिन्न रूप स्वरूप ?

ज्ञानप्राप्ति प्रचुर हृदया कां करी शौचकूप ? ॥ २० ॥

वि० वा० भिडे, -विज्ञानव्यर्थता, पद्य १०.

ह्या पद्यांत प्रथम चरणाच्या सात शब्दांच्या आरंभी “ क् ” हें व्यंजन आलें आहे. हें वृत्तानुप्रासाचें म्हणजे अनुप्रासाच्या (घ) ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

साधु सदा सकलांना सुंचवुनि सरणी सुयोग्य सुखवितसे ।

ती सरणी अवलंबिति काम तयांचा फलाढ्य होत असे ॥ २१ ॥

वि० वा० भिडे, -पुण्यपंक्ति, पद्य २९.

वरील आर्येत प्रत्येक शब्दाच्या आरंभी “स्” हा वर्ण आला आहे. हे “वृन्तानुप्रासाचें,” म्हणजे अनुप्रासाच्या (घ) ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

एकाच स्थानचे वर्ण आले पुष्कळसे तर ।

“श्रुत्यनुप्रास” तो होतो, श्रुतिला तो मनोहर ॥ ५५ ॥

वर्णांच्या उच्चारणांत जे मुखाचे भाग उपयोगांत येतात, त्यांना त्या वर्णांची स्थानें म्हणतात. हीं स्थानें कंठ, तालु, मूर्धा, दंत, आणि ओष्ठ, अशीं पांच आहेत. कांहीं वर्ण दोन स्थानांपासून उच्चारले जातात.

जेव्हां एकाद्या वाक्यांत एकाच स्थानापासून उच्चारले जाणारे वर्ण पुष्कळसे येतात, तेव्हां तेथें “श्रुत्यनुप्रास” होतो.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुम्.

नानाविध विलासांत दवडी धन काल तो ।

पात्र निंदेस लोकांत होतो, सुख न लाहतो ! ॥२२॥

ह्या पद्यांत बत्तीस अक्षरें असून तेहेत्तीस व्यंजनें आहेत. ह्या तेहेत्तीस व्यंजनांत बावीस व्यंजनें दन्त्य स्थानचीं आहेत. येथें “श्रुत्यनुप्रास” झाला आहे.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

अनेक वर्ण एकाच क्रमें येतात दोनदां—।

वाक्यामध्ये नातिदूर “छेकानुप्रास” हो तदा ॥ ५६ ॥

दोन किंवा अधिक व्यंजनें त्याच क्रमानें दोनच वेळां वाक्यामध्ये आलीं असतां “छेकानुप्रास” होतो. ह्या दोन व्यंजनसंघांमध्ये अंतर जितकें कमी असेल तितकी चारुता अधिक.

उदाहरण; वृत्त चामर.

राघवास कोपवून पामरा ! मरावया

इच्छितोस कां ? तदंगनेस देइं दुर्नया ! ।

नातरी तुझीं चिरील तो दहाहि मुंडकीं,

तो रणीं अजेय तूज हें मनांत आण कीं ॥ २३ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १९, पद्य २०.

[पामर म्ह० क्षुद्र प्राणी. तदंगना म्ह० त्याची (रामाची) बायको (सीता). दुर्नय म्ह० अनीतिमान्. मुंडकें म्ह० डोकें (तुच्छतें). ही सुग्रीवाची रावणाप्रत उक्ति आहे.

येथें प्रथम चरणांत “...सुर-मर...” हीं दोन व्यंजनें त्याच क्रमानें दोनच वेळां आलीं आहेत. हा “छेकानुप्रास.” हीं व्यंजनें सस्वर आहेत म्हणून छेकाची चारुता विशेष आहे.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

रावणें भूमिकन्येच्या रक्षणा क्षणदाचरी ।

योजिल्या त्या तिला झाल्या मृगीला द्वीपिनीपरी ॥ २४ ॥

[भूमिकन्या म्ह० सीता, क्षणदाचरी म्ह० राक्षसी, द्वीपिनी म्ह० वाघिणी.]

रावणानें अशोकवनिकेमध्ये सीतेला नेऊन ठेविलें आणि तिच्या रक्षणासाठीं त्यानें राक्षसी नेमल्या, त्या राक्षसी मृगीला वाघिणी वाटाव्या तशा सीतेला वाटल्या !

येथें “ रक्षणा ” आणि “ क्षणदाचरी ” ह्या दोन शब्दांत क्, ष्, ण्, हीं तीन व्यंजनें दोनच वेळां त्याच क्रमानें आलीं आहेत. हा “ छेकानुप्रास ” होय.

उदाहरण; वृत्त विबुधाप्रिया.

राक्षसाधिप ऐकतां विविधा अशा वचनांप्रति

हर्षला अति, कावला अति, कीं रणोत्सुक तन्मती ।

कुंभकर्णवचास पुत्रवचास ऐकुनि हर्षला,

किंतु ऐकुनि तो विभीषणभाषणा अति कावला ॥ २५ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग १८, पद्य १८.

[राक्षसाधिप म्ह० राक्षसांचा राजा (रावण). रणोत्सुक म्ह० लढावयाला उत्सुक असलेली (त्याची मति). किंतु म्ह० पण, परंतु.]

येथें चतुर्थ चरणांत भ्, ष्, ण्, हीं तीन व्यंजनें त्याच क्रमानें दोन वेळां आलीं आहेत. हें “ छेकानुप्रासाचें ” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

तुमचें कारुण्य फळो, द्या मज तारुण्य, वार्द्धक गळो हें ।

परिवर्तन घडवा हें, कठिन तुझा हें भिषगवरां नोहे ॥ २६ ॥

वि० वि० भिडे, - सुकन्या, आर्या ७७.

[कारुण्य म्ह० दयाशीलता. परिवर्तन म्ह० बदल, पालट. भिषगवर म्ह० उत्कृष्ट वैद्य (अश्विनी कुमार)]

ही च्यवन ऋषींची अश्विनीकुमारांप्रत उक्ति आहे.

येथें प्रथमाधांत र्, ण्, य्, हीं तीन व्यंजनें त्याच क्रमानें दोन वेळां आलीं आहेत. हें “ छेकानुप्रासाचें ” उदाहरण. हीं व्यंजनें सस्वर आहेत, तेणें करून ह्या छेकाची चारुता वाढली आहे.

लक्षण; वृत्त आर्या.

वाक्यांत तोच शब्द द्विवार भिन्नान्वयांत ये तर तो ।

“ लाटानुप्रास ” असे, लाटाख्यजनांस तोच आवडतो ॥ ५७ ॥

वाक्यामध्ये एकच शब्द एकाच अर्थानें पण भिन्न प्रकारें अन्वित झालेला असला, तर त्याला “ लाटानुप्रास ” म्हणतात. हा लाटानुप्रास लाट देशांतील लोकांना आवडतो.

उदाहरण; वृत्त विबुधप्रिया.

क्ष्वेडसे दशकण्ठकण्ठविवान्त वाक्य विभीषणा—
झोंबलें तरि तो स्वतावरि घालि घोर नियंत्रणा ।
यापरी अवमानिला उठला विभीषण सत्वर,
सोडुनी सद मित्र घेजनि जाय अंबरि तो वर ॥ २७ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०; सर्ग १८, पद्य ४०.

[क्ष्वेड म्ह० विष. विवान्त म्ह० ओकलेलें किंवा बोललेलें. दशकण्ठ म्ह० रावण. सद म्ह० सभागृह. अंबर म्ह० आकाश].

रावणानें बोललेलें हें वाक्य विभीषणाच्या अंतःकरणाला फार बोचलें पण त्यानें आपला राग आवरला, इ०.

येथें “ कंठ ” हा शब्द प्रथम चरणांत दोन वेळां एकाच अर्थानें आला आहे. परंतु तो दोन ठिकाणीं दोन रीतींनीं अन्वित झाला आहे. “ दशकंठ ” हा बहुव्रीहि समास आणि “ दशकंठकंठ ” हा तत्पुरुष समास. हें “लाटानुप्रासाचें” उदाहरण होय.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्,

नियत स्थानि आवृत्ति पूर्वस्वरसमन्वित-।

भिन्नार्थी अक्षरांचीं तें म्हणे “ यमक ” पण्डित ॥ ५८ ॥

वाक्यामध्ये काहीं ठराविक स्थानीं एका किंवा अनेक अक्षरांची भिन्न भिन्न अर्थानीं मागल्या स्वरासह आवृत्ति झाली असतां त्याला “ यमक ” असें पंडित म्हणतात. “ यमक ” हा शब्द नपुंसकलिंगी आहे.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

यमकांत अनुस्वार अनुच्चारित जो असे ।

तो तुल्यरूप नसतां यमकाला क्षती नसे ॥ ५९ ॥

अंग, पंचा, कंठ, मंडनगड, कंड, अंतर, खंबीर, तंबाखू, वनांत, (अरण्याचा गर्भ), कर्णिक, इत्यादि शब्दांतील अनुस्वार उच्चारांत स्पष्टपणें भासमान होतो. घरांत, कांपणें, माझ्या-साठीं, दिव्याखालीं, इत्यादि शब्दांतील अनुस्वार तितका स्पष्टपणें श्रुतिगोचर होत नाहीं. ह्या अशा अनुस्वाराला “अनुच्चारित अनुस्वार” म्हणतात. यमकाक्षरांचे जे संघ त्यांतील अनुच्चारित जे अनुस्वार ते वेगळ्या जातीचे असले, किंवा एका संघांत असून बाकीच्या संघांत नसले, तर तसलें यमक क्षम्य मानलें जातें. राहातात, गांवांत, हात; दाही, नाहीं; ही (स्त्री० ए० व०), हीं (न० अ० व०), हीं यमकें अग्राह्य गणिलीं जात नाहींत.

लक्षण; वृत्त आर्या.

जेव्हां दुसरा चवथा पद्यचरण एकरूप असतात ।

तेव्हां होइ यमक तें “ संदष्टक यमक ” तज्ञ म्हणतात ॥ ६० ॥

पद्याचा दुसरा “चरण” चवथ्या चरणाशीं एकरूप असतो, तेव्हां “संदष्टक यमक” होतें. “चरण” शब्द पुल्लिंगी किंवा नपुंसकलिंगी आहे.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

न शिके त्याच्या बोल न बाला; मंदार सावरिल काय—

पतनेच्छुचा न, न वरिल बाला मंदा; रसा वरिल काय ? ॥ २८ ॥

मोरो०,— आर्याभारत, वनपर्व, अ० १, आर्या ११.

[बाला म्ह० बापाला, मंदार हा एक स्वर्गवृक्ष आहे. काय म्ह० शरीर, पतनेच्छु म्ह० पडणारा, बाला म्ह० कुमारी, रसा म्ह० पृथ्वी.]

ह्या आर्येंत “ बाला मंदा रसा वरिल काय ” हीं द्वितीय आणि चतुर्थ चरणांतील अक्षरें अगदीं समसमान आहेत. हें “ संदष्टक यमकाचें ” उदाहरण.

लक्षण; वृत्त आर्या.

दुसऱ्या अर्धाशीं समरूप असें प्रथम अर्ध पद्यांत ।

तेव्हां होई “ समुद्रक ” ऐसें साहित्यविज्ञ म्हणतात ॥ ६१ ॥

जेव्हां पद्याचें पहिलें अर्ध दुसऱ्या अर्धाशीं अगदीं एकरूप असतें, तेव्हां “ समुद्रक यमक ” होतें.

उदाहरण; आर्या.

अनलसमीहित साधी राया वारा महीवरा कामा ।

अनलस मीहि तसा धीरा यावा रामही, वराका मा ॥ २९ ॥

मोरोपंत,—वनपर्व, अ० ९, आर्या ५०.

या आर्येंचें प्रथमार्ध द्वितीयार्धाशीं अगदीं सम आहे. हें “ समुद्रक यमकाचें ” उदाहरण होय.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुप्.

वृत्तपादीं यतिस्थानीं असे यमक जेधवां ।

म्हणती “ पुष्पयमक ” तें साहित्यज्ञ तेधवां ॥ ६२ ॥

वृत्ताच्या चरणांत जीं यतिस्थानें असतात तेथें यमक साधलेलें असेल त्याला “ पुष्पयमक ” म्हणतात.

उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

स्वदेश बुडवावया, स्वजन दुःखिं लोटावया

धनें गृह भरावया, विबुधनाशही व्हावया ।

सदैव खल तो झटे गणुनि पुण्य तें गोमटें,

न यत्न करितां हटे, सरणि हीच त्याला पटे ॥ ३० ॥

हें पृथ्वी वृत्त आहे. यांत चरणाच्या आठव्या अक्षरावर एक यति आणि चरणाच्या शेवटच्या अक्षरावर एक यति, अशीं दोन यतिस्थानें आहेत. तेथें पहिल्या दोन चरणांत ‘ वया ’ ह्या पूर्वस्वरयुक्त अक्षरांचें यमक आहे. तिसऱ्या आणि चवथ्या चरणांत त्याच स्थानीं पूर्वस्वरयुक्त ‘ टे ’ ह्या अक्षराचें यमक आहे. हीं “ पुष्पयमकाचीं ” उदाहरणें होत.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

पादद्वय समीपस्थ यमकें जुळतीं यदा ।

होई त्या “ दामयमक ” असें नांव दिजे तदा ॥ ६३ ॥

जेव्हां शेजारचे दोन चरण यमकानें जुळलेले असतात, तेव्हां “ दामयमक ” होतें. ह्या प्रकारच्या यमकांत प्रथम चरणाच्या अंती आणि द्वितीय चरणाच्या आरंभी यमक असतें; किंवा द्वितीय चरणाच्या अंती आणि तृतीय चरणाच्या आरंभी यमक असतें; किंवा तृतीय चरणाच्या अंती आणि चतुर्थ चरणाच्या आरंभी यमक असतें.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुम्.

घालायाला नवा घाला न वाघाला मृगावरी ।

संतावरि खलालाही खंती वाटेल अंतरीं ॥ ३१ ॥

परदास्यांत न रते नर तेजस्वितांकित ।

समानसें खल गणी दास्य कैवल्य निश्चित ॥ ३२ ॥

वि० वा० भिडे, -पापपंक्ति, पद्ये १४, ९.

[नवा घाला घालणें म्ह० पुन्हा हला करणें. परदास्य म्ह० दुसऱ्याची गुलाम-गिरी. रते म्ह० आनंद पावतो. तेजस्वितांकित म्ह० मानी (नर). कैवल्य म्ह० मोक्ष]

वरील दोन पद्यांपैकी पहिल्या पद्याच्या पहिल्या चरणाच्या अंती आणि दुसऱ्या चरणाच्या आरंभी ‘ नवा घाला, ’ हीं चार अक्षरे आली आहेत. हें “ दामयमक. ” दुसऱ्या पद्याच्या पहिल्या चरणाच्या शेवटीं आणि दुसऱ्या चरणाच्या आरंभी “ न, र, ते, ” हीं तीन अक्षरे आली आहेत. हेही “ दामयमकाचें ” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुम्.

सदा सत्पथ लोकांस साधु बोधी परोपरी ।

परी लोक स्वनाशार्थ असत्पथचि आदरी ॥ ३३ ॥

येथें द्वितीय चरणाच्या अंती आणि तृतीय चरणाच्या आरंभी “परी” ह्या अक्षरांनी “ दामयमक ” झालें आहे.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुम्.

कलिशक्ति खरी कृत्या कृत्या करावि निद्य ती ।

कलिमूढ त्यजी कान्ता कान्तारीं नलभूपती ॥ ३४ ॥

वि० वा० भिडे, -जी० जा०, संकीर्ण, पद्य ३१.

[कृत्या ह्य० पीडा करणारी एक देवता. कलि ह्य० कलियुगाची अधिष्ठात्री देवता. कान्तार ह्य० अरण्य.]

येथें प्रथम चरणाच्या अंती आणि द्वितीय चरणाच्या आरंभी “ कृत्या ” ह्या दोन अक्षरांचें “ दामयमक ” आहे. तसेंच तृतीय चरणाच्या अंती आणि चतुर्थ

चरणाच्या आरंभी " कान्ता " ह्या दोन अक्षरांचे " दामयमक " आहे.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

“ संयुतावृत्ति यमक ” जुळतां यमकाक्षरें ।

“ असंयुतावृत्ति ” यदा दूर तीं जाति अंतरें ॥ ६४ ॥

पद्याच्या चरणांत यमकाक्षरांचे दोन किंवा अधिक संघ एकमेकांस जुळून म्हणजे चिकटून आल्यास त्याला “ संयुतावृत्ति यमक ” म्हणतात. हे संघ अन्य अक्षरें त्यांच्यामध्ये आल्याने विलग होतात, तेव्हां त्याला “ असंयुतावृत्ति यमक ” म्हणतात. उदाहरण; वृत्त द्रुताविलंबित.

कपिवरा ! मम राम मना प्रिय, नयनिं मृत्कण रावण दुष्क्रिय ।

प्रथम मन्नति सांग रघूद्वहा, कळविं तूं मग त्यास निरोप हा ॥ ३५ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प्र०, सर्ग १७, पद्य १.

[कपिवर म्ह० श्रेष्ठ वानर (मारुति), मृत्कण म्ह० मातीचा कण, दुष्क्रिय म्ह० निंद्य आहे आचरण ज्याचें असा, मन्नति म्ह० माझा रामाप्रत नमस्कार, रघूद्वह म्ह० राम.]

ही सीतेची मारुतीप्रत उक्ति आहे.

येथें प्रथम चरणांत “ ...रा मम ” “ राम म...” हीं यमकाक्षरें जुळून म्हणजे शेजारीं आली आहेत. हें “ संयुतावृत्ति यमक. ”

उदाहरण; वृत्त द्रुताविलंबित.

सकलही कलहीं कनकास्तव शिरति मार्ग धरोनि सकैतव ।

कनकलोभ मनांत बळावतां नर करी क्षिति रौरव तत्वता ॥ ३६ ॥

वि० वा० भिडे.

[कनक म्ह० सोने म्ह० पैसा, सकैतव म्ह० लबाडीचा, खोटा, क्षिति म्ह० पृथ्वी, रौरव हा एक नरक आहे.]

येथें “ ... कलहीं ” “ कलहीं”, हीं यमकाक्षरें चिकटून आली आहेत. हें “ संयुतावृत्ति यमकाचें ” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

पांग तिचे फेडाया सांग तिचा पुत्र करिल कर्तव्य ।

गांग सलिलसा तो शुचि सांग न हो केंवि साधुसा नव्य ॥ ३७ ॥

वि० वा० भिडे, - शिवोक्ति, पद्य ८३.

शिवाजी ह्यादाजीला म्हणतो:—

ह्या आर्यभूमांचे हाल चुकवून तिचे मनोरथ सफल करून देऊन तिला सुखी करावयाला जो तिचा पुत्र पूर्णपणें कर्तव्य करील, तो गंगेच्या उदकाप्रमाणें पवित्र म्हणून साधूप्रमाणें स्तुतीस पात्र कसा नाही होणार हें मला सांग.

येथें चारी चरणांच्या आरंभी पूर्वस्वरयुक्त आणि पूर्वानुनासिकयुक्त “ ग ” हें

अक्षर आहे. हीं चार यमके एकमेकांना चिकटून आलेलीं नाहींत. हें “ असंयुतावृत्ति ” यमकाचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुप्.

क्षमा वस्तु नसे ठावी यमा दुष्कर्मदण्डनीं ।

समान रावरंकां तो, रमा सद्वृत्तपालनीं ॥ ३८ ॥

वि० वा० भिडे, - जी० जा०, संकीर्ण, पद्य १३९.

पातकी कृत्यांचें पारिपत्य करण्यांत यम बिलकूल क्षमा करीत नाहीं. श्रामंताला आणि गरीबाला यम सारख्याच सरणीनें शिक्षा करतो. सदाचारानें वागणें तुम्हांला आनंददायक वाटो !

येथें क्षमा, यमा, समा..., रमा, हें “ असंयुतावृत्तियमक ” आहे.

लक्षण; वृत्त आर्या.

यमकाच्या पूर्वीचे नंतरचे वर्ण भिन्न असल्यास—।

बहु संधि, “अश्वघाटी यमक” असें तज्ञ जन म्हणे त्यास ॥६५॥

यमकाच्या पूर्वीचे आणि नंतरचे वर्ण वेगळे वेगळे असून यमकांच्या अक्षरांचे अनेक संध एकापुढें एक असे आल्यास “ अश्वघाटी यमक ” होतें.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

डुलत झुलत खुलत तिथें आला तो ठाकला सरापुढती ।

मग आनंदें शिरला जलिं शुंडादंड उमवुनी वरती ॥ ३९ ॥

वि० वा० भिडे, - गजेंद्रमोक्ष, पद्य १८.

“ लत ” ह्या यमकाक्षरांच्या मार्गे डु, झु, आणि खु, अशीं भिन्न अक्षरे आलीं आहेत. डुलत, झुलत, खुलत, हें “ अश्वघाटी यमक ” होय.

लक्षण; वृत्त आर्या.

नियमविशेषें मांडुनि पद्यांतिल सर्व अक्षरें जेथें ।

कवि करि खड्गाद्याकृति, रचना “चित्रारूय” होतसे तेथें ॥६६॥

छरधरा, अनुष्टुप्, इत्यादि पद्यांतिल घटक अक्षरें कांहीं विशेष प्रकारें एकाद्या पदार्थाच्या चित्राच्या वेगळ्या वेगळ्या भागांत मांडून, आणि कांहीं अक्षरें द्विवार, त्रिवार, अशीं वाचावयाचीं अशी नियंत्रणा संभाळून, जी रचना केलेली असते तिला “चित्रबंध” म्हणतात. ज्या पदार्थाच्या चित्रांत हीं अक्षरें मांडलेलीं असतात, त्याच्या नांवावरून त्या बंधाला नांव दिलें जातें.

खड्ग, पद्म, मुरज, इत्यादि पदार्थांच्या आकृतींत अक्षरें मांडलेलीं असल्यास त्या रचनेला “ खड्गबंध ”, “ पद्मबंध ”, “ मुरजबंध, ” इत्यादि नांवें दिलीं जातात. संस्कृतमध्ये कांहीं कवींनीं चित्ररचना केली आहे. मराठींत असल्या रचनेचा कोणी फारसा अवलंब केलेला नाहीं. वृत्त, यतिस्थानें, यमक, व्याकरण, इत्यादींचे नियम

पाळणें कवीला कठिण असतेंच असतें; आणि ते पाळून आणि शिवाय अक्षरें कांहीं विशिष्ट नियंत्रणा संभाळून योजावयाचीं, हें फारच कठिण असतें. अशा रचनेचा एक नमुना आम्ही पुढें देतो.

उदाहरण; वृत्त भुजंगप्रयात.

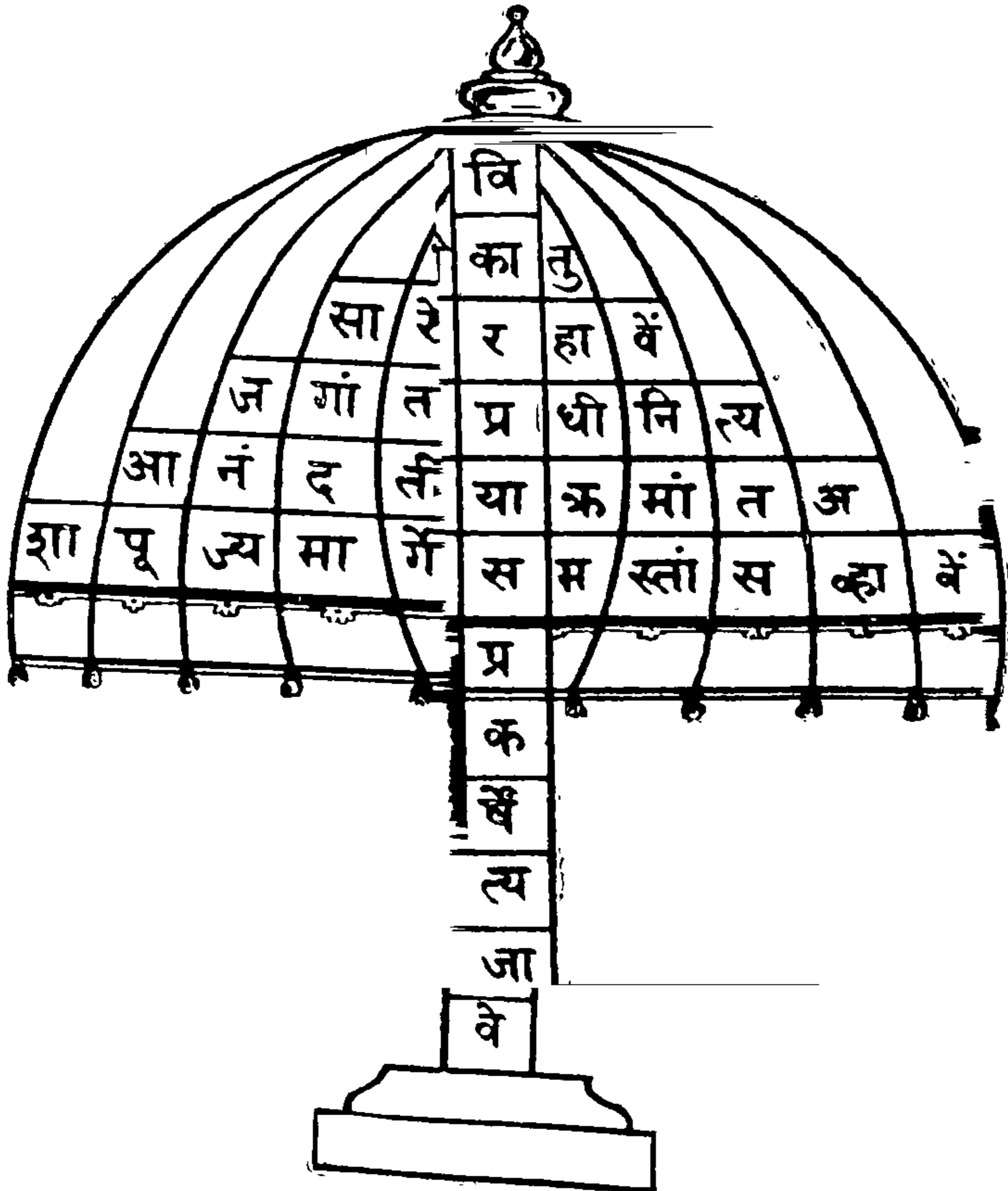
विवेकानुसारें रहावें जगांत, प्रधी नित्य आनंदती या क्रमांत ।

अशा पूज्य मार्गें समस्तांस व्हावें, विकार प्रयासप्रकर्षे त्यजावे ॥४०॥

वि० वा० भिडे.

सदसद्विवेकबुद्धीच्या अनुरोधानें ह्या जगांत आपण रहावें. समंजस लोक असें वर्तन करण्यांत आनंद पावतात. अशा सरणीचा अवलंब करून सर्व लोकांच्या आदरास पात्र (पूज्य) व्हावें. मनोविकार प्रयत्नाची (प्रयास) शिकस्त (प्रकर्ष) करून दडपून टाकावे !

छत्रबंध



ह्या पद्यांतील अक्षरें छत्रीच्या आकारांत वरील चित्रांत वसवून दाखविली आहेत. पद्याचे पहिले तीन चरण आडव्या सहा ओळींत बसविले आहेत. पहिल्या ओळींत “ वि ” हें एक अक्षर आहे. दुसऱ्या ओळींत “ वेकानु ” हीं तीन अक्षरें आहेत. तिसऱ्या ओळींत “ सारें रहावें ” हीं पांच अक्षरें आहेत. चवथ्या ओळींत “ जगांत प्रधी नित्य ” हीं सात अक्षरें आहेत. पांचव्या ओळींत “ आनंदती ह्या क्रमांत अ ” हीं नऊ अक्षरें आहेत. आणि सहाव्या ओळींत “ शा पूज्य मार्गें समस्तांस व्हावें ” हीं अकरा अक्षरें आहेत. ह्या सहाव्या ओळीच्या शेवटीं पहिले तीन चरण संपतात. चवथ्या चरणाची बारा अक्षरें छत्रीच्या उभ्या दाब्ज्यांत एकाखाली एक अशीं बसविली आहेत. हा छत्रबंध करतांना पुढील नियंत्रणा पाळाव्या लागल्या आहेत.

१ हें पद्य भुजंगप्रयात वृत्तांत असल्याकारणानें प्रत्येक चरणांत चार यगण आले पाहिजेत.

२ जगांत-क्रमांत, व्हावें-त्यजावें, अशीं पूर्वस्वरयुक्त दोन यमकें आलीं पाहिजेत.

३ पहिल्या चरणाचें पहिलें, तिसरें, आणि सातवें, हीं तीन अक्षरें चवथ्या चरणाच्या पहिल्या, दुसऱ्या, आणि तिसऱ्या अक्षरांशीं समान असलीं पाहिजेत. दुसऱ्या चरणाचें पहिलें अक्षर आणि नववें अक्षर हीं दोन अक्षरें चवथ्या चरणाच्या चवथ्या आणि पांचव्या अक्षरांशीं समान असलीं पाहिजेत. तिसऱ्या चरणाचें सातवें अक्षर चवथ्या चरणाच्या सहाव्या अक्षराशीं समान असलें पाहिजे.

४ चवथ्या चरणांतील चवथें अक्षर (येथें प्र) लघु असून जोडाक्षर असलें पाहिजे.

५ चवथ्या चरणांतील सहावें अक्षर (येथें स) लघु असून त्याच्या पुढचें म्हणचे सातवें अक्षर (येथें प्र) जोडाक्षर असलें पाहिजे.

ह्या इतक्या नियंत्रणा पाळून पद्य सफाईदार उतरणें हें यदृच्छेवर बहुतेक अवलंबून असतें ! अशा पद्यांत चिवारीच्या पानांतील रसाइतकाच बहुधा रस असतो !

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

अनेक वस्तु कविनीं दृष्टान्तादि करावया ।

कल्पिल्या असती, नांव “ कविसंकेत ” हें तयां ॥ ६७ ॥

आपलें वर्णन विशद व्हावें म्हणून, किंवा आपल्या वर्णनाला मनोहरपणा यावा म्हणून, कविनीं पुष्कळ वस्तु कल्पिल्या आहेत; ह्या वस्तु वास्तव सृष्टींत अविद्यमान आहेत. कविनीं कल्पिलेल्या अशा वस्तूना “ कविसंकेत ” किंवा “ कविसमय ” म्हणतात. त्यांपैकी कांहीं पुढें देतो.

लक्षण; वृत्त आर्या.

स्त्रीचरणाचें ताडन होतां येतीं सुमें अशोकाला ।

स्त्रीमदिरागंडूषे पुष्पे येतात वकुल वृक्षाला ॥ ६८ ॥

येतात सुमें स्त्रीच्या सुस्वर गीतें नमेरु वृक्षास ।
 तिलकास दृष्टिपातें, गाढ समालिंगनें कुरबकास ॥ ६९ ॥
 फुत्कारें आम्राला, नृत्यें येतात कर्णिकाराला ।
 हसितेंही चंपकाला, स्त्रीच्या सुवचें सुमेंहि अर्काला ॥ ७० ॥
 रात्रीं नलिनें तैशीं पद्मे दिवसास विकच होतात ।
 मुक्ताफळें गजांच्या गंडस्थालिं वंशगर्भिं असतात ॥ ७१ ॥
 सर्पशिरीं रत्न असे, नवधुनरविं मोर नृत्य करितात ।
 मानससरोवराला श्रीष्मारंभास हंस जातात ॥ ७२ ॥
 जलदुग्धमिश्रणांतुनि उरवुनि जल दुग्ध मात्र हंस पितो ।
 विधुकिरणस्पर्शनिं अमृताचा स्राव विधुमणी करितो ॥ ७३ ॥
 पतिपत्नी कोकांच्या होऊन विधुक्त रात्रिच्या समयीं ।
 जुळती प्रातःकाळीं दुसऱ्या दिवशीं खरांशुच्या उदयीं ॥ ७४ ॥
 चातक नव मेघोदक पिउनि तृष्णा करितसे शांत ।
 सिंहास पराभवितो शरभ रणीं शूर त्याहुनि नितांत ॥ ७५ ॥
 आकाश, पाप, काळें, कीर्ति धवल, हास्यही असे धवल ।
 रक्त क्रोध, प्रीती; चंद्रकरांचा चकोर करि कवल ॥ ७६ ॥
 हे आणि असे दुसरे असती कविसमय, मुख्य हे त्यांत ।
 कवि ह्या कविसमयांचा प्रेमें अवलंब नित्य करितात ॥ ७७ ॥

स्त्रीच्या चरणचें ताडण् झाल्यानें अशोकाला फुलें येतात. स्त्रीनें मद्याची चूळ
 बकुल वृक्षावर टाकिली असतां त्याला फुलें येतात. नमेरु वृक्षापुढें स्त्रीनें गायन केलें
 असतां, तिलक वृक्षाकडे स्त्रीनें दृष्टि टाकिली असतां, कुरबकाला स्त्रीनें कवटाळलें असतां,
 आंब्याच्या झाडावर स्त्रीनें फुंकर घातला असतां, कण्हेरीच्या झाडापुढें स्त्री नाचली असतां,
 चंपकाकडे पाहून स्त्री हसली असतां, स्त्रीनें गोड भाषण अर्क वृक्षापुढें केलें असतां
 त्यांना फुलें येतात. रात्रीं नलिनें फुलतात, पद्मे दिवसाला फुलतात. हर्तीच्या गंडस्थ-
 लांत आणि बांवांच्या गर्भांत मोतीं असतात. सापाच्या डोक्यांत रत्न असतें. पाव-
 साळ्याच्या आरंभीं मेघांचा ध्वनि ऐकून मोर नाचूं लागतात. श्रीष्म ऋतूच्या आरंभीं
 हंस मानससरोवराकडे जातात. पाणी आणि दूध यांच्या मिश्रणांतून हंस दूध तेवढें
 पिऊन पाणी तेवढें उरवितात. चंद्राचीं किरणें चंद्रकांत मण्यावर पडलीं असतां त्या
 मण्यांतून अमृताचा पाझर होऊं लागतो. चक्रवाक पक्ष्याच्या पतिपत्नीचा वियोग
 संध्याकाळीं होऊन दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सूर्याच्या उदयीं त्यांच्या पुन्हां गांठीं
 पडतात. नवीन मेघाचें जल पिऊन चातक आपली तहान भागवितो. शरभ या
 नांवाचा एक आठ पायांचा वन्य पशु आहे तो सिंहाहून फार अधिक बळकट असून

सिंहाचा पराभव करू शकतो, आकाश आणि पाप ह्यांचा रंग काळा आहे, कीर्ति आणि हास्य ह्यांचा रंग पांढरा आहे, क्रोध आणि प्रेम ह्यांचा रंग तांबडा आहे. चकोर पक्षी चंद्राच्या किरणांवर उपजीविका करतो.

वर सांगितलेल्या गोष्टी कवींनी गृहीत घेतल्या आहेत; दुसऱ्या अशाच कांहीं गोष्टी आहेत. आम्ही वर सांगितलेल्या गोष्टी त्यांपैकी मुख्य होत.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

दोन वस्तूंत सादृश्य आल्हादकर वर्णिले ।

तेव्हां त्या रम्य उक्तीला “ उपमा ” नांव देइजे ॥ ७८ ॥

जेव्हां दोन भिन्न भिन्न पदार्थांत कांहीं मनोहर असे सादृश्य किंवा साम्य वर्णिलेले असते, तेव्हां त्या रमणीय वचनाला “ उपमा ” असे नांव दिले जाते.

“ खडूसारखे दूध पांढरे असते ” ह्या वाक्यांत कांहीं चमत्कृति नाही म्हणून हे वाक्य उपमा अलंकाराचे उदाहरण होऊ शकत नाही.

लक्षण; वृत्त आर्या.

उपमेस चार अंगे उपमेय, समान धर्म, उपमान ।

उपमावाचक पद; ही असल्याविण चार पूर्ण उपमा ना ॥ ७९ ॥

उपमेत धर्मवाची, उपमावाचक न शब्द जर असला ।

तर साहित्यविशारद म्हणती “ लुप्तोपमा ” असे तिजला ॥ ८० ॥

उपमा व्हावयाला चार गोष्टींची आवश्यकता असते. ह्या चारांना आपण उपमेची अंगे असे नांव देऊ. ज्या वस्तूचे कवि वर्णन करतो, तिला “ उपमेय ” म्हणतात. उपमेयाचे सादृश्य ज्या वस्तूशी सांगितलेले असते तिला “ उपमान ” म्हणतात. उपमेय आणि उपमान ह्या दोन वस्तूंचे ज्या धर्मात म्हणजे गुणांत सादृश्य सांगितलेले असते, त्या गुणाला “ समान धर्म, ” “ साधारण धर्म ” किंवा “ सामान्य धर्म ” म्हणतात. आणि हे सादृश्य वाक्यांत ज्या शब्दाने दर्शविलेले असते त्याला “ उपमावाचक ” शब्द म्हणतात. उपमेय, उपमान, सामान्यधर्म, आणि उपमावाचक शब्द, ही उपमेची चार अंगे. ही चारी अंगे सांगितलेली असली (म्हणजे वाक्यांमध्ये उक्त असली), तर ती “ पूर्णोपमा ” होते. ह्या चार अंगांपैकी कांहीं अंगे लुप्त असली (म्हणजे सांगितलेली नसली) तर ती “ लुप्तोपमा ” होते. मराठीमध्ये समानधर्म गाळता येतो किंवा उपमावाचक शब्द गाळता येतो. उपमेय आणि उपमान ही गाळता येत नाहीत. उपमेत समान धर्म गाळला असल्यास किंवा उपमावाचक शब्द गाळला असल्यास तिला “ लुप्तोपमा ” म्हणतात.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

जसा, तसा, परी, वाणी, सारखा, जेविं, तेविं हीं ।

पदे दाविति साधर्म्य एतदर्थक अन्यही ॥ ८१ ॥

जसा, तसा, परी, इत्यादि शब्द किंवा त्या अर्थाचे इतर शब्द (प्रमाणे इ०) उपमेतील

समान धर्म दाखवितात. ह्यांपैकीं जसा, तसा, सारखा, हे शब्द लिंगवचनांप्रमाणें फिरणारे आहेत. जेंवि, तेंवि, परी, वाणी, हे शब्द तसे फिरत नाहींत. “ वाणी ” हा शब्द सुशिक्षितांच्या गद्यलेखनांतून आणि भाषणांतून गळाला आहे.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुप्.

एका कीं दोन वाक्यांत करितो उपमा कवी ।

दोन वाक्येहि असतां अंगें नाढळतीं नवीं ॥ ८२ ॥

कवि उपमा करतो ती कधीं एका शुद्ध म्हणजे साध्या वाक्यांत केलेली असते. कधीं कधीं एक गौण आणि एक मुख्य अशा दोन वाक्यांच्या संयोगानें बनलेल्या एका विषमयोगी वाक्यामध्ये कवि उपमा करतो. साध्या वाक्यांत एकच क्रियापद असतें. विषमयोगी वाक्यांत दोन क्रियापदे असतात. परंतु वाक्य एक असलें, किंवा वाक्ये दोन असलीं, तरी उपमा ह्या अलंकाराचीं उपमेय, उपमान, साधारण धर्म, आणि उपमाबोधक शब्द, हीं जीं चार अंगें, त्यांत नव्या अंगाची भर होऊं शकत नाहीं. उपमेचीं अंगें चार असतात आणि चारच असूं शकतात.

“ कर्णाप्रमाणें विक्रम राजा उदार होता, ” हें एक वाक्य आहे, आणि त्यांत “ होता ” हें एक क्रियापद आहे. “ दिलीपाला जसा रघु आनंदप्रद झाला तसा अजाला दशरथ झाला, ” येथें दोन वाक्ये आणि दोन क्रियापदे असून एक विषमयोगी वाक्य झालें आहे. वरील दोन्ही उदाहरणांत प्रत्येक उपमेत चार अंगें आहेत. पहिल्या उदाहरणांत “ विक्रम ” हें उपमेय आहे, “ कर्ण ” हें उपमान आहे, “ उदार ” शब्द साधारणधर्म दाखवितो, आणि “ प्रमाणें ” हा शब्द उपमावाचक आहे. दुसऱ्या उदाहरणांत “ अज ” हें उपमेय, “ दिलीप ” हें उपमान, “ जसा तसा ” हा उपमावाचक शब्द, आणि “ आनंदप्रदत्व ” हा साधारण धर्म. दोन्ही उदाहरणांत उपमेचीं चार अंगें आहेत. “ जसा तसा ” हे जोडीनें येणारे दोन शब्द असले तरी वाक्यांत त्यांचें एकच कार्य आहे, आणि त्यांना एकत्वाचीच किंमत आहे. मराठीमध्ये जसा इ० शब्द वाक्यांत गळलें तरी चालतात. तसा इ० शब्द गळता येत नाहींत.

टीप,—उपमा एकवाक्यात्मक असावी असा संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांचा निर्बंध आहे. परंतु मराठी भाषा ही वाक्यरचनेच्या बाबतींत संस्कृताहून भिन्न असल्याकारणानें उपमा दोन वाक्यांतही मराठीत होऊं शकते, असें विद्यार्थ्यांनीं समजावें. तसेंच उपमेच्या दोन वाक्यांत अर्थ आणि काळ हीं भिन्न असलीं तरी हरकत नाहीं, असें आम्हांस वाटतें. ह्याचा खुलासा पुढें उदाहरणें देऊं त्यावरून होईल.

उदाहरण; वृत्त द्रुतविलंबित.

दशमुखें मग मंत्रिसुतां जवें दवडिलें बल देउनि त्यां नवें ।

तुडुनि ते पडले पूवगावरी शलभ दीपशिखेवरि ज्यांपरी ॥ ४१ ॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग १७, पद्य ३६.

माहुतीचें पारिपत्य करावयाला रावणानें त्याच्यावर मंत्रिसुत पाठविले त्या प्रसंगाचें हें वर्णन आहे.

रावणानें आपल्या अमात्यांच्या पुत्रांबरोबर नवें सैन्य देऊन त्यांना त्वरेनें मारुतीवर पाठविलें. दिव्याच्या ज्योतीवर शलभ तुडून पडतात, तसे हे अमात्यांचे पुत्र त्या वानरावर म्हणजे मारुतीवर तुडून पडले !

येथें “ ते (मंत्रिसुत) ” हें उपमेय आहे, “शलभ” हें उपमान आहे, “ तुडून पडणें ” हा सामान्य धर्म आहे, आणि “ ज्यापरी ” हा उपमावाचक शब्द आहे. ह्या उदाहरणांत उपमेची चारी अंगे विद्यमान आहेत. हें “ पूर्णोपमेचें ” उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

कष्टे देशहितास्तव, न स्वार्थास्तव, तयाकडे भावें—।

जनता अयःशलाका जैशी चुंबकमण्यांकडे धावे ॥ ४२ ॥

वि० वा० भिडे, -पुढारी, पद्य ७.

जो कोणी मनुष्य देशाच्या कल्याणासाठीं झटतो, स्वार्थासाठीं झटत नाही, त्याच्याकडे लोक ओढले जातात, -लोहचुंबकाकडे लोखंडाची काडी ओढली जाते त्याप्रमाणें !

येथें “ जनता ” हें उपमेय, “ शलाका ” हें उपमान, “ जैशी ” हें उपमावाचक पद, आणि “ धावणें ” हा सामान्य धर्म. येथें उपमेची चारी अंगे उपस्थित आहेत. हे “ पूर्णोपमेचें ” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

विद्युत्पातें ताडित वप्र तसा तो सवेग घडघडला ।

दे माय ठाय धरणी म्हणुनि जणों तो धरातलीं पडला ॥४३॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य ११२.

पर्वताचा कडा विजेच्या तडाख्यानें कोसळून पडतो, तसा तो यवन वेगानें जमी-जमीनींवर आदळला इ०.

येथें “ तो ” हें उपमेय, “ वप्र ” हें उपमान, “तसा” हा उपमाबोधक शब्द, आणि “ घडघडला ” हा समान धर्म. येथें उपमेची चारी अंगे विद्यमान आहेत. ही पूर्णोपमा.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

आबाजिस शिवरायें यवनांवरि धाडिलें लढायास । .

असुरांवरि इंद्रानें जैसें सेनानि कार्तिकेयास ॥ ४४ ॥

वि० वा० भिडे, -शिवाजीचें चारित्र्य, पद्य २२.

शिवाजीनें आबाजी सोनदेव ह्याला लढण्यासाठीं यवनांवर पाठविलें, इंद्रानें असुरांवर देवांचा सेनापति जो कार्तिकेय ह्याला पाठविलें त्याप्रमाणें.

येथें “ आबाजी, ” “ शिवराय, ” “ यवन ” हीं उपमेयें; “ कार्तिकेय, ” “ इंद्र, ” “ असुर, ” हीं उपमानें; “ जैसें ” हें उपमावाचक पद; “ पाठविणें ” हा समानधर्मवाचक शब्द. हें पूर्णोपमेचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त वसंततिलका.

कर्णाट गुर्जर कलिंग नृपाल सर्व आले पुरा इतरही नृप बाढगर्व ।
भूभाग तो हलतसे नृपसैन्यशाली कैलास जेंवि शिवतांडवलास्यकाली ॥४५॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग ३, पद्य २३.

ह्या पद्यांत सीतास्वयंवराच्या प्रसंगाचें वर्णन आहे.

तांडव नृत्य शंकर करीत असतां कैलास पर्वत जसा हादरतो, तसा आलेल्या राजेलोकांच्या सैन्यांनीं शोभणारा तो भूप्रदेश हादरत होता !

येथें “ भूभाग ” हें उपमेय, “ कैलास ” हें उपमान, “ जेंवि ” हा उपमावाचक शब्द, आणि “ हलणें ” हा समान धर्म, हें पूर्णोपमेचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त वसंततिलका.

श्रीराम लक्ष्मण कुमारहि तेथ होते तेजस्विताजितखरांशुरुची अहो ! ते ।
ते शोभले खलु विदेहसभाजनांत श्रीकार्तिकेय गणराज जसे गणांत ॥४६॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग ३, पद्य ३२.

सीतास्वयंवराच्या प्रसंगाचें हें वर्णन आहे. आपल्या कांतीनें ज्यांनीं सूर्याची कांति फिक्री पाडिली आहे असे राम आणि लक्ष्मण हे मुलगेही तेथें होते. जनकराजाच्या सभेंत ते शिवाच्या गणांत कार्तिकस्वामी आणि गणपति हे शोभतात तसे शोभत होते !

येथें “ श्रीराम ” आणि “ लक्ष्मण ” हीं उपमेयें, “ श्रीकार्तिकेय ” आणि “ गणराज ” हीं उपमानें, “ जसे ” हा उपमावाचक शब्द, आणि “ शोभणें ” हा समानधर्म, हें “ पूर्णोपमेचें उदाहरण.”

उदाहरण; वृत्त स्वागता.

भूरिविक्रम कुमार नवीन पावला द्युति अर्धी मलहीन ।
मंत्रसंस्कृत दिसे रघुवीर जेंवि शाणपरिघृष्ट सुहीर ॥ ४७ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग २, पद्य ५२.

अगोदरच मलहीन आणि पराक्रमी असा राम ह्या विश्वामित्रानें शिकविलेल्या विद्यांच्या योगानें अत्यंत तेजस्वी दिसूं लागला, - सहाणेवर घासून ज्याला पैलू पाडले आहेत अशा उत्कृष्ट हिऱ्याप्रमाणें !

येथें “ रघुवीर ” हें उपमेय, “ सुहीर ” हें उपमान, “ दिसे ” हा समान धर्म, आणि “ जेंवि ” हा उपमावाचक शब्द, ही पूर्णोपमा.

उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

असें वदुनि रावणी रिपुचिया समीकीं तसा
अभीत शिरला महा गज सहर्ष डोहीं जसा ।
कडाडवुनि शिंजिनी शर तयें बहु वर्षिले,
विपक्षभट मृत्युच्या बहु गृहाकडे लोटिले ॥ ४८ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग २०, पद्य ५६.

असें बोलून इंद्रजित् शत्रूच्या सैन्यांत भीति न बाळगतां शिरलां,—जसा मोठा हत्ती आनंदानें पाण्याच्या डोहांत शिरतो. धनुष्याची दोरी कडाडवून त्यानें अनेक बाण सोडले आणि शत्रूच्या पक्षाचे अनेक योद्धे यमाच्या घराकडे पाठवून दिले !

येथें प्रथमार्धांत पूर्णोपमा आहे.

उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

प्लवंगबलिं इंद्रजित् मृगगणांत शार्दूलसा ।

करीत सुटला क्षया कचरवून तन्मानसां ।

निशाट सरसावले बहु तयासर्वे संगरीं,

तुटोनि पडले गदापरिघपाणि शत्रूवरी ॥ ४९ ॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग २०, पद्य ५७.

हरिणांच्या कळपांत वाघ नाश करीत सुटतो, त्याप्रमाणें इंद्रजित् वानरांच्या सैन्यांत दहशत उत्पन्न करून नाश करीत सुटला. हें पूर्णोपमेचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

दशानन नरांतकांदि सुत चार दिग्विश्रुत

रणाप्रति सहोदरद्वयसहाय धाडी द्रुत ।

प्रचण्डबलयुक्त हे भट सहां रणा प्रातले,

रघूत्तमभटांस ते वृक अजांससे जाहले ॥ ५० ॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग २०; पद्य ८.

आपल्या दोन भावांसह नरांतक इ० आपले प्रख्यात चार पुत्र रावणानें जलदीनें युद्धभूमीवर पाठविले. मोठ्या सैन्यासहवर्तमान हे सहा योद्धे युद्धभूमीवर येऊन पोचले. रामाच्या योध्यांना ते सहा वीर बकन्यांना लांडगे (नाशकारक) होतात तसे झाले.

येथें “ नाशकारक ” हा सामान्य धर्म उक्त नाही. हें “ लुप्तोपमेचें ” उदाहरण. लक्षण; वृत्त आर्या.

उपमालंकाराचे कविची प्रतिभा प्रकार विविध करी ।

सोदाहरण विवेचन मी दोहोंचेंच येथ करिन तरी ॥ ८३ ॥

कवि आपल्या प्रतिभेच्या सामर्थ्यानें उपमेचे अनेक वेगळे वेगळे प्रकार करतो. आम्ही या पुस्तकांत ह्यां पैकीं दोनच प्रकारांची उदाहरणें देऊन विवरण करणार आहों. लक्षण; वृत्त आर्या.

उपमेय असुनि एकचि उपमानें भिन्न, भिन्न धर्मांत—।

असतीं त्या उपमेला कविजन “मालोपमा”चि म्हणतात ॥८४॥

मालोपमा दुर्जा जर एकचि उपमेय, धर्महि, असून ।

उपमानें असतीं बहु, दीही आनंद देइल अनून ॥ ८५ ॥

जर उपमेय एकच असलें आणि भिन्न भिन्न धर्मांत भिन्न भिन्न उपमानें असलीं, तर त्या उपमेला कविलोक “ मालोपमा ” म्हणतात. जर उपमेय एकच असून साधारणधर्मही एकच असला, आणि उपमानें अनेक असलीं, तर तो मालोपमेचा दुसरा प्रकार होतो आणि हा प्रकारही पुष्कळ आनंद देणारा असतो.

ह्या प्रकारच्या रचनेत अनेक उपमांची माला असते म्हणून हिला “ मालोपमा ” हें नांव अन्वर्थकच आहे. मालोपमेच्या वर सांगितलेल्या दोन प्रकारांत फरक हा कीं पहिल्या प्रकारांत भिन्न धर्मांत भिन्न उपमानें असतात. दुसऱ्या प्रकारांत उपमानें अनेक असलीं तरी साधारणधर्म एकच असतो.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

तूं जंबुकसा धूर्त, प्रतिभय हरिसा, समीरसा चपळ ।

कल्याण सुभा यवनांपासुनि घ्यायास शीघ्र जाच, पळ ॥ ५१ ॥

वि० वा० भिडे, -शिवाजीचें चरित्र; पद्य ११.

आबाजी सोनदेवाला शिवाजी ह्मणतो:—

हे आबाजी, तूं कोल्ह्यासारखा धूर्त आहेस, सिंहासारखा भयंकर आहेस, आणि वाऱ्यासारखा चपळ आहेस. कल्याणसुभा यवनांच्यापासून सोडवून घेण्यास ह्या क्षणीं जा, पळ !

येथें “ धूर्तपणा ” ह्या गुणांत आबाजीला जंबुकाची, “ प्रतिभयपणा ” ह्या गुणांत सिंहाची, आणि “ चपळपणा ” ह्या गुणांत वाऱ्याची उपमा दिली आहे. हें मालोपमेचें उदाहरण होय. ह्या मालोपमेत उपमेयाला भिन्न धर्मांत भिन्न उपमानें योजिलीं आहेत.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

यमकिंकरसे भीषण होते, स्थूल द्विपेंद्रसे यवन ।

रोधाया शिवबाची गति आले तेथ आक्रमोनि वन ॥ ५२ ॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य ३४.

हे यवन यमाच्या दृतांप्रमाणें भयंकर होते, मोठ्या हत्तीप्रमाणें ते लठ्ठ होते. अरप्य ओलांडून ते शिवाजीची वाट अडविण्यासाठीं तेथें आले होते.

येथें भयंकरपणांत यमकिंकरांसारखे, आणि स्थूलपणांत द्विपेंद्रांसारखे, ते यवन होते असें म्हटलें आहे. हें मालोपमेच्या पहिल्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

प्रावृट्कालीनघनापरि काळा, शैलसानुपरि थोर ।

किंप्रभुसा उन्मत्त, द्विप करि चीत्कार तो श्रुतिकठोर ॥ ५३ ॥

वि० वा० भिडे, -गजेन्द्रमोक्ष; श्लोक १७.

पावसाळ्यांतील मेघासारखा काळा, पर्वताच्या शिखरासारखा मोठा, आणि दुष्ट राजाप्रमाणें उन्मत्त असा तो हत्ती कर्कश चीत्कार करीत होता !

येथें “ द्विप ” हें एकच उपमेय असून “ घन, ” “ शैलसानु, ” आणि

“ किंप्रभु, ” हीं तीन उपमानें आहेत. कालेपणा, थोरपणा, आणि उन्मत्तपणा, हे अनुक्रमें तीन साधारणधर्म आहेत. हें मालोपमेच्या पहिल्या प्रकारचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त वसंततिलका.

आक्रीड जेवि दिसतो रुचिरां सुमांनीं
आकाश जेवि दिसतो सुमनोविमानीं ।
वारशि जेवि दिसतो विविधा प्लवांनीं
आस्थानमंडप तसा दिसला नृपांनीं ॥ ५४ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग ३, पद्य ३०.

सीतास्वयंवराच्या प्रसंगाचें हें जनकसभेचें वर्णन आहे.

बाग जसा मनोहर पुष्पांनीं दिसतो, किंवा आकाश जसे देवांच्या विमानांनीं दिसते, किंवा समुद्र जसा नानाप्रकारच्या होळ्यांनीं दिसतो, तसा तो सभामंडप राजे लोकांनीं दिसला. येथें “ आस्थानमंडप ” हें एक उपमेय असून “ आक्रीड, ” “ आकाश, ” आणि “ वारशि, ” हीं तीन उपमानें आहेत. “ दिसणें ” हा समान धर्म असून “ जेवि तसा ” हे उपमाद्योतक शब्द आहेत. हें “ मालोपमेच्या दुसऱ्या प्रकारचें ” उदाहरण. “ आकाश ” हा शब्द अस्त्री आहे.

उदाहरण; वृत्त द्रुताविलंबित.

उभयपार्श्वनिषण्णाहि तें सद सचिव शास्त्रकलापविशारद
सजविती उडु जेवि नभस्तल, विकच वा तरु जेवि वनस्थल ॥ ५५ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १७, पद्य ६३.

हें रावणाच्या सभेचें वर्णन आहे.

तारे जसे आकाशाला, किंवा उमललेल्या फुलांचे वृक्ष जसे अरण्यभूमीला शोभवितात, तसे अनेक शाखांत पारंगत असे रावणाच्या दोन्ही बाजूस बसलेले त्याचे अमात्य त्या सभागृहास शोभवीत होते !

हेंही “ मालोपमेच्या दुसऱ्या प्रकारचेंच ” उदाहरण होय. येथें “ सजविणें ” हा एक साधारण धर्म दोन्ही उपमांत आहे.

उदाहरण; वृत्त मन्दाक्रान्ता.

हर्षे दस्यू विपिनिं बघतां एकला अध्वनीन,
हर्षे सर्प क्षुधित असतां भेक देखोनि पीन ।
किंवा हर्षे जलिं बघुनिया नक्रही वारणातें,
तैसा हर्षे खलजन सदा देखतां सज्जनातें ॥ ५६ ॥

वि० वा० भिडे, -पापी माणूस, श्लोक ५.

येथें दस्यू, सर्प, आणि नक्र, ह्यांना अध्वनीन, भेक, आणि वारण पाहून हर्ष होतो, तसा सज्जनाला पाहून खलजनाला हर्ष होतो असें विधान आहे. “ खल जन ” ह्या उपमेयाला “ दस्यु, ” “ सर्प, ” आणि “ वारण, ” हीं तीन उपमानें असल्या

कारणानें हें पद्य “मालोपमेचे” उदाहरण होय. “हर्षणें” हा तिन्हीं उपमांत साधारण धर्म एकच आहे. हा मालोपमेचा प्रकार दुसरा.

लक्षण; वृत्त आर्या.

उपमेय जें प्रथम तें उपमान पुढें अशीं बहु विधानें ।

जुळवुनि कवि करि रचना म्हणिजे “रसनोपमा” तिज बुधानें ॥ ८६ ॥

जेव्हां पहिल्या वाक्यांतील उपमेय पुढच्या वाक्यांत उपमान केलेलें असतें, ह्या दुसऱ्या वाक्यांतील उपमेय त्याच्या पुढच्या वाक्यांत उपमान केलेलें असतें, अशा सरणीचीं अनेक विधानें केलीं असतात तेव्हां त्या रचनेला “रसनोपमा” असें साहित्यशास्त्रकारांनीं नांव दिलें आहे.

लक्षण; वृत्त आर्या.

रसनोपमेत साधारण धर्म असेल एक उपमांत ।

किंवा अनेक असतिल तेणें दोन प्रकार होतात ॥ ८७ ॥

रसनोपमेत ज्या अनेक उपमा असतात, त्यांत साधारण धर्म एक असेल अथवा प्रत्येक उपमेत एक एक वेगळा वेगळा साधारण धर्म असेल. अशामुळे रसनोपमेचे दोन प्रकार होतात.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

उच्चार विचारापरि, उच्चारापरि पवित्र आचार, ।

आचारापरि लौकिक ज्याचा तो आदरा जन अपार ॥ ५७ ॥

वि० वा० भिडे, —स्फुट पद्यें, पद्य ४.

विचाराशीं जुळणारें ज्याचें भाषण असतें, भाषणाशीं जुळणारें ज्याचें वर्तन असतें, आणि वर्तनाशीं जुळणारी ज्याची थोरवी असतें, तो मनुष्य आदराला पात्र होतो !

येथें पहिल्या उपमेत “उच्चार” हें उपमेय आहे तें दुसऱ्या उपमेत उपमान झालें आहे. दुसऱ्या उपमेत “आचार” हें उपमेय आहे तें तिसऱ्या उपमेत उपमान झालें आहे.

विचारासारखा उच्चार, उच्चारासारखा आचार, आचारासारखा लौकिक, अशी येथें सांखळी बनविली आहे. हें “रसनोपमेचे उदाहरण” होय. “पवित्रपणा” हा तिन्हीं उपमांत एकच साधारण धर्म आहे.

उदाहरण; वृत्त आर्या. •

भाषणसें मधुर वदन, वपु कोमल वदनसें, सुसंघटित— ।

वपुसें चरित, तिचेचें विमल, चरितसें जनांत यश महित ॥ ५८ ॥

वि० वा० भिडे, —कमळीची सुटका, पद्य ३.

कमळी ह्या मुलीचें मुख तिच्या भाषणासारखें गोड आहे, तिचें शरीर तिच्या मुखासारखें नाजूक आहे, तिचें आचरण तिच्या शरीरासारखें सुसंघटित आहे, आणि

तिचें निर्मल यश तिच्या आचरणाप्रमाणें लोकांच्या आदरास पात्र आहे !

येथें भाषणासारखें मुख, मुखासारखें शरीर, शरीरासारखें आचरण, आणि आचरणासारखें यश, अशी सांखळी आहे. प्रत्येक मागल्या विधानांतील उपमेय पुढच्या प्रत्येक विधानांत उपमान केलेलें आहे. हें “रसनोपमेचें उदाहरण.” येथें मधुर, कोमल, सुसंघटित, विमल, आणि महित, असे चार उपमांत चार भिन्न भिन्न साधारण धर्म आहेत.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

भेकास सर्प, सर्पास केकी, केकीस वीश्वर ।

तसा दुर्जन साधूस भयदायी निरंतर ॥ ५९ ॥

वि० वा० भिडे, -जीवजागृति, संकीर्ण, पद्य ८६.

बेडकाला जसा साप भीतिदायक असतो, किंवा सापाला जसा मोर भीतिदायक असतो, किंवा मोराला जसा गरुड भीतिदायक असतो, तसा साधूला खल भीतिदायक असतो !

येथें भेक, सर्प, केकी, वीश्वर, आणि दुर्जन, ह्या पांच पदार्थांची एक सांखळी आहे. सर्प, केकी, आणि वीश्वर, हे तीन दुवे मागल्या आणि पुढल्या दुव्यांच्यामध्ये असून ते त्यांना जोडणारे आहेत. पहिला दुवा आणि शेवटचा दुवा ह्यांना एकाच बाजूने दुव्यांचा संबंध आहे.

हें पद्य “मालोपमेचें उदाहरण” असून त्यांत “रसना” साधली आहे.

उपमा ह्या अलंकाराचे पूर्णोपमा, मालोपमा, लुप्तोपमा, आणि रसनोपमा, असे चारच भेद येथवर आम्ही सांगितले. परंतु कविप्रतिभेने आणखी शेकडों प्रकार संभवतात त्यांचें आम्ही दिग्दर्शन केलें नाहीं.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

वर्ण्यापरी वर्ण्य एक हें विधान “अनन्वय” ।

नान्यत्र वर्ण्य वस्तूचा धर्म हा वर्णनाशय ॥ ८८ ॥

ह्याचा एक असे भेद धर्माची ज्यांत उक्ति तो ।

नसतां ती दुजा भेद आलंकारिक मानितो ॥ ८९ ॥

जेव्हां एकाद्या वस्तूचें वर्णन करावयाचें असतें, आणि त्या वस्तूच्या ठायीं जो धर्म आहे तो दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूच्या ठायीं नाहीं असा अभिप्राय व्यक्त करावयाचा असतो, तेव्हां त्या वस्तूसारखी तीच वस्तू, असें एक वाक्यात्मक विधान केलेलें असतें, तेव्हां “अनन्वय” हा अलंकार होतो. जेव्हां ह्या वर्ण्य वस्तूचा धर्म ह्या विधानांत सांगितलेला असतो, तेव्हां अनन्वय अलंकाराचा एक प्रकार (क) होतो, आणि तो धर्म सांगितलेला नसतो, तेव्हां दुसरा प्रकार (ख) होतो.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

राघव प्रकृतिक्षेमचिंतनीं राघवापरि ।

भीमसेनापरी भीमसेन निर्भय संगरीं ॥ ६० ॥

प्रजाजनांचें कल्याण मनांत जागें ठेवण्याच्या बाबतींत रामासारखा एक रामच होऊन गेला. ह्या उदाहरणांत “ प्रकृतिक्षेमचित्तन ” हा रामाचा धर्म उक्त आहे. भीमाप्रमाणें रणांगणांत भीमच धोट होता. ह्या उदाहरणांत “ निर्भयत्व ” हा गुण उक्त आहे. हों दोन्ही उदाहरणें “ अनन्वयाच्या (क) ” ह्या प्रकाराचीं आहेत, आणि हों दोन्ही उदाहरणें एक वाक्यात्मक आहेत.

उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

त्यजूनि निज बांधवां हतनया ! विपक्षासर्वें
-करोनि सखिता सुखें तुज कसें तरि राहवे !
तुझेपरि विभीषणा ! अधम तूंच भूमंडळीं,
तुझी मलिनता त्रपा उपजवील हालाहलीं ॥ ६१ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग २०; पद्य ५०.

इंद्रजित् विभीषणाला धिक्कारून म्हणतो:—अरे नीतिमार्ग सोडून देणाऱ्या विभीषणा, आपल्या बंधुजनांना सोडून शत्रूशीं सख्य करून तुला सुखांत कसें राहवतें ? तुझ्यासारखा ह्या सर्व पृथ्वीच्या तळावर तूंच नीच आहेस ! तुझा नीचपणा पाहून हालाहलाला लाज वाटेल ! येथें “ अनन्वय अलंकाराचा (क) ” प्रकार आहे.

उदाहरण; वृत्त वसंततिलका.

रामापरीच भुजविक्रमशालि राम
रामापरी खचित रामचि नीतिधाम ।
सीतेपरी मधुरकांति दुजी न सीता
सौजन्यसारु कमनीयगुणा विनीता ॥ ६२ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग ३, पद्य ७२.

बाहूंच्या पराक्रमानें शोभणारा रामासारखा रामच होय. रामासारखा नीतिमान् रामच होय. सीतेसारखी सुंदर आणि सौजन्ययुक्त आणि विनयशील अशी सीताच होय ! येथें अनन्वय अलंकाराचीं तीन उदाहरणें आहेत. तिन्ही उदाहरणांत साधारण धर्म उक्त आहे. हों अनन्वयाच्या (क) ह्या प्रकाराचीं उदाहरणें.

उदाहरण; वृत्त रथोद्धता.

तूं तूझेचि परि अंब ! पावना, तूं तुझेचि परि शांतिदा मना ।
जेंवि हों त्रिपथगे ! तुझीं जलें तेंवि हींच, इतरें न निर्मल ॥ ६३ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग ७, पद्य ८१.

ही सीतेची गंगेप्रत उक्ति आहे.

हे माते गंगे, तुझ्या सारखीच तूं पवित्र आहेस, आणि मनाला शांति देणारी तुझ्यासारखी तूंच आहेस ! हे गंगे, हों तुझीं जलें तुझ्याच जलांसारखी निर्मल आहेत, तशीं दुसरीं कोणतींही जलें निर्मल नाहींत !

येथें प्रथमांर्थांत दोन अनन्वय आहेत; “ पानवत्व ” आणि “ शांतिदत्व ” हे धर्म सांगितले आहेत. द्वितीयांर्थांत “ निर्मलत्व ” हा धर्म सांगितलेला आहे. हों

तिन्ही “अनन्वयाच्या (क)” ह्या प्रकाराची उदाहरणे होत.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

होउन गेले राजे आजवरि अनेक मेदिनीवरती ।

परि शर्यातीचे परि शर्याति असेंच सर्व बुध म्हणती ॥ ६४ ॥

वि० वा० भिडे, -सुकन्या, आर्या २.

आजपर्यंत पृथ्वीवर अनेक राजे होऊन गेले, पण शर्यातिसारखा शर्यातीच होता, असेंच सर्व जाणते लोक म्हणतात !

येथे कोणच्या गुणांत शर्याति श्रेष्ठ होता ते सांगितलेले नाही. हा “अनन्वयाचा (ख)” हा प्रकार होय.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

दोन वस्तूंत तिजशी ही, तीही इजशी असे ।

ह्या उक्तीतें दिजे नांव “उपमेयोपमा ” असें ॥ ९० ॥

सारखेपण ज्या धर्मांमध्ये वस्तुद्वयीं वसे ।

एक भेद तदुक्तीनें, अनुक्तीनें दुजा असे ॥ ९१ ॥

दोन वस्तूंपैकी ही तिच्यासारखी आहे, आणि ती हिच्यासारखी आहे, अशा विधानाला “उपमेयोपमा ” असें नांव देण्यांत आलेले आहे. ह्या दोन वस्तूंत ज्या धर्मांत सारखेपणा आहे, तो धर्म उक्त असल्यास उपमेयोपमेचा एक प्रकार (क) होतो, आणि तो धर्म उक्त नसल्यास दुसरा प्रकार (ख) हा होतो.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

शर्याति रामसा नृप, रामही शर्यातिसा प्रजानिष्ठ ।

स्त्रीकन्या प्रिय हा तो दूर करी कीं प्रजासुख गरिष्ठ ॥ ६५ ॥

वि० वा० भिडे, -सुकन्या, पद्य ५२.

प्रजेचें कल्याण चिंतिण्याच्या धर्मांमध्ये रामासारखा शर्याति होता आणि शर्यातीसारखा राम होता. त्या दोघांच्या अंतःकरणांत प्रजेचें कल्याण हें महत्त्वाचें असल्याकारणानें, ह्या कल्याणाला बाध येऊं नये म्हणून रामानें आपली स्त्री सीता परित्यागिली, आणि शर्यातीनें आपली कन्या सुकन्या परित्यागिली !

येथे प्रथमाधातें “उपमेयोपमा ” असून “प्रजानिष्ठत्व ” हा सामान्य धर्म सांगितलेला आहे. हें “उपमेयोपमेच्या (क)” प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

निशाट बल घेऊनी समरिं इंद्रजित् पावला,

तृणा अनल जाहला सुभट तो अरीच्या बला ।

तयें अमित मारिले प्लवग ऋक्ष युद्धीं अहा !

कृतान्तसम तो, तयासम कृतान्त जीवापहा ॥ ६६ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग२०, पद्य १६.

राक्षसांचें सैन्य घेऊन रणांगणावर इंद्रजित् आला. तो उत्कृष्ट योद्धा इंद्रजित् शत्रुसैन्यरूपी गवताला अग्नि झाला, त्यानें अगणित वानर आणि ऋक्ष युद्धांत ठार मारिले. प्राण हरण करण्याच्या धर्मांत तो यमासारखा होता आणि यम त्याच्यासारखा होता !

येथें चतुर्थ चरणांत “ उपमेयोपमा ” आहे. “ जीवापहा ” हा साधारण धर्म उक्त असल्याकारणानें हा “ उपमेयोपमा ” ह्या अलंकाराचा (क) प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त कलहंस.

नभ तोयसेंहि नभसें अजि तोय, विमलत्व हा गुण मनोरम होय ।

कमलांपरी अजि उडू गगन्नांत, उडुंचें परीहि कमलें सलिलांत ॥६७॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १४, पद्य १०.

हें शरदतूचें वर्णन राम करीत आहे.

आज जलासारखें आकाश आहे, आणि आकाशासारखें जल आहे. स्वच्छपणा हा त्या दोहोंचा धर्म आल्हाद वाटविणारा आहे. आज आकाशांत कमळासारखे तारे शोभत आहेत, आणि ताऱ्यांसारखीं कमळें पाण्यामध्ये शोभत आहेत !

ह्या पद्याच्या प्रथमार्धांत “ विमलत्व ” हा नभ आणि तोय ह्यांचा साधारण धर्म उक्त आहे. हा उपमेयोपमेचा (क) प्रकार होय. द्वितीयार्धांत उडु आणि कमलें ह्यांचा साधारण धर्म “शोभमानत्व” हा उक्त नाहीं; हें (ख) ह्या प्रकाराचें उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त कलहंस.

विधु हंससा धवलरूप नभांत, विधुसाहि हंस शरदेंत जलांत ।

नभ तोय हीं समगुणाढ्य दिसाया सजलीं परस्परविरोध कराया ॥६८॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १४, पद्य ११.

राम शरदतूचें वर्णन करीत आहे. शरदतूंत हंसासारखा चंद्र आकाशांत पांढरा स्वच्छ दिसतो, आणि चंद्रासारखा पाण्यांत हंस पांढरा स्वच्छ दिसतो. आकाश आणि पाणी हीं सारख्या गुणानें युक्त असून तीं जणों काय परस्परांशीं स्पर्धा करावयास उठलीं आहेत !

येथें प्रथमार्धांत “ विधु ” आणि “ हंस ” यांचा “ धवलत्व ” हा सामान्य धर्म उक्त असल्यामुळे हा उपमेयोपमेचा (क) हा प्रकार होय.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ.

करी संभावना वर्ण्य वस्तुवरि कवी जिथें-।

ती दुजीच अशा अर्थें “ उत्प्रेक्षा ” होतसे तिथें ॥ ९२ ॥

संभावना ह्य० अमुक वस्तु तमुक आहे असा बळकट ग्रह म्हणजे कल्पना. असा ग्रह सांगणें ह्या क्रियेलाही “ संभावना ” ह्यणतात. जेथें एकादी वस्तु दुसरीच कांहीं

वस्तु आहे, असा आपला दृढ ग्रह कवि सांगतो, तेथे “ उत्प्रेक्षा ” हा अलंकार होतो. वर्ण्य वस्तूवर म्ह० उपमेयावर अवर्ण्य वस्तूची ह्य० उपमानाची संभावना ह्या अलंकारांत प्रकट केलेली असते. उपमेय आणि उपमान ह्यांच्यांत सादृश्य असल्याकारणाने उपमेय हें उपमान आहे, असा कवीचा ग्रह होतो.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ.

वाटे, भासे, जणों, काय, जाणों, कीं काय, कीं, गमे ।

शब्द, दाविति उत्प्रेक्षा एतदर्थक अन्यही ॥ ९३ ॥

“ उत्प्रेक्षा ” ह्या अलंकारांत उपमेय हें उपमान आहे, असा कवीचा झालेला ग्रह दाखविणारे शब्द वाटे, भासे, जणों, काय, जाणों, कीं काय, कीं, गमे, हे किंवा ह्या अर्थाचे दुसरे शब्द असतात.

उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

स्फुलिंग उठले तदा भंडकल्या घरांपासुनी,

अदग्धहि घरांस ते पसरले जवें तेथुनी ।

घरें त्वरित पेटलीं लघु विशालही यापरी,

निशाट पुरिं वाटला ज्वलन कीं विलासा करी ॥ ६९ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग २०, पद्य २८.

लंकापुरी जळत होती त्या प्रसंगाचे हें वर्णन आहे. जळू लागलेल्या घरांपासून ठिणग्या उत्पन्न झाल्या त्या अद्यापि जळत नसलेल्या घरांवर पडू लागल्या, तेणेंकरून लहान मोठी अशीं सर्वच घरे जळू लागलीं ! अग्नि ह्या राक्षसांच्या नगरींत जणों काय क्रीडा करीत आहे असें दिसले !

येथे चतुर्थ चरणांत उत्प्रेक्षा आहे. “ वाटला ” हा उत्प्रेक्षा दाखविणारा शब्द आहे.

उदाहरण; वृत्त क्षमा.

चरमगिरितटा जाउं लागे रवी त्यजुनि धवलता लोहितीं वैभवीं ।

कनकमयरसें तीं जणों माखिली निशिगपतिपुरी वानरें देखिली ॥ ७० ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग १५, पद्य २७.

लंकानगरीचा मारुतीने पाहिलेला सायंकाळचा देखावा ह्या पद्यांत वर्णिला आहे. अस्ताचलाच्या शिखराकडे सूर्य आपली पांढरी कांति सोडून तांबड्या शोभेने युक्त होत्साता जाळू लागला. ही राक्षसांची नगरी सोन्याच्या रसाने जणों काय माखून काढल्यासारखी दिसत होती, ती मारुतीने पाहिली !

येथे तिसऱ्या चरणांत “ उत्प्रेक्षा ” आहे. “ जणों ” हा उत्प्रेक्षावाचक शब्द.

उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

अनेक जळतीं घरे धडधडां पडों लागलीं,

विदीर्ण मणिकुट्टिमें विखरलीं धरित्रीतलीं ।

स्फुलिंगनिकर ज्वलद्रूहसमुत्थ गेला वरी,
कृशानुतरुचीं सुमें पसरलीं जणों अंबरीं ॥ ७१ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग २०, पद्य ३०.

जळत असलेल्या लंकानगरीचे हें वर्णन आहे. जळत असलेलीं पुष्कळ घरे धडांधडां कोसळून पडूं लागलीं; फुटलेल्या रत्नखचित फरसवंदीच्या जमीनी भूतलावर अस्ताव्यस्त होऊन पडल्या; जळत असलेल्या घरांपासून ठिणग्यांचें लोट वर आकाशांत जाऊं लागले; अग्निरूपी वृक्षाचीं हीं फुलेंच जणों काय आकाशांत पसरलीं होतीं !

येथें चवथ्या चरणांत “ उत्प्रेक्षा ” असून “ जणों ” हा उत्प्रेक्षावाचक शब्द आहे.

उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

निशाटरुदितध्वनी करुण अंबरातें भरीं,
निशाटपुरदुर्दशा अमित जाहली यापरी ।
अनर्थकर देखतां प्लवग ऋक्ष लंकेमधीं
दशास्य खवळे जणों प्रलयकालिंचा तोयधी ॥ ७२ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग २०, पद्य ३१.

राक्षसांच्या रडण्याचा केविलवाणा आवाज आकाशांत भरत होता. या रीतीनें लंकेची फार दुर्दशा झाली. नाश करणारे हे वानर आणि ऋक्ष ह्यांना पाहून रावण खवळला, - जणों काय तो प्रलयकाळचा समुद्रच होता !

येथें चतुर्थ चरणांत “ दशास्यावर ” “ तोयधीची ” उत्प्रेक्षा आहे. “ जणों ” हा उत्प्रेक्षावाचक शब्द.

उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

बहिर्गत करावया प्लवग ऋक्ष लंकेंतुनी
अनेक भट योजिले दशमुखें त्वरा दावुनी
रणार्थ चतुरंगिणी समयिं त्या महावाहिनी
पुढें पसरली जणों गगनगर्भि कादंबिनी ॥ ७३ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग २०; पद्य ३२.

वानर आणि ऋक्ष ह्यांना लंकेंतून हाकून देण्यासाठीं रावणानें जळदीनें अनेक योध्यांस त्यांच्यावर पाठविलें. चतुरंगिणी सेना या वेळीं रणावर पसरली, - ती सेना जणों काय आकाशाच्या पोकळींत पसरलेली भेधमालाच होती ! येथेंही उत्प्रेक्षा आहे.

“ जणों ” हा उत्प्रेक्षावाचक शब्द.

उदाहरण; वृत्त सौदामिनी.

सदा श्रीस लाधे अरुद्धा गती, नदी काय वर्षर्तुकालीन ती ।
परी शारदेला मिळेना स्थल, तिचा सर्व ठायीं सदा हो छळ ॥७४॥

वि० वा० भिडे, -श्री शारदा, पद्य २०.

संपत्तीची गति सदा अकुंठित असते; जणों काय ती पावसाळ्यांतील नदीच ! परंतु शारदेला कोठेच स्थळ मिळत नाही; तिचा सर्व ठिकाणी छळच होतो. श्रीमंत मनुष्याला कांहीं अडथळा होत नाही; विद्वानाला कोठेच स्थान मिळत नाही. श्रीमंताला सर्व कांहीं प्राप्त होतें; विद्वानाची कोठेच चहा होत नाही !

येथे प्रथमांशत श्रीवर वर्षर्तुकालीन नदीत्वाची संभावना केली आहे. हे उत्प्रेक्षेचे उदाहरण. “ काय ” हा उत्प्रेक्षावाचक शब्द.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

गिरिवरि ठार्यीं ठार्यीं पादप अति उंच उंच बहु होते ।

स्थापी गगनतलाला आधारस्तंभ कीं विधि अहो ! ते ॥ ७५ ॥

वि० वा० भिडे, -गजेंद्रमोक्ष, पद्य ४.

ह्या त्रिकूटपर्वतावर उंच उंच वृक्ष होते. आकाशाला टेका देण्यासाठी ब्रह्म-देवाने ते खांबेच जणों काय उभारलेले होते !

येथे “ पादप ” ह्या वस्तूवर “ आधारस्तंभत्वाची ” कल्पना कवीने केलेली आहे. हे उत्प्रेक्षेचे उदाहरण होय. “ कीं ” हा उत्प्रेक्षावाचक शब्द.

उदाहरण; वृत्त मालिनी.

नलविरचित सेतू दीर्घ विस्तरि ज्ञाला,
उपजवि सकलांच्या चित्तिं तो विस्मयाला ।
अभयवितरणाला आपुल्या कन्यकेला
सकरुण अवनीने हात कीं लांब केला ॥ ७६ ॥

जलधिस शयनाला सेतुभिती उशाला
रघुवर उपधा ही मांडि किंवा विशाला ।
रघुवरकृत किंवा सेतु हा मानदण्ड
जलधिवितततेचे माप द्याया प्रचण्ड ॥ ७७ ॥

करगत जणुं लंकारूप मत्स्यी कराया
बडिश चतुर निर्मीं सेतु हा रामराया ।
दशमुखपिट लंकादेहिंचा भग्न व्हाया
भिषज खुपसि सेतू शस्त्र कीं रामराया ॥ ७८ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १९, श्लोक ८१ ते ७३.

लंकेस जावयासाठी रामाने जो सेतु बांधला त्याचे ह्या तीन पद्यांत वर्णन आहे.

नलाने बांधलेला हा सेतु लांब आणि रुंद होता तो पाहून सर्वांना विस्मय वाटला. आपली कन्या जो सीता तिला अभय देण्यासाठी भूमीने आपला हात पुढे सारला आहे कीं काय ? किंवा समुद्राला निजतांना डोक्याखाली ध्यावयाला सेतु ही

उशी रामानें मांडिली आहे कीं काय ? किंवा समुद्राच्या विस्ताराचें माप व्यावयासाठीं रामानें सेतु हा मोजणीचा गज उत्पन्न केला आहे कीं काय ? किंवा लंकारूपी मत्स्याला ओढून काढण्यासाठीं रामानें सेतु हा गळ उत्पन्न केला आहे कीं काय ? किंवा लंकेच्या शरीराला झालेलें रावणरूपी गळ फोडण्यासाठीं सेतुरूपी शस्त्र राम ह्या वैद्यानें त्या गळवांत खुपसलें आहे कीं काय ?

ह्या तीन पद्यांत सेतूवर भूमीचा हात, उशी, मोजणीचा गज, मासे पकडण्याचा गळ, आणि वैद्याचें शस्त्र, अशा पांच उत्प्रेक्षा आहेत.

उत्प्रेक्षा ह्या अलंकाराचे भेद मम्मटानें सांगितले नाहींत, परंतु ते इतर आलंकारिकांनीं दिले आहेत. ते विद्यार्थ्यांना माहीत असावे म्हणून ते येथें देतो. उत्प्रेक्षा करावयासाठीं कवीनें एकादा पदार्थ कल्पिला असला तर ती “स्वरूपोत्प्रेक्षा” किंवा “वस्तूत्प्रेक्षा” होते. क्रियेवर जी उत्प्रेक्षा ती ह्याच प्रकारांत येते. कवीनें क्रियेचें कारण कल्पिलेलें असलें तर ती “हेतूत्प्रेक्षा” होते. कवीनें क्रियेचें फळ कल्पिलेलें असलें तर ती “फलोत्प्रेक्षा” होते.

उदाहरण; वृत्त सौदामिनी.

तदंगद्युतीनें जणों माखिलों, जणों नाग मंत्रें असें मोहिलों ।

तिचें तेज मद्देहिं वाटे भिने, तिच्या स्नापिलों मी जणों दीप्तिनें ॥७९॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १६, पद्य २५.

हा सीतेला पाहून रावणानें काढलेला स्वगत उद्गार आहे.

तिच्या म्हणजे सीतेच्या अंगाच्या कांतीनें मी जणों काय चोपडलों गेलों आहे ! मंत्रानें मोह ज्यावर घातला आहे असा मी जणों काय सर्प आहे ! तिचें तेज माझ्या सर्व शरीरांत जणों काय भिनत आहे; तिच्या कांतीनें मला जणों काय स्नान होत आहे !

येथें चार चरणांत चार उत्प्रेक्षा आहेत. ह्या चारी “वस्तूत्प्रेक्षा” होत.

उदाहरण; वृत्त मंजुभाषिणी.

रघुनाथकार्मुकनिरस्त मार्गणां रुचल्या न यातुतनु पापलक्षणा ।

म्हणुनी प्रवेश करितांच त्या तयीं त्यजिल्या असें मज गभे मरुद्रयीं ॥८०॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग ९, पद्य ७३.

धनुष्यावरून रामानें सोडलेच्या बाणांना राक्षसांचे पापी देह रुचले नाहींत म्हणून त्या देहांत शिरतांच ते बाण वायुवेगानें त्या देहांतून बाहेर पडून निघून गेले असें मला वाटतें !

येथें त्या मार्गणांना राक्षसांच्या तनु आवडल्या नाहींत हें त्यांच्या बाहेर पडण्याचें कविकल्पित कारण होय. हें “हेतूत्प्रेक्षेचें” उदाहरण. रामानें बाण अत्यंत जोरानें सोडलेले होते म्हणून ते राक्षसांच्या देहांतून आरपार निघून गेले असा कवीचा भाव आहे.

उदाहरण; वृत्त स्वागता.

तो सुबाहु रघुवंशवरानें ताडिला अनलदीप्तशरानें ।

तो पडे व्यसु समायत काय भूमिदैर्घ्यगणनास्तव काय ! ॥ ८१ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग २, पद्य ८५.

रघूच्या वंशांतील उत्कृष्ट वीर जो राम त्यानें अग्नीसारखा तेजस्वी बाण सुबाहु राक्षसावर सोडला. तेव्हां तो सुबाहु मरण पावून तो आपल्या विशाल शरीरानें भूमीचें माप घेण्यासाठीं जणों काय जमीनीवर पडला !

येथें भूमीचें माप घेणें हें कविकल्पित फळ आहे, ही " फलोत्प्रेक्षा " होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

ह्या चारीही होत्या मूर्ती अतिकृष्णवर्ण यवनांच्या ।

जाणों मसीजलाची शंभर देहां दिलीं पुटें त्यांच्या ॥ ८२ ॥

वि० वा० भिडे, - कमळीची सुटका, पद्य ३२.

हे चार यवन अत्यन्त काळे होते, जणों काय त्यांच्या शरीरांना शाईची शंभर शंभर पुटें दिलीं होती ! हें " वस्तुत्प्रेक्षेचें " उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त प्रहर्षिणी.

श्रीराम प्रणयविमोहभग्न चेतीं अश्रूंनीं चिर भिजवी विभूषणें तीं ।

संस्काराविण मळलीं म्हणूनि काय हा प्रक्षालनविधि योजि रामराय ॥ ८३ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग १२; पद्य ५०.

सुग्रीवानें रामाला सीतेचीं विभूषणें दाखविलीं त्या प्रसंगाचें हें वर्णन आहे.

प्रेमानें उत्पन्न झालेल्या मोहानें व्यथित झालें आहे अंतःकरण ज्याचें अशा रामानें तीं विभूषणें अश्रूंनीं भिजविलीं; दीर्घकालपर्यंत त्या विभूषणांना उजळा दिलेला नव्हता म्हणून तीं मळलीं होती, म्हणून तीं स्वच्छ करण्यासाठीं रामानें तीं जणों काय धुऊन काढलीं !

संस्कार न केला गेल्यामुळे विभूषणें मळलीं होती; तीं धुऊन काढण्यासाठीं जणों काय रामानें त्यांच्यावर अश्रु पाडविले. " धुऊन काढणें " - हें फळ उत्प्रेक्षित आहे. ही " फलोत्प्रेक्षा. "

लक्षण; वृत्त आर्या.

साम्यावरोनि शंका उपमेयाविषयिं येतसे कीं तें-।

उपमान असावें, ह्या देति " ससंदेह " नांव उक्तीतें ॥ ९४ ॥

शुद्धच संदेह असो, कीं निश्चयगर्भ, निश्चयान्त असो ।

त्रिविध प्रकार तेणें ह्याचे हें तुमचिया मनांत ठसो ॥ ९५ ॥

जेव्हां कांहीं सारखेपणावरून प्रकृत वस्तु (म्ह० उपमेय) कांहीं वेगळीच वस्तु (म्ह० उपमान) आहे कीं काय अशी शंका उत्पन्न झाल्याचें विधान असतें, तेव्हां ह्या विधानाला " ससंदेह " अलंकार असें म्हणतात.

(क) उपमेयावर उपमानत्वाची शंका घेतलेली असली, आणि नंतर पुढे कांहींच विधान नसलें, तर तो “ शुद्ध ससंदेह ” अलंकार होतो.

(ख) उपमेयावर उपमानत्वाची शंका घेऊन त्या दोहोंतील भेद दाखवून त्या शंकेचें निरसन झाल्याचें वर्णन असलें, तर तो “ निश्चयान्त ससंदेह. ”

(ग) उपमेयावर उपमानत्वाची शंका, मग भेदकथन, मग पहिल्या शंकेचें निरसन, मग पुन्हां दुसरी शंका, असा क्रम असल्यास तो “ निश्चयगर्भ प्रकार. ”

येणेंप्रमाणें ससंदेह अलंकाराचे तीन प्रकार होतात. त्यांची पुढे क्रमानें उदाहरणें देतो.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

इतक्यांत वनान्तावरि दिसलें काळें तयांपुढें कांहीं ।

कज्जलराशि असे कीं हा केला तर्क ह्या मराठ्यांहीं ॥ ८४ ॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य २९.

इतक्यांत त्या अरण्याच्या कांठावर त्यांना अत्यन्त काळेकुट्ट असें कांहीं दिसलें. तो काजळाचा ढांग असेल काय ? अशी शंका ह्या मराठ्यांना आली. हें “ शुद्ध ससंदेहाचें ” म्हणजे (क) ह्या प्रकाराचें उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

तें काळें बघुनि घनध्वान्ताचि संदेह ये मग तयांस ।

तो स्थिर, हा सरके, हो संदेहाचा असा मग निरास ॥ ८५ ॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य ३०.

ह्या चार मराठ्यांना काळें असें जें कांहीं पुढें दिसलें तें दाट काळोख असावा असा संदेह त्यांना आला. पण तो अचेतन म्हणून स्थिर असणार, आणि हा सरकत आहे, यावरून ह्या त्यांच्या संदेहाचा निरास झाला !

येथें त्या काळ्यावर घनध्वान्ताचा संदेह आला; मग भेदाचें कथन असून त्या संदेहाचा निरास झाला, असें शेवटीं वर्णन आहे. हा “ ससंदेहाचा (ख) ” हा प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त मालिनी.

बघुनि रघुपतीला चंडकांती सुवेलीं

मति निशिचरचित्तीं चित्ररूपा उदेली ।

रविपरि दिसतो हा किंतु बैसे रथीं न,

अनलसम दिसे हा किंतु चांगल्यहीन ॥ ८६ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०; सर्ग १७, पद्य ९०.

रावणाशीं युद्ध करण्यासाठीं राम लंकेत येऊन सुवेल पर्वतावर तळ देऊन राहिला, त्या वेळीं त्याला पाहून राक्षसांच्या मनांत जे तर्कवितर्क आले, त्यांचें हें वर्णन आहे.

देदीप्यमान आहे तेज ज्याचें अशा त्या रामाला पाहून राक्षसांच्या मनांत विचित्र कल्पना उत्पन्न झाली, ती अशी की हा दिसतो सूर्यासारखा, पण तो रथांत बसलेला नाही. हा दिसतो अग्नीसारखा पण तो चंचल नाही !

येथें रामावर रवित्वाची शंका प्रथम असून मग त्या शंकेचें निरसन झालें आहे, मग पुन्हा अनलत्वाची शंका असून तिचेंही निरसन झालें आहे. हा “ससंदेहाचा” “निश्चयगर्भ” म्हणजे (ग) प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

राक्षस यवनांस म्हणों तर गगनामार्जें ते न संचरती ।

किंवा रात्रिसमयिं ते गाढान्धातमसिं नच कधीं फिरती ॥ ८७ ॥

दैत्य म्हणों यवनां तर, म्हादाजी, कामरूप ते नसती ।

किंवा नरमांसाशन मिळवाया ते श्मशानिं न भ्रमती ॥ ८८ ॥

ह्या यवनांस षशू ही संज्ञा देतांहि चांचरे वाचा ।

पशु केवळ लीलेस्तव करिति न संहार जीवमात्राचा ॥ ८९ ॥

वि० वा० भिडे, - शिवाजीची उक्ति, पद्ये ५८, ५९, ६०.

म्हादाजीला शिवाजी म्हणतो:—

ह्या यवनांना राक्षस म्हणावें तर ते आकाशांत फिरत नाहीत किंवा रात्रीच्या वेळीं गाढ अंधारांतही ते भटकत नाहीत. ह्या यवनांना दैत्य म्हणावें तर, अरे म्हादाजी, ते वाटेल तें रूप धारण करणारे नाहीत, किंवा मनुष्यांचें मांस खाण्यासाठीं ते श्मशानांत हिंडत नाहीत. ह्या यवनांना पशूही ह्मणतां येत नाही, कारण, पशु केवळ गमती-खातर प्राण्यांचा वध करीत नाहीत !

येथें यवनांसंबंधें राक्षसत्वाची शंका आली. पुढें ह्या शंकेचें निरसन झालें. नंतर यवन हे दैत्य असावे अशी शंका आली. पुढें ह्याही शंकेचें निरसन झालें. नंतर यवन हे पशु असावे अशी शंका आली. पुढें ह्याही शंकेचें निरसन झालें, असें वर्णन आहे.

येथें आरंभी आणि अंती संशय आणि मध्ये शंकानिरसन किंवा निश्चय असल्यामुळे हा “ससंदेहाचा निश्चयगर्भ” म्हणजे (ग) हा प्रकार होय.

लक्षण; वृत्त आर्या.

प्रस्तुत अप्रस्तुत ह्या दोहोंत अभेद ह्या ग्रहें वचन— ।

असतें तेथें होतें “रूपक” ऐसें म्हणे सप्रस्त जन ॥ ९६ ॥

प्रकृत आणि अप्रकृत, म्हणजे उपमेय आणि उपमान, ह्यांच्यांत अभेद आहे असें गृहीत घेऊन जेथें कांहीं विधान केलेलें असतें, तेथें “रूपक” हा अलंकार होतो असें सर्व लोक म्हणतात.

उपमेय हें उपमानच आहे, उपमेय आणि उपमान हीं एकरूपच आहेत, त्यांच्यांत कांहीं भेद नाही, अशा बुद्धीनें जें विधान करणें, त्याला “आरोप करणें” असें म्हणतात. उपमेयावर उपमानत्वाचा आरोप केला असतां “रूपक” होतें.

उदाहरण; वृत्त उपजाति.

क्रोधाग्निने त्वन्मुख रक्त झालें हें पाहुनी ते शठ फार भ्याले ।

निरुद्ध तूं तन्मधुरोक्तजालीं होशील ही तन्मतिही विराली ॥ ९० ॥

वि० वा० भिडे.

तुझे तोंड कोपरूपी अग्नीने तांबडें झालेलें पाहातांच ते लबाड लोक फार भ्याले. त्यांच्या गोड भाषणरूपी जाळ्यांत तूं अडकविली जाशील ही जी त्यांची कल्पना होती ती पूर्णपणें निरस्त झाली !

येथें प्रथमार्धांत क्रोधावर अग्नित्वाचा आरोप केला आहे. द्वितीयार्धांत तन्मधुरोक्तावर जालत्वाचा आरोप केला आहे. ह्या पद्यांत दोन रूपकें आहेत.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

मौलाना अहमद मी हरि, तूं गजशाव, उगिच बडबडसी ।

ये काफिरा ! शरण मज, नातरि वासूनि तोंड तूं पडसी ॥ ९१ ॥

वि० वा० भिडे, - शिवाजीचें चारित्र्य; पद्य २७.

मी मौलाना अहमद सिंह आहे, तूं हत्तीचा बच्चा आहेस, व्यर्थ बडबड कशाला करतोस ! अरे नास्तिका, मला शरण ये, नाहींतर तूं तोंड वासून पडशील !

येथें मौलाना अहमदावर हरित्वाचा आरोप केला आहे, आणि तूं (आबाजी सोनदेव) याचेवर गजशावत्वाचा आरोप केला आहे. येथें दोन रूपकें आहेत.

येथवर रूपकाची आह्मी सामान्य कल्पना विद्यार्थ्याला आणून दिली. आतां रूपकाच्या विविध प्रकारांचें वर्गीकरण करतो.

कवीनें रूपक ज्या पदार्थावर केलेलें असतें, त्या पदार्थाचीं अंगें किंवा भाग किंवा अवयव विचारांत न घेतां त्या पदार्थावर रूपक केलेलें असलें, तर तें “ निरंग रूपक ” होतें. ह्या रूपकांत अंगें नसल्याकारणानें त्याला “ निरंग रूपक ” हें नांव अन्वर्थक आहे. ह्या जातीचें रूपक अगदीं साधें किंवा शुद्ध असतें. त्यांत कोणत्याही प्रकारची गुंतागुंत नसते कोपावर अग्नित्वाचा आरोप केला असतां तें “ निरंग रूपक ” होतें.

ह्या निरंगरूपकांत एका पदार्थावर एकाच वेळीं कांहीं आरोप केलेला असला तर त्याला “ शुद्ध निरंगरूपक म्हणतात ” (क). निरंगरूपकांत एकाच पदार्थावर अनेक वेळां अनेक आरोप केलेले असल्यास रूपकाची एक माला उत्पन्न होते म्हणून त्या रूपकाला “ मालानिरंगरूपक ” असें नांव देण्यांत येतें. हा (ख) प्रकार.

जेव्हां कवि एकाद्या पदार्थावर एक मुख्य रूपक करतो, आणि त्या पदार्थाच्या अंगांवरही दुसरीं गौण रूपकें करतो, तेव्हां ह्या रूपकाच्या प्रकाराला “ सांग रूपक ” असें म्हणतात. ह्या सांगरूपकांतील सारींच रूपकें शब्दांनीं उक्त असल्यास त्याला “ समस्तवस्तु-विषय सांग रूपक ” म्हणतात (ग). पण ह्या रूपकांपैकीं कांहीं रूपकें शब्दांनीं उक्त असलीं आणि कांहीं संदर्भावरून जाणावयाचीं असलीं, तर त्या रूपकाला “ एकदेशविवर्ति सांग रूपक ” म्हणतात (घ).

आतां ह्या चारी प्रकारांच्या रूपकांची उदाहरण देतो.
उदाहरण; वृत्त आर्या.

मी अपराधी, मी अनुत्तम असं, हो कृपाळु मजवरतीं ।
वाक्छल्यें मम हृदया वेधुं नको, मान्य मम करीं प्रणती ॥ ९२ ॥
वि० वा० भिडे.

मी तुझा अपराध केला आहे; मला पश्चात्ताप होत आहे; मजवर दया कर; भाषणरूपी शल्यानें माझ्या हृदयाला बोचूं नको; माझी विनंती मान्य कर !

येथें “ वाक्छल्य ” हें रूपक असून येथें “ वाच् ” ह्या एका उपमेयावर “ शल्य ” ह्या उपमानाचा आरोप केला आहे. आरोप एकच असल्याकारणानें हें “ शुद्ध निरंग-रूपक ” होय. हें रूपकाच्या (क) ह्या प्रकाराचें उदाहरण.
उदाहरण; वृत्त आर्या.

विधिचातुरी सदेहा, जननेत्रां कौमुदीच ही बाला ।

मदनविलासा वसती, धन्य खचित ती करील शिवबाला ॥ ९३ ॥

वि० वा० भिडे, - शिवाजीचें चारित्र्य, पद्य ४०.

ही मुलगी ब्रह्मदेवाच्या निर्माणकुशलतेची मूर्ति आहे, लोकांच्या डोळ्यांना चंद्रप्रकाश आहे, आणि मन्मथाच्या क्रीडेला स्थान आहे, ती शिवाजीला खचित धन्य करील !

येथें त्या बालेवर “ विधिचातुरीत्व, ” “ कौमुदीत्व, ” आणि “ मदन-विलासवसतित्व ” असे तीन आरोप केले आहेत. हें “ मालानिरंगरूपकाचें ” म्हणजे (ख) ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त सौदामिनी.

खनी सौष्टवाची, धुनी कांतिची, शिखा तूंचि सीते ! विलासाग्निची ।

मृदुत्वा तुझ्या देखतां मालती, शिरीष, प्रियंगु, त्रपा पावती ॥ ९४ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग १६, पद्य ४८.

रावण सीतेला विलोभवीत असतां तिला म्हणतो:—

हे सीते, तूं नेटकेपणाची खाण, आणि सौंदर्याची नदी, आणि विलासरूपी अग्नीची ज्वाळा आहेस ! तुझा नाजुकपणा पाहून मालती, शिरीष, आणि प्रियंगु, ह्या लज्जित होतात !

येथें पद्याच्या प्रथमाद्वांत सीतेवर तीन रूपकें केलों आहेत. “ हें मालानिरंग रूपकाचें ” म्हणजे (ख) ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

ताराफेनविराजित तरुनि नभोंबुधि सुधांशु नाविक हा ।

पश्चिमदिग्भार्येला प्रेमें भेटावयास जाइ पहा ॥ ९५ ॥

तारकारूपी फेसानें शोभणाऱ्या आकाशरूपी समुद्रावरून चंद्ररूपी नावाडी पश्चिम-दिशारूपी आपल्या पत्नीला प्रेमानें भेटावयास चालला आहे पहा !

येथें सुधांशूवर नाविकाचा, तारकांवर फेनाचा, नभावर अंबुधीचा, आणि पश्चिमदिशेवर भार्येचा आरोप केला आहे. ह्या जलपर्यटनाचीं सर्व अंगां शब्दांनीं उक्त आहेत. “ रूपकाचा हा (ग) ” म्हणजे “ समस्त वस्तु विषयसांग रूपक ” हा प्रकार.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

भवदुःखरोगजर्जर जे त्या लोकांस बोध हें अगद- ।

देउनि साधु तयांची जीवनयात्रा सदा करिति सुखद ॥ ९६ ॥

वि० वा० भिडे.

संसारांतील नानाविध दुःखे हेच कोणी रोग, त्यांनीं पीडित झालेल्या लोकांना उपदेश हें औषध देऊन साधु (हे वैद्य) त्यांची जीवितयात्रा सुखावह करतात।

येथे भवदुःखांवर रोगांचें, आणि बोधावर अगदाचें रूपक केलें आहे, पण त्यांना अनुसरून “ साधु ” यावर “वैद्याचें” रूपक शब्दांनीं केलें नाहीं. तें अर्थावरूनच जाणावयाचें आहे. हें पद्य “ एकदेशविवर्तिसांग रूपकाचें ” म्हणजे (घ) ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

एक रूपक आधार दुसऱ्या रूपका असे ।

तेव्हां अन्योन्यसंयोगें “ परंपरित ” होतसे ॥ ९७ ॥

एक रूपक करावयाचें असतां दुसऱ्या रूपकाचा आधार घ्यावा लागतो, तेव्हां त्या दोन रूपकांनीं “ परंपरित रूपक ” होतें. हीं दोन्ही रूपके परस्परावलंबी असतात. ह्या दोन रूपकांत कार्यकारणभाव असतो असें म्हणावयाला कांहीं हरकत नाहीं. हा रूपकाचा (ङ) प्रकार.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

बहु हीं रूपके एका वस्तूवरि कवी यदा ।

वर्णनीं करितो “ मालापरंपरित ” हो तदा ॥ ९८ ॥

कांहीं एका वस्तूचें वर्णन करावयाचें असतां कवि त्या वस्तूवर एकामागून एक अशीं हीं ह्य० अशा प्रकारची ह्य० परंपरित रूपके अनेक करतो, तेव्हां “मालापरंपरित” होतें. हा रूपकाचा (च) प्रकार.

उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

निशाटबल धेउनी समरिं इंद्रजित् पावला,

तृणा अनल जाहला सुभट तो अरीच्या बला ।

तयें अमित मारिले प्लवग ऋक्ष युद्धीं अहा !

कृतांतसम तो तयासम कृतान्त जीवापहा ॥ ९७ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग २०, पद्य १६.

राक्षसांचें सैन्य घेऊन इंद्रजित् समरांगणावर आला. शत्रूंचें सैन्य हेंच कोणी गदत, त्याला तो उत्तम योद्धा अमि झाला (म्हणजे शत्रूच्या सैन्याचा तो नाश करूं लागला); त्यानें अगणित वानर आणि ऋक्ष युद्धांत ठार मारिले; यमासारखा तो आणि त्याच्यासारखा यम प्राणनाशक होता !

येथे अरीच्या बलावर तृणत्वाचा आरोप केला आहे म्हणून इंद्रजितावर अनलत्वाचा आरोप करणें शक्य झालें आहे. पहिल्या रूपकावर दुसरें रूपक आधारलेलें आहे. हें “ परंपरित रूपकाचें ” उदाहरण होय. हा (ङ) प्रकार.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

आधारस्तंभ तुम्ही चवघे जण आर्यसंस्कृतिगृहास ।

ही आर्यसंस्कृतिच शुचि साऱ्याही कुशल दाविल जगास ॥ ९८ ॥

वि० वा० मिडे, -कमळीची सुटका; पद्य १९८.

हे शिवाजी, तानाजी, एसजी, आणि बाजी ह्यां तिघांसह तूं असें चवघे जण आर्यांची संस्कृति हेंच कोणी घर, त्याला आधाराचे खांब आहां ! हीच आर्यांची संस्कृति सर्व जगाला कल्याण देणारी होईल !

येथें “आर्यसंस्कृति”वर “गृहत्वाचा” आरोप, हें तुम्हा चौघांवर “आधारस्तंभ-त्वाच्या” आरोपास कारण आहे. हें “परंपरित रूपकाच्या (ङ) ह्या प्रकाराचें” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

आर्याँत्कर्षसरोजा तूं रवि, यवना गजा मृगेंद्र खरा ।

चातुर्वर्ण्यगृहा तूं आधारस्तंभ, नाचि असा दुसरा ॥ ९९ ॥

हे शिवाजी, आर्यांच्या वैभवरूपी पद्माला तूं सूर्य आहेस, यवनरूपी हत्तीला तूं खरोखरी सिंह आहेस, आणि हिंदूंच्या चातुर्वर्ण्यरूपी घराला तूं आधारस्तंभ आहेस. तुझ्यासारखा दुसरा कोणी मनुष्य नाही !

येथें तीन परंपरित रूपकांची एक माला आहे. हें रूपकाच्या (च) ह्या प्रकाराचें उदाहरण होय.

लक्षण; वृत्त आर्या.

उपमेयाचा करुनी अपलाप स्थापिजेल उपमान ।

तेथें अलंकृती जी होइ “अपन्हृति” तियेस अभिधान ॥९९॥

वस्तूच्या रूपाचें गोपन किंवा नव्हेच ती म्हणणें ।

तत्स्थानीं अन्याचें स्थापन “अपलाप” होइ विबुध म्हणे ॥१००॥

अपलाप “अर्थ” एका वाक्यानें छलमिषादि शब्दांनीं—

कीजे; “शाब्द” नव्हे तें तें, तें हें कथुनि दोन वाक्यांनीं ॥१०१॥

छल, ढोंग, रूप, आकृति, मिष, किंवा एतदर्थ येतात—

शब्द विधानीं तेव्हां “अर्थ अपन्हृति” तियेस म्हणतात ॥१०२॥

अपलाप करणें म्हणजे एकाद्या वस्तूचें स्वरूप बुझवून टाकणें किंवा झांकून टाकणें. अमुक वस्तु जी ती खरोखरी आहे, ती ती नाही अशा अर्थाचें जें विधान त्याला “अपलाप” म्हणतात.

उपमेयाचा अपलाप करून त्याचे जागीं उपमानाची स्थापना केली असतां “अपन्हृति” अलंकार होतो. हें मुख नव्हे, हा चंद्र आहे, ह्या दोन वाक्यांत “मुख” ह्या वस्तूचा अपलाप केला आहे, आणि त्या वस्तूच्या जागीं चंद्र ह्या वस्तूची स्थापना केली आहे. हें “अपन्हृति” अलंकाराचें उदाहरण.

अपन्हृति अलंकाराचे दोन प्रकार असतात. जेव्हां स्पष्ट शब्दांनीं एकाद्या वस्तूचा अपलाप केलेला असतो, तेव्हां एक प्रकार होतो. त्याला “शाब्द अपन्हृति” म्हणतात. “हें मुख नव्हे, हा चंद्र आहे” हें “शाब्द” अपन्हृतीचें उदाहरण. शाब्द

अपन्हुतींत दोन वाक्यें असावीं लागतात. “ मुखाच्या रूपानें हा चंद्र शोभत आहे ” असें एकवाक्यात्मक विधान केलेलें असल्यास तो अपन्हुतीचा दुसरा प्रकार, त्याला “ अर्थ अपन्हुति ” म्हणतात. ढोंग, वहाणा, मिष, आकृति, रूप, हे किंवा ह्या अर्थाचे शब्द ह्या प्रकारच्या अपन्हुतींत यावे लागतात.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

न वरंग तो, असे तो क्रौर्य, कपट, धर्मवेड, कुविचार, ।
विश्वासघात यांच्या साराचा बनविला नराकार ॥ १०० ॥
अवरंगाच्या व्याजें कलि घाली उग्र येथ थयमान ।
बुडवी चातुर्वर्ण्य, प्रेम, दया, धर्म, देश करि रान ॥ १०१ ॥

वि० वा० भिडे,—कमळीची सुटका, पद्ये ७३ आणि ७४.

शिवाजी एका यवनापुढें अवरंगजेबाचें वर्णन करीत आहे:—

तो अवरंगजेब नव्हे; क्रूरपणा, लबाडी, धर्मवेड, हलके विचार, विश्वासघात, यांचा अर्क काढून त्यां अर्काची मानवी आकृति तो अवरंगजेब आहे !

अवरंगाच्या मिषानें ह्या आर्यभूमीवर कलि भयंकर थयमान घालीत आहे; तो चातुर्वर्ण्य, प्रेम, दया, आणि धर्म, हीं बुडवून ह्या देशाला रानाचें रूप देत आहे !

वरील दोन आर्यांपैकी पहिलींत अवरंगजेब ह्या वस्तूचा “न वरंग तो” ह्या शब्दांनीं स्पष्ट अपलाप केला आहे; आणि त्याच्या जागीं क्रौर्य इ० दुर्गुणांचा नराकार ही वस्तु स्थापिली आहे. हें “ शब्द अपन्हुतीचें ” उदाहरण.

दुसऱ्या आर्येंत “ हा अवरंगजेब नव्हे, हा कलि आहे ” असें न म्हणतां “ अवरंगजेबाच्या मिषाचा हा कलि आहे ” असें म्हटलें आहे. ही “ अर्थ अपन्हुती ”

उदाहरण; वृत्त उपजाति.

तटावरोनी जल पाहिल्यानें पोहावया येइल या भ्रमानें ।

घेई उडी जो जलिं तो जलीं न घेई यमाच्या मुखिं बुद्धिहीन ॥ १०२ ॥

वि० वा० भिडे,—वेलावेदन; पद्य १३.

पाण्याच्या काठावरून पाणी पाहिल्यानें पोहावयाला येइल अशा मूर्ख कल्पनेनें जो पाण्यांत उडी टाकतो, तो पाण्यांत उडी टाकीत नाही, तर यमाच्या तोंडांत उडी टाकतो !

येथें “ जलीं उडी न घे ” ह्या शब्दांनीं “ जल ” ह्याचा अपलाप करून तेथें “ यमाचें मुख ” स्थापित केलें आहे. हें “ शब्द अपन्हुतीचें ” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त उपजाति.

हा हन्त ! हाहा ! चिरिली तयानें कपोतिका क्रूरदमें मनानें ।

न पक्षिणी ती चिरिली तयानें स्वसुस्थिती मूढतमें मनानें ॥ १०३ ॥

वि० वा० भिडे,—जडजंबाल, श्लोक ३१.

(त्या कपोतीच्या पोटातील सोन्याचीं सर्व अंडीं एकदम मिळविण्याच्या इच्छेनें)

जंबालानें ती कपोतिका निर्दय अंतःकरणानें चिरिली. त्यानें चिरिली ती कपोतिका नव्हती, आपली सुखाची स्थितीच त्यानें चिरिली !

येथें कपोती पक्षिणीचा अपलाप करून तिच्या जागीं स्वसुस्थिति स्थापिली आहे. हें “ शाब्द अपन्हुतीचें ” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

शिवबाचा खड्ग न तो जो कापी दोन भुज तथा अरिचे ।

इंद्राचा वज्रचि तो जो पक्ष च्छेदि त्या यवनगिरिचे ॥ १०४ ॥

वि० वा० भिडे,—कमळीची सुटका, पद्य १११.

त्या शत्रूचे दोन बाहु ज्यानें छाडून टाकिले तो शिवाजीचा खड्ग (तरवार) नव्हता, तर त्या यवनरूपी पर्वताचे पक्ष तोडणारा तो इंद्राचा वज्रच होता !

येथें “खड्ग” चा अपलाप करून त्याचेवर वज्रत्व स्थापित केलें आहे. हें “ शाब्द अपन्हुतीचें ” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त वंशस्थ.

पुरस्थ सारे जन बोलले असें “ न हा दशस्यंदन, इंद्र हा असे ।

खरीच हे द्यौ, नचि हे असे मही, नव्हे अयोध्या, अमरावतीच ही ” ॥ १०५ ॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग १, पद्य ४६.

अयोध्या नगरीतील सर्व लोक म्हणाले, “ हा दशरथ नव्हे, हा इंद्र आहे, ही पृथ्वी नव्हे, हा स्वर्ग आहे; ही अयोध्या नव्हे, ही अमरावतीच आहे ! ”

येथें दशस्यंदन, मही, आणि अयोध्या, ह्या तीन वस्तूंचा अपलाप केलेला असून त्यांचे स्थानीं इंद्र, द्यौ, आणि अमरावती, यांची अनुक्रमें स्थापना केली आहे. हीं तीन्ही “ शाब्द अपन्हुतीचीं ” उदाहरणें होत.

लक्षण; वृत्त आर्या.

संदर्भादिक नसतां निर्णायक हेतु दोन अर्थ जर ।

शक्य असति वाक्याचे तर म्हणती “ श्लेष ” तो कविप्रवर ॥ १०३ ॥

जेव्हां एकाद्या वाक्याचा नक्की अर्थ ठरवायला संदर्भ इत्यादि निर्णायक अशी कांहीं गोष्ट नसते, आणि म्हणून जेथें दोन अर्थ शक्य असतात, तेथें “ श्लेष ” हा अलंकार होतो असें पंडित म्हणतात.

श्लेष दोन जातींचा असतो,—अर्थश्लेष आणि शब्दश्लेष. आम्ही येथें पहिल्या जातीच्या “ श्लेष ” घेतला आहे. जेव्हां तोच शब्द त्याच रूपांत असला तर दोन अर्थ होतात, नाहींतर होत नाहींत, तेव्हां तेथें “ शब्दश्लेष ” असतो. “ सैंधव ” ह्या शब्दाचे घोडा आणि मीठ असे दोन अर्थ आहेत. “ सैंधव आण ” असें कोणी मनुष्य म्हणाला आणि आपणास प्रसंग इत्यादि कांहीं ठाऊक नाहीं, तर त्या वाक्याचे दोन अर्थ संभवतात. परंतु कोणी मनुष्य प्रवासास निघाला असता “ सैंधव आण ” असें तो म्हणाला, तर घोडा आण असा अर्थ होईल. तो जेव्हा असता “ सैंधव

आण ” असें म्हणाला, तर मीठ आण असा अर्थ होईल. संदर्भादिकांवरून “ सैंधव ” शब्दाचा कोणचा अर्थ अभिप्रेत आहे हे समजावयाचें असतें. हे शब्दश्लेषाचें उदाहरण झालें. (मागें लक्षणपद्यें ४७ आणि ४८ आणि त्यांचें विवेचन पहा). परंतु अर्थश्लेषाची तशी गोष्ट नसते. जेव्हां एकाद्या वाक्यांत योजलेले शब्द काढून टाकून त्यांचेबद्दल दुसरे त्याच अर्थाचे शब्द योजले, तरी श्लेषाला क्षति होत नाही, तेव्हां तेथें “ अर्थश्लेष ” असतो. तेच शब्द त्याच रूपांत असतां जेथें दोन अर्थ होतात, तेथें “ शब्दश्लेष ” असतो. जेव्हां योजलेल्या शब्दांबद्दल त्याच अर्थाचे इतर शब्द योजले तरी दोन अर्थ होतात, तेथें “ अर्थश्लेष ” असतो.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

होओनि उदित दिनकर सार्वत्रिक तम हरी, जना त्यजवी—।

आलस्य, उचित कर्म देइ कराया जनास शक्ति नवी ॥ १०६ ॥

हा दिनकर (सूर्य, पक्षी “दिनकर” ह्या नांवाचा राजा) उदयाचलावर आल्याबरोबर (उगवतांच, पक्षी सिंहासनारूढ होतांच) पृथ्वीवर सर्वत्र पसरलेला अंधेर घालवितो (काळोख, पक्षी अज्ञान निरस्त करतो), लोकांना आळस टाकून द्यावयास लावतो, आणि योग्य कर्म करावयाला नवी शक्ति देतो !

येथें “सूर्य” आणि “ दिनकर ” ह्या नांवाचा राजा, ह्या दोहोंसही हे वर्णन लागूं पडतें.

श्लिष्ट शब्दांचे दोन अर्थ वर कंसांत दाखविले आहेत. ह्या श्लिष्ट शब्दांबद्दल त्याच अर्थाचे इतर शब्द घातले तरी श्लेष कायम राहातो. हे “अर्थश्लेषाचें” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

तूं मलिन, कुटिल, नीरस, जडहि पुनर्भवपणेंहि कच साच ।

धरिला शिरींही न स्वप्रकृतिगुण त्यजिसि, नांव कच साच ॥ १०७ ॥

मोरोपंत,—कचोपाख्यान .

तूं काळां (पक्षी पातकी), कुरळा (पक्षी, वाकड्या मार्गानें जाणारा), शुष्क (पक्षी, प्रीतिरहित), निर्जाव (पक्षी, मूर्ख), असा असून वारंवार उत्पन्न होतोस (पक्षी, अनेक वेळां मरून जिवंत होतोस). ह्या गुणांमुळें तूं केशासारखा आहेस. तुला मस्तकावर धारण केलें तरी (पक्षी, तुला प्रेमानें वागविलें तरी) तूं आपला स्वभावसिद्ध गुण सोडीत नाहीस ! तुझे नांव “कच” आहे तें योग्यच आहे !

येथें मलिन, कुटिल, नीरस, जड, पुनर्भव, धरिला शिरीं, हे सहा शब्द श्लिष्ट आहेत. ह्या सहा शब्दांबद्दल तदर्थक दुसरे कोणतेही शब्द योजिले, तरी श्लेषाला क्षति होऊं शकत नाही. कारण, ह्या आर्येंत योजलेले सहा शब्द बाह्य स्वरूपाला लागूं पडणारे असून स्वभाव, वृत्ति, इत्यादि अंतर्गुणांनाही लागूं पडणारे आहेत. तसेंच त्यांचे पर्यायशब्दही दोहोंकडे लागूं पडतील, म्हणून ही आर्या “ अर्थगतश्लेषालंकाराचें ” उदाहरण होय.

लक्षण; वृत्त आर्या.

श्लिष्ट विशेषणयोगे प्रकृताहुनि अन्य अर्थही निघतो- ।

इया वाक्याचा त्याचें नांव "समासोक्ति" हें कवी म्हणतो ॥१०४॥

विशेषणें श्लिष्ट म्हणजे अर्थी असल्याकारणानें तीं प्रकृताला जशीं लागूं पडतात, तशीं तीं अप्रकृतालाही लागूं पडूं शकतात, तेणेंकरून प्रकृत अर्थ निघून शिवाय अप्रकृत अशा अर्थाचा त्या वाक्यांतून बोध होऊं शकतो. अशा प्रकारची रचना असल्यास तेथें "समासोक्ति" हा अलंकार होतो.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

दिवसाचीं कर्तव्यें केल्याविणं पुरुष घे न विश्रांती ।

आक्रामि जग आधीं मग संध्येची रक्त रवि वघे कांती ॥ १०८ ॥

दिवसाचीं सर्व कामें केल्याशिवाय पुरुष विश्रांति घेत नाहीं. जगाचा फेरा अगोदर संपवून नंतर तांबडा (पक्षीं, प्रेमयुक्त) सूर्य संध्येची (सायंकाळची) शोभा पाहातो !

येथें द्वितीयार्धांत सूर्य संध्येची शोभा पाहातो यांत पुरुष आणि स्त्री यांचा विलास ध्वनित केला आहे. हें "समासोक्तीचें" उदाहरण.

समग्र आर्येंत अर्थान्तरन्यासही आहे.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

त्यास न उत्तर देतां शिवचा उपसी क्षणांत तरवारी ।

स्पर्श भवानीस शिवें करितां ती प्रकटि कान्तिभर भारी ॥ १०९ ॥

वि० वा० भिडे,-कमळीची सुटका, पद्य ९२.

हें त्या मुसलमानाचें भाषण ऐकतांच शिवाजीनें आपली तरवार उपसली. शिवाजीचा (शिवाजीचा, शंकराचा) भवानीस (भवानी नांवाच्या तरवारीस, पक्षीं पार्वतीस) स्पर्श होतांच ती भवानी विशेष कांति प्रगट करितो झाली !

येथें शिव, भवानी, हे शब्द श्लिष्ट असून अप्रकृत अर्थ पतिपत्नीचें आलिंगन सूचित होत आहे. हें "समासोक्तीचें" उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

तव हस्तस्पर्शानें कांतिमती ही स्फुरे तव भवानी ।

हृष्ट भयार्त सुहृद्रिपु बघतिल हें स्फुरित चकित नयनांनीं ॥ ११० ॥

वि० वा० भिडे,-कमळीची सुटका; पद्य २०२.

तिप्पणाभट वैष्णव शिवाजीस म्हणतो:—

तुझ्या हाताचा स्पर्श त्या भवानी तरवारीस होतांच ती स्फुरण पावते. हें स्फुरण तुझे मित्र आणि शत्रु आनंदित आणि भीतिग्रस्त डोळ्यांनीं पाहातील. म्हणजे तूं तरवार हातांत घेतांच तुझ्या मित्रांना आनंद होईल आणि शत्रूंना भीति वाटेल !

येथें आर्येच्या प्रथमार्धांत पतिपत्नीच्या विलासाचें दिग्दर्शन होत आहे. हें "समासोक्तीचें" उदाहरण. द्वितीयार्धांत "यथासंख्य" अलंकारही आहे.

लक्षण; वृत्त आर्या.

संबंध अशक्य जरिहि दोन पदार्थांत वा विधानांत ।

तरि तो जुळ्वुनि उपमा कवि दावि, “निदर्शना” असें त्यांत ॥१०५॥

दोन पदार्थ किंवा दोन वाक्ये यांच्यांत जो संबंध असणे शक्य किंवा संभवनीय नाही, तो संबंध जोडणे आणि तेणेकरून त्या दोहोंत सादृश्यसंबंध आहे असे दाखवून देणे, ह्याला “निदर्शना” म्हणतात.

जे दोन पदार्थ किंवा वाक्यार्थ एकरूप नाहीत, ते एकरूप आहेत असे म्हटले असता त्या दोहोंत अर्थात् सादृश्य आहे असा वाक्याचा अभिप्राय प्रकट होतो. तेणेकरून ह्या विधानांचे पर्यवसान उपमेमध्ये होते. अशा प्रकारची मांडणी असता “निदर्शना” हा अलंकार होतो.

जेव्हा दोन वाक्यार्थ एकरूप आहेत असे विधान असते, आणि परिणामी त्या दोहोंत सादृश्य सूचित होते, तेव्हा निदर्शनेचा (क) हा प्रकार होतो. जेव्हा दोन पदार्थांत एकरूपता आहे असे विधान केलेले असते, आणि फलित अर्थाने त्या दोन पदार्थांत साम्य आहे असे सुचविलेले असते, तेव्हा निदर्शनेचा (ख) हा प्रकार होतो.

(क) ह्या प्रकारांत दोन वाक्यार्थांत एकरूपता सांगितलेली असते. ही एकरूपता पुढील प्रकारच्या वाक्यांनी सांगितली जाते. जो कोणी अमुक करतो तो तमुक करतो; हे अमुक करणे म्हणजे ते तमुक करणेच होय; हे अमुक करू पाहाणे म्हणजे ते तमुक करून पाहाणेच होय.

(ख) ह्या प्रकारांत दोन पदार्थांत पुढील प्रकारच्या वाक्यांनी एकरूपता सांगितली जाते. हा पदार्थ तो पदार्थ आहे; ह्या पदार्थाचे रूप, शोभा, गुण, तत्त्व, इत्यादि तो पदार्थ दाखवितो किंवा धारण करतो.

(क) आणि (ख) ह्या दोन्ही प्रकारांत बाह्यतः अशक्य अर्थ सांगितलेला असतो. हे करणे म्हणजे ते करणे होय, किंवा हा पदार्थ तो पदार्थ होय, हे वास्तविक अशक्याचे कथन होय. परंतु त्या दोन क्रियांत किंवा पदार्थांत अशक्यत्वाच्या कथनाने साम्य दर्शविणे हा वाक्याचा उद्देश असतो.

एकादी क्रिया आणि त्या क्रियेचे फळ ह्यांच्यातील कार्यकारणसंबंधावरून जेव्हा त्याच वाक्यांत काही सिद्धान्त किंवा विधान किंवा अनुभव ह्यांचे कथन केलेले असते, तेव्हा निदर्शनेचा तिसरा प्रकार (ग) होतो. ह्या प्रकारांत एका विधानांत कार्यकारणभावाने बद्ध अशा दोन वस्तूंची एक जोडी आणि दुसऱ्या विधानांतील कार्यकारणभावाने बद्ध अशा दोन वस्तूंची दुसरी जोडी, ह्या दोन जोड्यांचा संबंध दाखवून दिल्याने त्या दोन जोड्यांत सादृश्यसंबंध उत्पन्न होऊन उपमा फलित होते.

अभ्यास करणे हे कारण, परीक्षा पास होणे हे कार्य, ह्या दोहोंची एक जोडी. कर्तव्य झटून करणे, यश मिळणे ही दुसरी जोडी; ह्या दोन जोड्यांची सांगड घालून दिल्याने त्या दोन जोड्यांत साम्य आहे असे प्रत्ययास येते आणि उपमा फलित होते.

आतां ह्या तीन्ही प्रकारांच्या निदर्शनेची उदाहरणे देतां.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

खलाला करणें बोध सैकतीं बांधणें घर ।

न होई कारलें स्वादू घालितां खत साखर ॥ १११ ॥

वि० वा० भिडे, - जीवजागृति, संकीर्ण, पद्य ३८.

हलकट माणसाला उपदेश करणें हें वाळवंटांत घर बांधणेंच होय ! साखरेचें खत घातल्यानें कारलें कांहीं गोड होत नाहीं !

येथें हें करणें हें तें करणें होय अशा अशक्य अर्थाचें कथन वाळवंटांत घर बांधणें जसें निष्फल, तसें खलाला बोध करणें निष्फल अशा उपमैत म्हणजे साम्यांत फलित होत आहे. हें निदर्शनेच्या (क) ह्या प्रकाराचें उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

किंप्रभूस दयान्यायासाठीं याचील मानव ।

रेड्याला उत्कटाशेनें तो दोहील दुधास्तव ॥ ११२ ॥

वि० वा० भिडे, - जीवजागृति, संकीर्ण, पद्य ३५.

दुष्ट राजापासून दया आणि न्याय मिळण्यासाठीं जो मनुष्य त्याची प्रार्थना करील, तो दुधासाठीं रेड्याला दोहीत बसेल !

येथें दुष्ट राजापासून दया आणि न्याय यांच्या प्राप्तीची आशा करणें, आणि रेड्यापासून दूध मिळविण्याची आशा करणें, ह्या दोन्ही गोष्टी सारख्याच अशक्य आणि मूर्खपणाच्या आहेत, असें फलितार्थानें आपणास कळते. येथें “ वाक्यार्थ निदर्शना ” झाली आहे. हा “ निदर्शनेचा (क) प्रकार ” होय.

उदाहरण; वृत्त स्वागता.

वज्रभंग तर तो सुमनानें पाहतो करुं विमूढ मनानें ।

अर्भके कुटिल राक्षसघात जो करुं बघतसे समरांत ॥ ११३ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग २, पद्य २०.

दशरथाजवळ रामलक्ष्मणांना मागावयासाठीं विश्वामित्र आला तेव्हां दशरथ त्याला म्हणतो:—

लबाड राक्षसांना युद्धांत ठार मारणें हें कार्य लहान वयाच्या मुलांकडून जो करवूं पाहातो, तो मूर्खपणानें फुलाच्या साधनानें वज्राचा भंग करण्याचा प्रयत्न करतो ! हें “ निदर्शनेच्या (क) ” प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त धार्या.

अबलेचा छल करणें हें विरुद नव्हेच ह्या शिवाजीचें ।

तें करणें हारविणें सौभाग्य मदीय विभवलक्ष्मीचें ॥ ११४ ॥

वि० वा० भिडे, - शिवाजीचें चरित्र; पद्य ७१.

आबाजी सोनदेवाला शिवाजी म्हणतो:—

अनाथ व्रीस गांजणें हें ह्या शिवाजीचें (म्ह० माझे) ब्रीद नव्हे. अनाथ व्रीस गांजणें हें माझ्या उत्कर्षरूपी लक्ष्मीचें सौभाग्य नष्ट करणेंच होय !

हा “ निदर्शनेचा (क) ” प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

ज्वरिताला पय देसी, मणिकांचनभूषणें विरक्ताला ।

अंधाला दर्पण कीं आवा ! ही मजसि देउनी वाला ॥ ११५ ॥

वि० वा० भिडे,—शिवाजीचें चारित्र्य, पद्य ६६.

अरे आवा, हीं मुलगीं मला देऊन म्हणजे दिल्यानें तूं तापकऱ्याला दूध, किंवा विरक्ताला रत्नांचीं आणि सोन्याचीं भूषणें, किंवा अंधळ्याला आरसा देत आहेस !

तापकऱ्याला दुधाचा उपयोग नाही, विरक्ताला भूषणांचा उपयोग नाही, अंधळ्याला आरशाचा उपयोग नाही, तसा मला ह्या मुलीचा उपयोग नाही, अशी येथें उपमा फलित होत आहे.

ज्याला ज्या वस्तूचा उपयोग नाही त्याला ती वस्तु देणें हा मूर्खपणा होय. अशा अर्थांत ह्या निदर्शनेचें पर्यवसान होतें.

हें “ निदर्शनेच्या (क) ” प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

सौंदर्यबडिश टाकुनि मज मीना नयसरामधुनि खेची ।

तो वारणा विसानें बांधुनि खिळवावया स्वबल वेची ॥ ११६ ॥

वि० वा० भिडे,— शिवाजीचें चारित्र्य; पद्य ६८.

शिवाजी हा आवाजी सोनदेवाला म्हणतो:—

सौंदर्यरूपी गळ नीतिरूपी सरोवरांत टाकून मी जो मीन त्या मला बाहेर खेचूं पाहातो, तो मनुष्य कमळाच्या तंतूनें हत्तीला बांधून खिळवूं पाहातो !

मला सौंदर्याची भुरळ पाडूं इच्छिणें आणि हत्तीला विसतंतूनें खिळवूं पाहाणें, ह्या दोन्ही गोष्टी सारख्याच मूर्खपणाच्या होत. हें “ निदर्शनेच्या (क) ” प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त स्वागता.

गाधिजें धरियली द्युति साची पुष्पवद्रुचिर मेरु नगाची ।

पार्श्ववर्तिरधुवंशकुमारें उज्ज्वलें मथितषड्भिपुवारें ॥ ११७ ॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग २, पद्य ४५.

[गाधिज म्ह० विश्वामित्र. द्युति म्ह० शोभा. पुष्पवत् म्ह० चंद्र आणि सूर्य. रुचिर म्ह० सुंदर.]

ज्याच्या एका बाजूस राम आणि दुसऱ्या बाजूस लक्ष्मण आहे, अशा जितेन्द्रिय आणि तेजस्वी विश्वामित्रानें ज्याच्या दोन बाजूंन चंद्र आणि सूर्य आहेत, अशा मेरु पर्वताची शोभा धारण केली !

येथें विश्वामित्रानें मेरुपर्वताची शोभा धारण केली असें वर्णन आहे. हें “ निदर्शनेच्या (ख) ” प्रकाराचें उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त कलहंस.

सलिलावगाहविधिनें मलहीन अनुजा ! पहा भ्रमति हे गज पीन ।
मदवारिपूररमणीय वनांत स्रवदुत्सशैलरुचि ते धरितात ॥ ११८ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग १४, पद्य २२.

[स्रवत् म्ह० वाहाणारे. उत्स म्ह० डोंगरावरून वाहाणारा पाण्याचा ओहोळ.
स्रव...रुचि म्ह० ज्यांचेवरून पाण्याचे प्रवाह वाहात आहेत अशा पर्वतांची शोभा
(रुचि)].

शरदृतूतील देखाव्याचें वर्णन राम लक्ष्मणास बोलून दाखवीत आहे.

पाण्यांत बुज्या मारून स्वच्छ झालेले हे लठ्ठ हत्ती, हे लक्ष्मणा, इकडे तिकडे
हिंडत आहेत ते पहा. त्यांच्या गंडस्थलांतून पाझरणान्या दानोदकाच्या पूरांनी
रमणीय दिसणारे हे हत्ती धबधब्यांनी युक्त अशा पर्वतांची शोभा धारण करीत
आहेत !

हे " निदर्शनेच्या (ख) " ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

राजपदस्थित होतां स्थापुनि उचिता जनास अधिकारी ।

हा विभवप्राप्तिचें गुणगौरवकार्य सुचवि, अवधारीं ॥ ११९ ॥

सिंहासनावर बसतांच हा राजा लायक माणसांस अधिकाराच्या जागांवर
नेमून गुणांचें गौरव करणें हे वैभवप्राप्तिचें कार्य होय असें लोकांना दाखवून देत
आहे ! हे नीट लक्ष्यांत धरा !

राजपदारोहण हे कारण, उचित जनास अधिकारावर स्थापणें हे कार्य, ही
एक जोडी. विभवप्राप्ति हे कारण, गुणगौरव हे कार्य, ही दुसरी जोडी. ह्या दोन
जोड्यांत साम्य दर्शविलें आहे. हे " निदर्शनेच्या (ग) " प्रकाराचें उदाहरण.

येथपर्यंत जीं निदर्शनेचीं उदाहरणें आम्ही दिलीं तीं सर्व शुद्ध निदर्शनेचीं
होतीं. मालारूपाची निदर्शना पुढील उदाहरणांवरून स्पष्ट होईल.

उदाहरण; वृत्त मंदाक्रान्ता.

जो राज्याला प्रभु असिबलें स्थैर्य आणूं बघेल,

तो वाळूचा घडवुनि जिना स्वर्ग पाहूं उठेल ।

कीं होडीनें तरुनि उदधी पैल गाठूं बघेल,

कीं तंतूनें द्विरद खिळवूं कोळियाच्या निघेल ॥ १२० ॥

वि० वा० भिडे, - जिताजित, श्लोक ९.

जो राजा आपल्या राज्याला तरवारीच्या जोरावर बळकटी आणूं पाहातो, तो
वाळूच्या जिन्न्यानें स्वर्गास जाऊं इच्छितो, किंवा होडक्यांत बसून समुद्राच्या पैल
तीराला जाऊं इच्छितो, किंवा कोळ्याच्या अुद्र धाग्यानें हत्तीला खिळवूं इच्छितो !

हे " मालानिदर्शनेचें " उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त मदाक्रान्ता.

स्त्रीजातीला त्यजुनि झटती देश जे उद्धराया,
ते रंगांतें नुघडुनि दृशा कष्टती ओळखाया ।

किंवा दंष्ट्रा नसुनि चणकां पाहती खावयाला,

किंवा जाती श्रुति मिटुनि ते वाद्य लावावयाला ॥ १२१ ॥

वि० वा० भिडे, -स्त्रीसखी, पद्य १३.

स्त्रियांना वाजूस सारून जे कोणी देश उद्धरूं पाहातात, ते डोळे मिटून रंग ओळखण्याचा प्रयत्न करतात, किंवा दाढा नसतां हरभरे खाण्याचा प्रयत्न करतात, किंवा कान झांकून (सतार इत्यादि) वाद्य लावण्याचा प्रयत्न करतात !

हेही "मालानिदर्शनेचें" उदाहरण होय.

लक्षण; वृत्त आर्या.

प्रकृतार्थाचे कळवाया वर्णी कवि अर्थ अप्रकृत जेथें ।

"अप्रस्तुतप्रशंसा" नाम अलंकार होतसे तेथें ॥ १०६ ॥

प्रकृत अर्थाचें कथन करावयाचें तें न करतां कवि प्रकृत अर्थ कळविण्यासाठींच जेथें अप्रकृतार्थाचें वर्णन करतो, आणि अशा अप्रत्यक्ष रीतीनें प्रकृतार्थ श्रोत्याला कळवितो, तेथें "अप्रस्तुतप्रशंसा" हा अलंकार होतो.

कवीला प्रकृत अर्थच कळवावयाचा असतो, पण तो अप्रकृत अशा अर्थाचें कथन करून प्रकृत अर्थ श्रोत्याला कळवितो.

अप्रस्तुत म्हणजे प्रकृत नव्हे अशा कांहीं गोष्ट, तिची प्रशंसा म्हणजे कथन ह्या अलंकारांत कवि करतो, म्हणून याला "अप्रस्तुतप्रशंसा" असें नांव देण्यांत आलें आहे.

ह्या अलंकाराचे पांच प्रकार आहेत ते येणेंप्रमाणें:—

लक्षण; वृत्त आर्या.

वर्ण्य असेल कवीला सामान्य, विशेष, कार्य, कारण, वा ।

तेव्हां तदन्य वर्णी कवि तेणें भेद चार होतात ॥ १०७ ॥

वर्ण्य न वर्णुन वस्तू तत्सम वर्णील वस्तु कवि दुसरी ।

भेद तदा होतो तो पंचम अप्रस्तुतप्रशंसेचा ॥ १०८ ॥

जेव्हां कांहीं सामान्य सांगावयाचें असतां तें न सांगतां त्याहून भिन्न म्हणजे विशेष सांगितलें असतें; विशेष सांगावयाचें असतां त्याहून वेगळें म्हणजे सामान्य सांगितलें असतें; कार्य सांगावयाचें असतां त्याहून भिन्न म्हणजे कारण सांगितलें असतें; कारण सांगावयाचें असतां त्याहून भिन्न म्हणजे वेगळें कार्य सांगितलें असतें; आणि कांहीं गोष्ट सांगावयाची असतां तिच्यासारखी दुसरीच कांहीं गोष्ट सांगितलेली असते, तेव्हां "अप्रस्तुतप्रशंसा" होते. हे पांच प्रकार पुढीलप्रमाणें आहेत.

(क) कार्याबद्दल कारण सांगणें.

(ख) कारणाबद्दल कार्य सांगणें.

- (ग) सामान्यावदल विशेष सांगणें.
 (घ) विशेषावदल सामान्य सांगणें.
 (ङ) एकाद्या गोष्टीवदल तत्सम गोष्ट सांगणें.

टीपः—एकाद्या पद्यांत अप्रस्तुतप्रशंसा हा अलंकार आहे. किंवा नाही, आणि असल्यास तिचा कोणता प्रकार आहे, हें ठरवावयाचें असतां मागच्या संदर्भाची आवश्यकता असते. वर्णनाच्या ओघानें तें पद्य कोठें आलें आहे हें कळल्याशिवाय त्या पद्यांत कोणत्या प्रस्तुतावदल कोणचें अप्रस्तुत वर्णिलें आहे, हें जाणणें अशक्य असतें. उदाहरण; वृत्त आया.

“ मी जातों गांवा ” हें म्हणतां स्त्रीनें मंदघ्रिवरि डोकें—।

ठेवुनि म्हटलें “ मी तुम्हि गेल्यास मरेन त्या क्षणीं शोकें ” ॥१२२॥

“ मी गांवाला जाणार आहे ” असें मी आपल्या बायकोला म्हणतांच तिणें माझ्या पायांवर डोकें ठेवून म्हटलें, “ तुम्हीं गेल्यास मी तत्क्षणीं प्राण सोडीन ! ”

“ तूं गांवाला जाण्याचा विचार रहित केलास काय ? ” असा प्रश्न कोणी एकानें आपल्या मित्रास केला तेव्हां तो मित्र “ होय, रहित केला ” असें उत्तर न देतां बेत रहित करण्याचें कारण माझी बायको प्राण सोडील हें सांगितलें आहे. यथे कार्यावदल कारण सांगितलें आहे. हें “ अप्रस्तुतप्रशंसेच्या (क) ” प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त उपजाति.

त्वद्वैरिसद्मांत गुरें उपाशी, खाती घुशी संतत धान्यराशी ।

उलूकसेना न धरोनि कांहीं भीती स्थळीं त्या सकुटुंब राशी ॥१२३॥

तुझ्या शत्रूंच्या घरांत गुरें उपाशी आहेत, त्या घरांतील धान्यें घुशी खात आहेत, त्या घरांत घुबडें भीती सोडून आपल्या कुटुंबीयांसकट रहात आहेत !

तूं आपल्या शत्रूंचेर स्वारी करावयाला निघणार आहेस ही बातमी तुझ्या शत्रूंना कळतांच ते आपली घरेदारें सोडून पळून गेले, असें सांगावयाचें असतां घरेदारें ओसाड पडल्यानें जो परिणाम झाला तो सांगितला आहे.

यथे कारण न सांगतां तज्जन्य कार्य सांगितलें आहे. हा “ अप्रस्तुतप्रशंसेचा (ख) ” हा प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

“ तूं धेड, नको शिवुं मज, मी द्विज ” ऐसें न वामनाचार्य ।

वदला विठूस सजतां देशाचें जन करावया कार्य ॥ १२४ ॥

देशाचें कार्य करावयाला सर्व लोक सिद्ध झाले होते तेव्हां वामनाचार्य हा ब्राह्मण विठू धेडाला “तूं धेड, मी ब्राह्मण, मला शिवूं नको ! ” असें म्हणाला नाही !

देशकार्य करावयाचें असतां जातिभेद, स्पर्शास्पर्श, इत्यादि गोष्टीकडे कोणी लक्ष्य देत नाही, असें सामान्याचें कथन करावयाचें त्याच्या जागीं विठू आणि वामनाचार्य, ह्यांचा विशेष प्रसंग सांगितला आहे. हें “ अप्रस्तुतप्रशंसेच्या (ग) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

सेवावृत्ति स्वीकरि त्या लागे स्वाभिमान सोडावा ।

स्वमत, स्वजनप्रेमा, स्वसुखें, तद्व्यक्तिता उरे नांवा ॥ १२५ ॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य ८३.

जो कोणी दुसऱ्याची नोकरी पथकरतो, त्याला आपला स्वाभिमान, आपली मते, आपल्या लोकांविषयी प्रेम, आपली सुखें, ह्या सर्व गोष्टी सोडून घाब्या लागतात; समाजातील त्याचे व्यक्तित्व केवळ नांवाचेच शिल्लक राहाते !

अवरंगजेबाच्या पदरीं तूं नोकरी पथकर असें एका यवनानें शिवाजीस सांगितलें. मी ती नोकरी पथकरल्यास माझे व्यक्तित्व नष्ट होईल असें उत्तर न देतां शिवाजी सामान्याचे कथन करीत आहे. जे जे कोणी नोकरी पथकरतात, त्या त्या सर्वांचे व्यक्तित्व नष्ट होते, हे सामान्य विशेषाबद्दल कथिलें आहे. हा “अप्रस्तुतप्रशंसेचा (घ)” प्रकार.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

कृच्छ्रगतास यथाबल साहाय्य करील तो स्तवा पात्र ।

तो निंद्य जो 'अरेरे !' म्हणुनि वधूपरि कुटील उर मात्र ॥ १२६ ॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य ८५.

शिवाजी एका यवनास म्हणतो:—

संकटांत जो सांपडला आहे त्याला मदत करील तो स्तुतीस पात्र होतो, जो केवळ 'अरेरे !' असा उद्गार काढून स्त्रीप्रमाणें छाती बडवीत बसतो, तो निंद्य गणला जातो !

यवनांच्या तावडींत सांपडलेल्या कमळीला आम्ही सोडविल्यास आम्ही स्तुतीला पात्र होऊं, ह्या विशेषाचे कथन न करतां शिवाजीनें सामान्याचे कथन केले आहे. हा “अप्रस्तुतप्रशंसेचा (घ)” हा प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

धर्माची स्वजनांची परिसुनि निंदाहि जो न नर चेतें ।

त्याहुनि थोर असे रज पादाहत जें उडोनि शिरीं येतें ॥ १२७ ॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य ५२.

आपला धर्म, आपले इष्टमित्र, इ० ची दुसऱ्या कोणी केलेली निर्भर्त्सना ऐकून ज्याला संताप येत नाही, त्या माणसापेक्षां धुळीचा कण थोर म्हटला पाहिजे, — ज्याला पायाचा तडाखा लागतांच जो कण चालणाऱ्याच्या डोक्यावर चडून बसतो ?

येथें यवनानें हिंदूधर्म इ० ची निंदा केली ती शिवाजी इ० मराठे वीरांना संतापजनक झाली, हा विशेष सांगणें प्रस्तुत आहे. त्या विशेषाबद्दल सामान्य नियमांचे येथें कथन आहे. ज्या ज्या कोणाला संताप येत नाही त्या त्या साऱ्याहून धुळीचा कण वरच्या दर्ज्याचा असें सामान्याचे कथन केलेले आहे. हा “अप्रस्तुत-प्रशंसेचा (घ)” हा प्रकार होय.

ही अप्रस्तुतप्रशंसा व्यतिरेकाच्या रूपाने सांगितली आहे म्हणून येथे “ व्यतिरेक ” अलंकारही आहे.

उदाहरण; वृत्त वसंततिलका.

तूं कातळावरि घना जल वर्षितोस,
तो भूमिभाग जनहीन सद्वैव ओस ।
शेतावरी जल तुझे पडल्यास धान्य-
लोकां मिळेल, बहु होशील तूहि मान्य ॥ १२८ ॥

वि० वा० भिडे, - अन्योक्ति मंजरी, पद्य १६.

हे मेघा, तूं खडकाळ जमीनीवर आपल्या पाण्याचा वर्षाव करतोस, पण त्या जमीनविर मनुष्याची वसति नाही, आणि ती सदैव उजाड पडलेली असते. तेथे पाण्याची वृष्टि करून काय उपयोग ? शेतांवर तूं वृष्टि केलीस तर लोकांना धान्य मिळून लोक तुला दुवा देतील !

नादान आणि निरुद्योगी माणसाला पोसण्याकडे श्रीमंतांनी आपला पैसा खर्चिणे आणि विद्वान् आणि समाजाला उपयोगी पडणाऱ्या माणसाला मदत न करणे हे नियम आहेत, असे कवीला सांगावयाचे आहे. ते प्रत्यक्ष शब्दांनी न सांगतां मेघाचे वर्णन करून तत्सम अशा दुसऱ्या एका गोष्टीचा येथे बोध करून दिला आहे. हे “ अप्रस्तुतप्रशंसेच्या (ङ) ” ह्या प्रकाराचे उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त सौदामिनी.

सुवर्णाचिया पंजरीं कायसा ! तुला वास लाभेल रे वायसा ! ।
नसे रम्य काया शुकाचे परी, न वा शब्द, त्याची न तूला सरी ॥ १२९ ॥
वि० वा० भिडे, - अन्योक्त मंजरी, पद्य २८.

हे कावळ्या, सोन्याच्या पिंजऱ्यांत तुला रहावयाला कसे सापडेल ! पोपटाच्या शरीरासारखे तुझे शरीर सुंदर नाही किंवा त्याच्यासारखी तुला मनुष्यवाणीही नाही ! पोपटाची सर तुला कशी येईल ?

गुणी माणसाला जो मान समाजांत मिळतो, तो आपणाला मिळावा अशी कोणी नादान माणसाने इच्छा बाळगिणे हे मूर्खपणाचे होय असे कवीला सांगावयाचे आहे. ते न सांगतां मूर्ख कावळा ह्या तत्सम अर्थाचे वर्णन कवि करित आहे. हा “ अप्रस्तुत प्रशंसेचा (ङ) ” हा प्रकार.

लक्षण; वृत्त आर्या.

उपमेयाचे निगरण उपमानाने असेल केलेले ।
उपमेय ते न, कांहीं अन्याचे ते हे असेल म्हटलेले ॥ १०९ ॥
जर ही अशक्य घडली तर गोष्ट अशक्य ती तरि घडेल ।
ऐसे विधान कविने केलेले जर मनोहर असेल ॥ ११० ॥

दोन पदार्थांत नसुनि संबंध स्थापिला जर असेल ।

किंवा संबंध असुनि नाही तो हें कवी जर म्हणेल ॥ १११ ॥

पौर्वापर्यविपर्यय कारणकार्यांत जर असे केला ।

तर “अतिशयोक्ति” ऐसे कवि त्या देतात नांव रचनेला ॥ ११२ ॥

“निगरण” म्हणजे गिळून टाकणें म्हणजे अर्थात् झाकून टाकून दिसून देणें. “पौर्यापर्यविपर्यय” म्हणजे एकादी गोष्ट जी घडली असेल तिचें कारण अगोदर म्हणजे पूर्वी घडावयाचें आणि नंतर त्या कारणापासून कार्य घडून यावयाचें. कारणाचा काळ पूर्वीचा असावयाचा आणि कार्याचा काळ अपर म्हणजे नंतरचा असावयाचा असा सृष्टीचा नियम आहे. ह्या दोन काळांचा जो संबंध तो “पौर्यापर्य-संबंध,” आणि ह्या दोन काळांची जी उलथापालथ तिला “पौर्यापर्यविपर्यय” असें म्हणतात.

जेव्हां वाक्यामध्ये उपमेयपद मुळीच कथित नसतें, आणि उपमानपदवरूनच तें जाणावयाचें असतें तेव्हां अतिशयोक्तीचा एक प्रकार (क) हा होतो.

उपमेय हा पदार्थ तो नव्हे दुसराच कांहीं आहे किंवा तो अपूर्व आहे, अशा अर्थाचें विधान असतें तेव्हां अतिशयोक्तीचा दुसरा प्रकार (ख) हा होतो.

अमुक एक गोष्ट (अर्थात् अशक्य) घडली तर दुसरी तमुक गोष्ट अशक्य असून सुद्धां घडेल, अशा अर्थाचें विधान असल्यास अतिशयोक्तीचा तिसरा प्रकार (ग) हा होतो.

दोन पदार्थांत कांहीं संबंध नसतां तो आहे असें कवीनें विधान केलेलें असलें तर तो अतिशयोक्तीचा चवथा प्रकार (घ) हा होतो.

दोन पदार्थांत कांहीं संबंध असतां तो नाही असें कवीनें विधान केलेलें असल्यास अतिशयोक्तीचा पाचवा प्रकार (ङ) हा होतो.

कार्याचें पूर्वी कारण घडलेलें असावयाचें असा सृष्टीचा नियम आहे. पण कार्याची शीघ्रता दर्शविण्यासाठीं कारण घडलें तेव्हांच कार्य घडलें असें कवीनें विधान केलेलें असल्यास, किंवा अगोदर कार्य घडलें आणि मागून कारण घडलें, असें विधान कवीनें केलेलें असल्यास तो अतिशयोक्तीचा सहावा म्हणजे (च) हा प्रकार होतो.

सम्मटानें दुसऱ्या प्रकारांतच पांचवा, आणि तिसऱ्या प्रकारांतच चवथा प्रकार सामील केले आहेत. म्हणून त्याचे चारच प्रकार झाले आहेत. विद्यार्थ्यांच्या सोयीसाठीं आम्ही ते प्रकार वेगळे दाखविले आहेत.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

धेनूच्या चालाव्या केशा रे ! खाटिकापुढें गमजा ? ।

त्वद्देहाचे तुकडे करणें ही तव पुरे मदास सजा ॥ १३० ॥

वि० वा० भिडे, - शिवचारित्र्य, पद्य २८.

कलघाणचा सुभेदार अहमद. हा आबाजी सोनदेवाला म्हणतो:—खाटिकाच्या

पुढें गायींच्या बढाया कशा चालतील ? तुझ्या शरीराचे तुकडे करणें ही तुझ्या उन्मत्तपणाला शिक्षा बस आहे !

येथें “धेनु” शब्दानें तूं म्हणजे आबाजी सोनदेव, “खाटिक” शब्दानें मी मौलाना अहमद, असे अर्थ जाणावयाचे आहेत. धेनु आणि खाटिक ह्या उपमानांनीं आबाजी सोनदेव आणि मौलाना अहमद यांचें निगरण केलें आहे. हा “अतिशयोक्तीचा (क) हो पहिला प्रकार ” होय.

उदाहरण; वृत्त चामर.

शोक ओसरावयास तीस तेथ सोडुनि क्रूर पावला गृहा दशास्य हृष्ट तेथुनी ।
तीस मायिकच्छलास तत्सखी निवेदुनी जाहली द्वादिता मृगीस शितला .
धुनी ॥ १३१ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग १९, पद्य ६.

तुझा पति राम मेला असें सीतेला खोटें सांगून रावण अशोकवनिकेंतून निघून गेला तो प्रसंग.

सीतेचें दुःख सौम्य व्हावयाला तिला अवसर देण्यासाठीं तो क्रूर रावण आनंदित होत्साता परत आपल्या वाड्यांत आला. तेव्हां सीतेच्या सखीनें हा सर्व मायेचा देखावा आहे असें तिला सांगितलें आणि (सीता ह्या) वणव्यानें होरपळलेल्या हरिणीला ती (सखी) थंड नदीसारखी (सुखदायक) झाली. म्हणजे असें कीं राम खरोखरीं मेला नाहीं असें सखीनें सीतेला सांगून तिचें दुःख नाहींसें केलें.

येथें सीता आणि सखी ह्या दोन उपमेयपदांचें हरिणी आणि धुनी ह्या उपमानपदांनीं निगरण केलें आहे हा “ अतिशयोक्तीचा पहिला ” म्हणजे (क) हा प्रकार. उदाहरण; वृत्त आर्या.

हर्यक्षासह झगडूं वघतां उपहास्य होतिरे ! शशक ।

गरुडावरि युद्ध कसें पामर शकतील वद करों मशक ॥ १३२ ॥

वि० वा० भिडे, - कमळीची सुटका, पद्य ८७.

शिवाजी चार यवनांना म्हणतो:—

सिंहाशीं झगडावयाला सिद्ध होणारे ससे उपहासास पात्र होतात. हे क्षुद्र मशका, तूं गरुडाविरुद्ध युद्ध कसें करूं शकतील !

येथें हर्यक्ष आणि गरुड शब्दांनीं आम्ही मराठे ह्या उपमेयपदांचें निगरण केलें आहे.

मशक आणि शशक ह्या शब्दांनीं तुम्ही यवन ह्या उपमानपदांचें निगरण केलें आहे. हा “ अतिशयोक्तीचा पहिला ” म्हणजे (क) हा प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

द्वीपी क्रूर परि तुझ्या क्रौर्य अपूर्वाचि असे वरंगाचें ।

क्रोष्टा कपटी परि हें कपट गमें वेगळेंच मज त्याचें ॥ १३३ ॥

वि० वा० भिडे, - कमळीची सुटका, पद्य ७२.

वाघ कूर म्हणून त्याची ख्याति आहे. परंतु तुझ्या अवरंगजेबाचें कौर्य कांहीं वेगळेंच आहे ! कोल्हा कपटी म्हणून त्याची प्रासिद्धि आहे, पण त्या औरंगजेबाचें कपट कांहीं वेगळेंच आहे !

येथें वरंगाचें कौर्य आणि कपट हीं नेहमींच्या कौर्याहून आणि कपटाहून निराळीं आहेत असें म्हटलें आहे. हा “ अतियोक्तीचा दुसरा ” म्हणजे (ख) हा प्रकार.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

जर तूं शशशृंगाच्या धेनूनें सोडिशी शर—।

गात्रीं त्या दाशरथिच्या तो मरेल रणीं तर ॥ १३४ ॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग १०, पद्य ५०.

शूर्पणखा रावणास म्हणते:—

हे रावणा, जर तूं सशाच्या शिंगाच्या धनुष्यानें रामाच्या शरीरावर रणांत बाण सोडलेस तर तो राम मरेल !

येथें सशाच्या शिंगाचें धनुष्य करणें आणि त्याचेवरून बाण सोडणें ही गोष्ट अशक्य आहे आणि राम रणामध्यें तुझ्या हातून मरणें हींही गोष्ट अशक्य आहे असें म्हटलेलें आहे. हें “ अतिशयोक्तीच्या तिसऱ्या ” म्हणजे (ग) ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

रविनें ताप त्यजिला तर मी स्पर्शिन ह्या कुमारीला ।

मज जननीपरि वंद्या, हृद्या भगिनी सुतेपरी लीला ॥ १३५ ॥

वि० वा० भिडे,—शिवाजीचें चारित्र्य, पद्य ७०.

आबाजी सोनदेवाला शिवाजी म्हणतो—

सूर्यानें जर आपली उष्णता सोडिली (म्हणजे सूर्य जर थंड झाला) तर मी ह्या मुलीला स्पर्श करीन. मला ही लीला मातेप्रमाणें वंद्य आहे आणि बहिणीप्रमाणें आणि मुलीप्रमाणें प्रिय आहे !

येथें रवीनें ताप त्यजिणें ही अशक्य गोष्ट घडली तर मी ह्या कुमारीला स्पर्शिणें ही अशक्य गोष्ट घडेल असें विधान केलें आहे. हा “ अतिशयोक्तीचा तिसरा ” म्हणजे (ग) हा प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

सौंदर्य मला भुलविल जर विज्ञाविल चुलुकामित जल द्वासी ।

करतल लपवील रविस, कीं टिटवी आटविल समुद्रासी ॥ १३६ ॥

वि० वा० भिडे,—शिवचारित्र्य, पद्य ६९.

कल्याणच्या सुभेदाराची सुंदर सून आबाजी सोनदेवानें शिवाजीस नजर केली, तेव्हां शिवाजी त्याची निर्भर्त्सना करीत आहे.

जर चुळकाभर पाण्याने वणवा शमवितां आला, किंवा तळहाताने सूर्याला जर झाकतां आले, किंवा टिटवीला जर समुद्र कोरडा करतां आला, तर ही सुंदर छी मला मोह पाडूं शकेल !

येथे अतिशयोक्तीचा तिसरा म्हणजे (ग) हा प्रकार आहे.

उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

अरण्यारुदितापरी मम न हो तुला बोध हा,
मला शरण ये नरा ! चल मदाश्रयाला रहा ।
मशीं रण करावया सजुं नको, जयोपार्जन—
घडेल तुज घेउनी शशविषाणवाणासन ॥ १३७ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग २०, वय ९०.

रावण रामास म्हणतो:—

हा तुला मी केलेला उपदेश व्यर्थ न होओ ! अरे मनुष्या,
मला शरण ये ! माझ्या आश्रयाला येऊन रहा. माझ्याशीं युद्ध करावयाला सरसावूं
नको. शशाच्या शिंगाचें धनुष्य घेऊन तूं आलास तरच तुला मजवर जय मिळेल !

हा “ अतिशयोक्तीचा तिसरा ” म्हणजे (ग) हा प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

ह्या विपिनांतिलं पादप होते भेदुनि नभास वरि गेले ।
उच्छ्रयसा विस्तरही त्यांचा; ते तेथ दैत्य जणुं ठेले ॥ १३८ ॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य २३.

ह्या अरण्यांतील वृक्ष आकाशाला भोके पाडून पलीकडे गेलेले होते ! जशी
त्यांची उंची होती तसा त्यांचा विस्तार होता !

येथे नभ आणि पादप ह्यांचा संबंध नसून तो कल्पिला आहे. हा “ अति-
शयोक्तीचा चवथा ” म्हणजे (घ) हा प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

असंख्य शत्रुचे वीर कापिले ह्या रणावर ।
शोणिताचें तिथें झालें लांबःरुंद सरोवर ॥ १३९ ॥

वि० वा० भिडे.

रणांगणावर रक्ताचें मोठें तळें झालें असें येथें वर्णन आहे. रक्त आणि तळें
यांचा नसता संबंध वर्णिला असल्यामुळे येथें “ अतिशयोक्तीचा (घ) प्रकार ”
आहे.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

पतीच्या मृत्युची वार्ता तिज दुःसह जाहली ।
रडली ती, तिचीं बाष्पें नदी होऊन वाहलीं ॥ १४० ॥

पति मृत झाल्याची वार्ता ऐकून ती छी इतकी रडली की तिचीं बाष्पें नदी-
रूपानें वाहलीं !

येथें बाष्प आणि नदी ह्यांच्यांत जो संबंध असणें शक्य नाहीं तो वर्णिला आहे हें “ अतिशयोक्तीच्या (घ) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

जे सौकुमार्य ईचें तें गमलें वेगळेंच बघणारा ।

निःसंशय अन्यचि तो हिज होता ब्रह्मदेव करणारा ॥ १४१ ॥

वि० वि० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य ४०.

ह्या कमळीचा जो नाजुकपणा तो कांहीं वेगळाच होता ! हिला निर्माण करणारा ब्रह्मदेव तो एव्हवीची मानव सृष्टि करणाराहून दुसराच होता !

जो ब्रह्मदेव सर्व मानवजाति उत्पन्न करितो त्यानेच हिला उत्पन्न केलें अशी स्थिति असतां हिला उत्पन्न करणारा ब्रह्मदेव दुसराच होता असें येथें म्हटलें आहे. दोन ब्रह्मदेव एकच असतां ते भिन्न असें येथें म्हटलें आहे. संबंध असतां तो नाहीं असें येथें म्हटलें आहे, हा “ अतिशयोक्तीचा (ङ) ” हा प्रकार, (ङ) हा प्रकार वस्तुतः (ख) हा प्रकारच होय असें विद्यार्थ्यांच्या लक्ष्यांत येईलच.

उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

दशाननतनूस हा शर समर्थ भेदोनियां

फिरोनि शिरला जवें शरधिमाजि रामाचिया ।

दशाननतनू सुरव्रज, विसृष्ट पुष्पावली

धरातलिं रघूत्तर्भा पतन त्या क्षणीं पावली ॥ १४२ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प० सर्ग २०, पद्य १२९.

रावणाच्या मृत्यूचें हें वर्णन आहे.

हा रामाचा जोरदार बाण रावणाच्या शरीराला फाडून पुन्हा रामाच्या भात्यांत त्वरेनें शिरला ! रावणाचें शरीर जमीनीवर, आणि देवांनीं बघिलेलीं फुलें रामावर हीं एकदम, पडलीं !

येथें रावणाचें शरीर अगोदर जमनिविर पडलें आणि मागून देवांनीं रामावर पृष्पवृष्टि केली अशी वस्तुस्थिति असतां शरीराचें पतन आणि पुष्पांचें पतन एकाच समयीं घडलें असें वर्णन आहे म्हणून हा “ अतिशयोक्तीचा सहावा ” म्हणजे (च) हा प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त वसंततिलका.

कोदण्डलस्तक अखण्ड दुखण्ड झालें,

वीरप्रकाण्डकरकर्पित काय भ्यालें ।

तें जाहलें त्रिपुरभंजन चाप भग्न

आधींच भूमिपति विस्मयसिंधुमग्न ॥ १४३ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग ३, पद्य ५३

[कोदण्ड म्ह० धनुष्य, लस्तक म्ह० धनुष्याचा मुठीत धरावयाचा भाग, अखण्ड म्ह० संबंध, दुखण्ड म्ह० दोन झाले आहेत तुकडे ज्याचे असें (लस्तक), वीरप्रकाण्ड म्ह० श्रेष्ठ वीर.]

जनकाच्या सभेत रामानें शिवधनुष्य मोडलें त्या प्रसंगाचें हें वर्णन आहे.

धनुष्याची मूठ संबध असून त्या धनुष्याचे त्याच जागी दोन तुकडे झाले,—
जणों काय उत्तम वीराच्या हातानें तें खेचलं गेल्यामुळें तें भ्यालें ! तें शंकराचें धनुष्य
मोडलें; सभेंतील राजे लोक अगोदरच आश्चर्यचकित झाले !

येथें धनुष्य मोडल्यावर राजे आश्चर्यचकित झाले अशी वस्तुस्थिति असतां
ताबडतोबाचा अर्थ दाखविण्यासाठीं मोडणे आणि आश्चर्यचकित होणें यांचे काळ
फिरविले आहेत. हें “अतिशयोक्तीच्या सहाब्या” म्हणजे (च) ह्या प्रकाराचें उदा-
हरण होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

कंठावरि हा वार, क्षितिवरि मूर्धा सर्वेच यवनाचा—।

पडला, झंझावातें ताडित वटसा कबंध मग त्याचा ॥ १४४ ॥

वि० वा० भिडे,—कमळीची सुटका, पद्य १२०.

तानाजीचा हुसेनाच्या कंठावर वार आणि हुसेनाचें डोकें जमिनीवर हों दोन्ही
एकदमच पडलीं ! इ०

येथें आधीं वार कंठावर पडला, आणि मग डोकें जमिनीवर पडलें अशी वस्तु-
स्थिति असतां ती कवीने येथें उलटी दाखविली आहे. हा “अतिशयोक्तीचा (च)”
प्रकार.

लक्षणा; वृत्त अनुष्टुभ.

भिन्नशब्दांक्त धर्मैक्य दोन वाक्यांमध्ये असें ।

तेव्हां त्या उक्तिला नांव “ प्रतिवस्तूपमा ” असें ॥ ११३ ॥

उपमानोक्तीचीं वाक्यें अनेक असतीं जिथें ।

अलंकार असे “ मालाप्रतिवस्तूपमा ” तिथें ॥ ११४ ॥

उपमेय वाक्य आणि उपमान वाक्य ह्या दोन वाक्यांमध्ये जेव्हां एकच साधा-
रण धर्म सांगितलेला असतो, पण तो भिन्न भिन्न शब्दांनीं सांगितलेला असतो, तेव्हां
तेथें “प्रतिवस्तूपमा” हा अलंकार होतो. उपमेय वाक्य हें प्रकृतविषयाचें वर्णन कर-
णारें असतें आणि उपमान वाक्य हे त्या विषयाला दाखला देऊन विशद करणारें
वाक्य असतें. अशीं उपमानवाक्यें अनेक असलीं तर “मालाप्रतिवस्तूपमा” होते.

“ प्रतिवस्तूपमा ” ह्या सामासिक शब्दांतील “ उपमा ” हें पद “ साधारण
धर्म ” ह्या अर्थानें योजलें आहे, आणि “ वस्तु ” हें पद “ वाक्यार्थ ” ह्या अर्थानें
योजलें आहे. “ प्रतिवस्तु ” म्हणजे प्रत्येक वाक्यांत, जेव्हां प्रत्येक वाक्यांत तोच
साधारण धर्म सांगितलेला असतो, पण तो भिन्न शब्दांनीं सांगितलेला असतो, तेव्हां
“ प्रतिवस्तूपमा ” हा अलंकार होतो.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

प्रतिवस्तूपमा होते द्विप्रकारक ती अशी ।

जशी साधर्म्य कथुनि वैधर्म्य कथुनी तशी ॥ ११५ ॥

समान धर्म उत्पादी समान फल हें जिथें—।

कवि सांगेल “ साधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा ” तिथें ॥ ११६ ॥

विरुद्ध धर्म उत्पादी विरुद्ध फल हें जिथें ।

कवि सांगेल “ वैधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा ” तिथें ॥ ११७ ॥

पारिस्थितीच्या भिन्नत्वे परिणामहि भिन्न हो ।

ऐसें विधान वैधर्म्ये साधर्म्यांत फळेल हो ! ॥ ११८ ॥

प्रतिवस्तूपमा दोन प्रकारची असते ती अशी. साधर्म्य सांगून जशी प्रतिवस्तूपमा होते तशी वैधर्म्य सांगूनही होते. म्हणजे असें कां समान धर्म समान परिणाम उत्पन्न करतो असें कवीने सांगितलेले असतें तेथें “ साधर्म्यावरून प्रतिवस्तूपमा ” होते; आणि विरुद्ध धर्म विरुद्ध परिणाम उत्पन्न करतो असें कवीने सांगितलेले असतें तेथें “ वैधर्म्यावरून प्रतिवस्तूपमा ” होते. हेंच वेगळ्यां रीतीने सांगावयाचें तर असें आपणांस म्हणतां येईल कां भिन्न परिस्थितींत भिन्न परिणाम होतो असें कवीने दाखवून दिले. म्हणजे समान परिस्थितींत समान परिणाम होणार असें फलितार्थानें सिद्ध होणार. ही जी प्रतिवस्तूपमा ती वैधर्म्यावरून झालेली प्रतिवस्तूपमा.

स्वच्छ, मलरहित, इत्यादि शब्द कवीच्या प्रान्तांत एकच धर्म दाखवितात. हालविणें, ढवळणें, अस्ताव्यस्त करणें, उधळणें, इत्यादि शब्द एकच धर्म दाखवितात. चतुर, निपुण, कुशल, प्रवीण, इत्यादि शब्द एकच धर्म दाखवितात. शब्दाच्या अशा संचांत साधर्म्य आहे. प्रतिवस्तूपमेतील एका म्ह० उपमेय वाक्यांत स्वच्छ, हालविणें, चतुर, इत्यादि शब्द आले असतां आणि दुसऱ्या म्ह० उपमान वाक्यांत मलरहित, ढवळणें, निपुण, इत्यादि शब्द आले असतां “ साधर्म्यानें प्रतिवस्तूपमा ” होते.

स्वच्छ, मलरहित, इत्यादींच्या उलट धर्म, मलिन, मलयुक्त, घाणेरडा, ऑगळ, इत्यादि; हालविणें, ढवळणें, इत्यादींच्या उलट धर्म स्थिर ठेवणें, व्यवस्थितपणें मांडणें इत्यादि; चतुर, निपुण, इत्यादींच्या उलट धर्म, अडाणी, मूर्ख, वावळा, इत्यादि. प्रतिवस्तूपमेच्या एका वाक्यांत जो स्वच्छ, हालविणें, चतुर, इत्यादि शब्दांनीं धर्म सांगितलेला असेल, त्याच्या उलट धर्माचा उलट परिणाम होतो, असे प्रतिवस्तूपमेच्या दुसऱ्या वाक्यांत दाखविले असले तर प्रतिवस्तूपमा वैधर्म्यानें झाली असें म्हणतात. वैधर्म्यानें झालेली प्रतिवस्तूपमा अर्थात् साधर्म्यांत फलित होते. विद्वान माणूस मान पावतो, अडाणी किंवा अशिक्षित माणूस आदरास पात्र होत नाही, किंवा तुच्छ गणला जातो, किंवा तिरस्कारास पात्र होतो, इत्यादि वाक्यांत तीच वस्तुस्थिति वैधर्म्यानें सांगितलेली आहे.

साधर्म्यानि प्रतिवस्तूपमेचा एक प्रकार (क) होतो; वैधर्म्यानि प्रतिवस्तूपमेचा दुसरा प्रकार (ख) होतो. उपमेय वाक्याच्या जोडीला जेव्हां अनेक उपमानवाक्ये असतात तेव्हां “माला प्रतिवस्तूपमा” होते.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुम्.

दुष्कर्मसिद्धि दुष्टाला उत्तेजित करीतसे ।

आज्यधारा कृशानूतें प्रवार्ती बल देतसे ॥ १४५ ॥

वि० वा० भिडे, -मेषपेषण, श्लोक ३२.

दुष्कृत्य सफल झालें म्हणजे हलकट मानसाला उत्तेजन मिळतें आणि तो आणखी दुष्कृत्ये करण्याला प्रवृत्त होतो ! जोराचा वारा वाहातो त्या वेळीं अग्नीमध्यें तुपाची धार पाडली असतां तो अग्नि अधिक जोरानें पेटतो !

येथें “ उत्तेजित करणें ” आणि “ बल देणें ” ह्या भिन्न शब्दांनीं एकच धर्म कथित आहे. हें “प्रतिवस्तूपमेच्या (क)” प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुम्.

मुलाचें गालबोटानें होई मोहक रूप तें ।

कलंकितहि चंद्राचें बिंब सुंदर वाटतें ॥ १४६ ॥

वि० वा० भिडे, -जीवजागृति, संकीर्ण, पद्य, ९४.

लहान मुलाच्या गालावर काजळाचा ठिपका लावल्यानें त्याचें मुख सुंदर होतें. कलंक ज्यावर आहे असें चंद्रबिंब सुंदर दिसतें !

येथें प्रथम अर्धांत प्रस्तुत आहे. द्वितीय अर्धांत अप्रस्तुत आहे. “ मोहक होणें ” आणि “ सुंदर वाटणें ” हीं क्रियापदे एकच धर्म भिन्न शब्दांनीं सांगत आहेत. हें “ प्रतिवस्तूपमेच्या (क) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त वसंततिलका.

हा काकपक्षधर कोमलरूप बाळ

झाला तरी, सकळ यातुबळासि काळ ।

कंठीरवार्भक करीन्द्रघटा विशाला

लीलाप्रचोदितबलें वधितों नृपाला ! ॥ १४७ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग ३, पद्य ९.

[काकपक्ष म्ह० लहान मुलाच्या डोक्यावर जीं झूलपें राखलेलीं असतात तीं. यातु म्ह० राक्षस. कंठीरवार्भक म्ह० हत्तीचा बच्चा. करीन्द्रघटा म्ह० हत्तीचा कळप. लीलाप्रचोदितबलें म्ह० गमतीखातर किंवा सहजासहजीं योजलेली शक्ति].

विश्वामित्र जनकराजाला म्हणतो:—

हा नाजूक शरीराचा आणि झूलपें धारण करण्याच्या वयाचा असलेला मुलगा (राम) सर्व राक्षसांच्या सैन्याचा विध्वंस करणारा झाला ! सिंहाचा बाल हत्तीच्या मोठ्या कळपाला सहजासहजीं मारून टाकीत नाही काय !

येथें ' काळ होणें ' आणि ' वधिणें ' ह्या दोन भिन्न शब्दांनीं एकच क्रिया दर्शविली जाते, हें " प्रतिवस्तूपमेच्या (क) " ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त स्वागता.

अन्य बाहुज धनू उचलाया फार फार झटले परि वाया— ।

तद्भुजश्रम समस्त महीशा, हस्तितोलन न होइल कीशा ॥ १४८ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग ३, पद्य ७९.

इतर क्षत्रिय वीर तें धनुष्य उचलावयाला फार फार झटले पण, हे राजा दश-
रथा, त्यांच्या बाहूंचे सर्व श्रम फुकट गेले. क्षुद्र माकडाला हत्ती कसा उचलतां येईल ?

उचलावयाला झटणें, वाया (होणें), ही एक मिश्र क्रिया आणि तालन न होणें ही दुसरी मिश्र क्रिया, ह्या दोन क्रियांमध्ये साधर्म्य आहे. हा " प्रतिवस्तूपमेचा (क) " प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त वसंततिलका.

आरोपणा धनुचिया क्षम नैव बाल—

हा राम हें भय नसो तुज भो नृपाल ! ।

होतो मतंगज रसालकतोलनाला—

पर्याप्त, कीं न, पुस हें अपुल्या मनाला ॥ १४९ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग ३, पद्य ११.

धनुष्याला दोरा लावावयाला राम समर्थ होणार नाही अशी, हे राजा जनका, तुला शंका वाटण्याचें कारण नाही. हत्ती ऊंस उचलायाला समर्थ होतो किंवा नाही हें आपल्या मनाशीच विचार करून पहा.

येथें " साधर्म्यानें प्रतिवस्तूपमा ज्ञाली " आहे. हा प्रकार (क).

उदाहरण; वृत्त वसंततिलका.

रामें सभेंत चुरितां भवकार्मुकाला

राजन्य सर्व हतकांति पळांत झाला ।

जों उष्णरश्मि गगनांत नसे उदेला.

तों दावितात उडु मागुनि न प्रभेला ॥ १५० ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग ३, पद्य ५५.

रामानें शिवाच्या धनुष्याचा जनकाच्या सभेमध्ये भंग केला त्या प्रसंगाचें हें वर्णन आहे.

रामानें शिवाच्या धनुष्याचा सभेमध्ये भंग केला तेव्हां सर्व क्षत्रिय तत्काळ निस्तेज झाले ! आकाशांत सूर्य उगवलेला नसतो तोंपर्यंतच तारे चकचकतात; मागून चकचकत नाहीत !

येथें ' हतकान्ति होणें ' आणि ' प्रभेला न दाखविणें ' ह्या शब्दांनीं एकच धर्म्य वेगळ्या सरणीनें कथित आहे. हें " प्रतिवस्तूपमेच्या (क) " ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

लक्षण; वृत्त आयो.

आत्मीय म्हणुनि जपला तो जरि झाला कृतत्र तरि रक्षा
वाढविला निवतरू, तो निपजो कडु, न साधु करि रक्षा ॥ १५१ ॥

वि० वा० भिडे, -पुण्यपांक्ति; पद्य १७.

आपलेपणाच्या बुद्धीने ज्याचे तुम्ही रक्षण केलें तो जरी पुढें तुमच्याशीं कृतत्र झाला, तरी त्याचे तुम्ही रक्षण केलें पाहिजे. लिंबाचे झाड वाढविलें आणि तें पुढें कडू निघालें, तरी साधुपुरुष तें जाळून टाकीत नाहींत !

येथें “ रक्षिणें (राखणें) ” आणि “ रक्षा (राख न करणें) ” ह्या भिन्न शब्दांनीं एकच धर्म कथिला आहे, हें “ प्रतिवस्तूपमेच्या (क) ” प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

कशास भय दांविशी मजसि ? मी नसे बायको,
कळे मज हिताहित, त्वदुपदेश मातें नको ।
अशक्ति भरिशी न तूं मज भयें महाशक्तिला,
वराक भिववी कधींहि न चि दीप झंझाविला ॥ १५२ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग २०; पद्य १००

समरांगणावर रावण रामाला म्हणतो:—

मला कशाला तूं भीति दाखवितोस ? मी कांहीं बायको नाहीं. मला माझे कल्याण कशांत आहे किंवा नाहीं हें समजतें. मला तुझा उपदेश नको. मी जो समर्थ (महाशक्ति) त्या मला अशक्त (अशक्ति) असा तूं भीति वाटवूं शकणार नाहींस. भिकार दिवा वावटळीला भिववूं शकत नाहीं !

येथें “ भयें भरणें ” आणि “ भिवविणें ” ह्या भिन्न शब्दांनीं एकच धर्म सांगितला आहे. हें “ प्रतिवस्तूपमेच्या (क) ” प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

शिरीं कर्तृत्ववंताच्या कार्यभार सदा पडे ।
न कष्टवी बावळ्याला कामाचें घोर सांकडें ॥ १५३ ॥

कर्तृत्ववान् असा जो माणूस त्याच्याच डोक्यावर काम लादलें जातें ! बावळा जो माणूस त्याला कोणत्याही कामाचे कष्ट करावे लागत नाहींत !

येथें वैधर्म्यानें प्रतिवस्तूपमा झाली आहे. हा “ प्रतिवस्तूपमेचा (ख) ”

प्रकार.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

सज्जनांचीं संकटें जीं तीं जाणें एक सज्जन ।
वेणेची तीव्रता वंध्या आकळी न कदाचन ॥ १५४ ॥

वि० वा० भिडे, -दृ० मा० १ सर. पद्य ६०

सज्जनांच्या अडचणी सज्जनांनाच कळू शकतात; प्रसूतिसमयीच्या वेदना कशा

असह्य असतात ह्यांची वांझ छीला काय कल्पना होणार ?

येथे “ एका परिस्थितीत जाणणे ” आणि “ भिन्न परिस्थितीत न आकळणे ” ह्या दोन शब्दांनी एकच क्रिया दर्शविली जाते. येथे “ वैधर्म्याने प्रतिवस्तूपमा ” झाली आहे. हा प्रकार (ख) होय.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुम्.

शैवालें पंकज खुले, शोभे अंके निशाकर ।

दिसे आश्रमकन्या ही वल्कलानें मनोहर ॥ १५५ ॥

शेवाळीने लडबडलेले कमळ खुलते, कलंकामुळे चंद्र शोभतो. ही आश्रमांत राहाणारी कुमारी वल्कल नसून मनोहर दिसते !

येथे ही आश्रमकन्या वल्कलानें मनोहर दिसते हें उपमेयवाक्य असून शैवालें पंकज खुले आणि अंके निशाकर शोभे हीं दोन उपमानवाक्ये आहेत. खुले, शोभे, मनोहर दिसे, हीं तीन क्रियापदे तीच क्रिया भिन्न शब्दांनी दर्शवित आहेत.

हें “ मालाप्रतिवस्तूपमेचे ” उदाहरण होय.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

दोन वाक्यांचिया अर्थामध्ये सदृशता असे ।

नसे तदात्मता तेव्हां जाणा “ दृष्टान्त ” होतसे ॥ ११९ ॥

बिंबाची प्रतिबिंबाशी असते जी समानता ।

तीच वाक्यद्वयार्थात असे, नचि तदात्मता ॥ १२० ॥

प्रतिवस्तूपमा जैशी द्विप्रकारक होतसे ।

तैसा दृष्टान्त, आल्हादबीज तेंच द्वयीं वसे ॥ १२१ ॥

साधर्म्याने जसा एक वैधर्म्याने दुजा तसा—

प्रकार होइ दृष्टान्तीं प्रतिवस्तूपमेतसा ॥ १२२ ॥

जेथे दोन वाक्यांचा अर्थात एखाद्या विशिष्टधर्माचे संबधानें नुसता सारखेपणा असतो, एकरूपता नसते, तेथे “ दृष्टान्त ” नांवाचा अलंकार होतो. आरशांत दिसणारे मुखाचे प्रतिबिंब आणि मूळ मुख, ह्या दोन वस्तु अगदीं भिन्न भिन्न असतात, तथापि त्या दोन वस्तूत सारखेपणा असतो; ह्या सारखेपणाला “ बिंबप्रतिबिंबभाव ” म्हणतात. दृष्टान्तांत जी दोन वाक्ये असतात, त्या दोन वाक्यांत दोन धर्म सांगितलेले असतात, त्या दोन धर्मांत अशा प्रकारचा बिंबप्रतिबिंब भाव असतो; एकरूपता नसते.

घोडा आणि गाढव हे प्राणी भिन्न भिन्न जातीचे आहेत परंतु त्यांच्यांत सारखेपणा आहे. म्हणजे त्यांच्यांत एकजातित्व नसून सादृश्य आहे. आनंदानें चेहेरा खुलून दिसणें आणि चंद्रोदयानें कुमुद सुंदर दिसणें ह्या दोन गोष्टी अगदीं

वेगळ्या वेगळ्या आहेत परंतु त्यांच्यांत काहीं सारखेपणा आहे. बिंबप्रतिबिंबभाव हा केवळ सादृश्यरूप असतो, एकत्वरूप नसतो.

आतां दृष्टान्तांतील दोन वाक्यांत असलेले सादृश्य दोन रीतींनीं दाखविता येईल. सारख्याच परिस्थितीत सारखाच प्रकार दिसतो असे दाखविले असले तर “साधर्म्यावरून दृष्टान्त” होतो, आणि भिन्न परिस्थितीत उलट प्रकार दिसतो. यावरून सारख्या परिस्थितीत सारखा प्रकार दिसणार असे अप्रत्यक्षपणे दाखविले असले तर “वैधर्म्यावरून दृष्टान्त” होतो. साधर्म्यावरून जसा प्रतिवस्तूप्रमाणे एक भेद होतो आणि वैधर्म्यावरून दुसरा भेद होतो, तसा दृष्टान्तांतही साधर्म्यावरून एक भेद होतो आणि वैधर्म्यावरून दुसरा भेद होतो. साधर्म्य आणि वैधर्म्य हे भेद मार्गे प्रतिवस्तूप्रमाणेच्या विवरणांत सांगितल्याप्रमाणेच दृष्टान्तांत असतात.

उदाहरण; वृत्त भुजंगप्रयात.

स्वताच्या सुखाची न चिंता करून प्रजार्थ प्रभू योग्य कष्टे अनून ।

शिरीं तीव्र धंऊनि सूर्यातपास तरू देतसे सावली आश्रितास ॥ १५६ ॥

स्वताच्या सुखाची परवा न करतां उत्तम राजा प्रजाजनासाठीं फार श्रम करतो. डोक्यावर सूर्याचे ऊन्ह सोसून आश्रितांना वृक्ष छाया देतो !

येथे योग्य राजाची कृति आणि वृक्षाची कृति यांच्यांत बिंबप्रतिबिंबभाव आहे. येथे साधर्म्यानें दृष्टान्त झाला आहे.

उदाहरण; वृत्त द्रुताविलंबित.

तुज नृपा ! रिपुसैनिक पाहुनी पळत ते सुटले समरांतुनी ।

क्षितिवरी ठरती स्थिर मृत्कण प्रबल जों उठला न समीरण ॥ १५७ ॥

हे राजा, तुला पाहातांच शत्रूचे शिपायी रणांगणांतून भयाने पळत सुटले ! बादळी वारा वाहूं लागला नाही तोंपर्यंतच धुळीचे कण जमीनीवर स्थिर राहातात !

येथे पळत सुटणे आणि स्थिर राहाणे यांच्यांत वैधर्म्य आहे. हे वैधर्म्यानें झालेल्या दृष्टान्ताचे उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त इंद्रवंशा.

होतांच तूं क्रुद्ध नृपा ! तुझे अरी गेले धरें सोडुनिया वनान्तरीं ।

स्थैर्ये तमें राहति तोंच भूवर आला नसे जों उदयास भास्कर ॥ १५८ ॥

तूं रागावतांच, हे राजा, तुझे शत्रु, आपलीं घरेंदारे सोडून अरण्यांत पळून गेले; जोंवर सूर्य उदयाचलावर आला नाही तोंवरच अंधकार भूमीवर स्थिरपणे ठरतो !

“पळून जाणे” आणि “स्थिरपणे राहाणे” ह्या दोन क्रियांत वैधर्म्य आहे. हे “दृष्टान्ताच्या (ख)” प्रकाराचे उदाहरण.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

वर्ण्यावर्ण्य अशीं एका धर्माने जुळतीं जिथें ।

“दीपकाख्य” अलंकार म्हणे कवि असे तिथें ॥ १२३ ॥

क्रिया कीं गुण हा धर्म एका वाक्यांत एकदा ।

कथितो कवि, ही शैली चारुतेत फळे सदा ॥ १२४ ॥

प्रकृत आणि अप्रकृत अशा दोन्ही प्रकारच्या वस्तु एकाच धर्माने जुळलेल्या असतात, म्हणजे त्या दोन्ही प्रकारच्या वस्तूंचे ठायीं एक समानधर्म आहे असें सांगितलेलें असतें, तेथें “ दीपक ” नांवाचा अलंकार होतो. हा धर्म गुणरूप असतो किंवा क्रियारूप असतो, आणि तो धर्म एकाच वाक्यांत एकवारच सांगितलेला असतो. अशा रचनेत चारुता उत्पन्न होते.

हे दीपकाचे दोन प्रकार पुढीलप्रमाणें होतः—

(क) यांत प्रकृत आणि अप्रकृत ह्यांचा क्रियारूप साधारण धर्म सांगितलेला असतो. .

(ख) यांत प्रकृत आणि अप्रकृत ह्यांचा गुणरूप साधारण धर्म सांगितलेला असतो.

टीप,—दीपकाच्या (क) आणि (ख) ह्या प्रकारांत प्रकृते आणि अप्रकृते ह्यांचा एक धर्म असल्या कारणानें त्यांच्यांत सादृश्य फलित होतें; म्हणून ह्या दोन प्रकारांत प्रकृत हें उपमेय आणि अप्रकृत हें उपमान असतें.

लक्षण; वृत्त आर्या.

कारक एक अनेक क्रियापदांशीं निबद्ध असल्यास ।

साहित्यशास्त्रकांविद् “ दीपक ” ऐसेंच नांव दे त्यास ॥ १२५ ॥

कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान, अपादान, आणि अधिकरण, हीं सहा कारकें वैयाकरणांनीं सांगितलेलीं आहेत. हीं सहा कारकें प्रथमां, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पंचमी, आणि सप्तमी, ह्या सहा विभक्तींचीं आहेत. ह्या गणतींत षष्ठी नाहीं हें विद्यार्थ्यांनीं लक्षांत बाळगावें. विभक्त्यन्त नामाचा क्रियापदांशीं किंवा इतर नामांशीं जो संबंध त्याला “ कारक ” म्हणतात.

एका कारकाचा किंवा विभक्त्यन्त नामाचा अनेक क्रियापदांशीं अन्वय दाखविलेला असला तर त्यालाही “ दीपक ” हेंच नांव अलंकारशास्त्रवेत्ते देतात. हा दीपकाच्या तिसरा भेद तो पुढील प्रमाणें.

(ग) यांत एक विभक्त्यंत नाम अनेक क्रियापदांशीं कोणच्या तरी कारक संबंधानें जुळलेलें असतें.

आतां दीपकाच्या ह्या तीन्ही प्रकारांचीं उदाहरणें देतां.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुप्.

भुजंगयुक्त सदन, दैत्योपद्रुत आश्रम ।

हसंतीपार्श्वशयन चित्ताचा हरिती शम ॥ १५९ ॥

• वि० वा० भिडे, — मेषपेषण, पद्य १७.

ज्या घरांत साप आहे असें आपणास ठाऊक आहे असें घर, दैत्यांनीं ज्यांत

उपद्रव मांडला आहे असा आश्रम, आणि शेंगडीच्या सान्निध्याला निजणें, ह्या गोष्टी अंतःकरणाचें स्वास्थ लोपवितात !

येथें “ आश्रम ” हो प्रस्तुत वस्तु आहे. “ सदन ” आणि “ शयन ” ह्या अप्रस्तुत वस्तु आहेत. ह्या तीन्ही वस्तु “ चित्ताचा शम हरणें ” ह्या एका क्रियारूपः धर्मानें येथें जुळल्या आहेत. हें “ दीपकाच्या (क) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त रथोद्धता.

वृष्टिनें जलद, घर्षणें मणी, शूर वीर विजयी क्षतें रणी ।

भूरिदानसलिलस्रवें करी जाहला कृशहि लोचना हरी ॥ १६० ॥

पाण्याची वृष्टि करून हलका झालेला मेघ, सहाणेवर घासल्यानें हलका झालेला हिरा, रणांत जय ज्याणें मिळविला आहे असा जखमांतून रक्त वाहात असलेला योद्धा, गंडस्थळांतून मद स्रवल्यामुळें म्लान झालेला हत्ती, हे कृशपणाच्चा स्थित्तीतही सुंदर दिसतात !

येथें संदर्भ काय आहे हें आपणास ठाऊक नाहीं. विजयी आणि जखमी वीराचें हें वर्णन आहे असें आपण गृहीत घेतल्यास जलद, मणि, आणि करी, हीं अप्रकृतें होतील. एक प्रकृत आणि बाकीचीं सर्व अप्रकृतें हीं “ लोचना हरी ” ह्या क्रियेशीं संबद्ध आहेत. हें “ दीपकाच्या (क) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

आकाश घनापगभें, अध्ययनें मन महाविभाशाली—

होई प्रायश्चित्तें क्षतपाप मनुष्य पर्व शुभकार्ळां ॥ १६१ ॥

मेघ नाहींसे झाल्यानें आकाश, अध्ययनानें मनुष्याचें मन, आणि पर्वणीच्या शुभसमयीं प्रायश्चित्त घेतल्यानें पापाचें निरसन ज्याचें झालें आहे असा मनुष्य, अति तेजस्वी (महाविभाशाली) होतात.

येथें “ मनुष्य ” प्रकृत असून “ आकाश ” आणि “ मन ” हीं अप्रकृतें आहेत. ह्या तीन्हींचा “ महाविभाशाली ” ह्या विशेषणानें एक गुण एकवारच कथित आहे. हें दीपकाच्या (ख) ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

टीपः—वरील पद्यांत “ होई ” हें क्रियापद आकाश, मन, आणि मनुष्य, ह्या उद्देश्यांना “ महाविभाशाली ” ह्या विधेयाशीं जोडणारा केवळ सांधा आहे हें विद्यार्थ्यानें लक्ष्यांत बाळगावें.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुम्.

राजत्व अधिकारानें, विनोदानेंहि भाषण ।

विश्रंभानें मित्र होतो दानानें रम्य वारण ॥ १६२ ॥

हातीं खरी सत्ता असल्यानें राजा, विनोदानें संभाषण, हितगुज मोकळ्या मनानें सांगण्याच्या प्रवृत्तीनें मित्र, आणि दानोदकानें हत्ती रमणीय होतो !

येथें “ राजत्व ” प्रकृत असून “ भाषण, ” “ मित्र, ” आणि “ वारण, ” हीं तीन अप्रकृतें आहेत. ह्या चार वस्तु “ रम्यता ” ह्या एकवार उक्त गुणानें निग-

दित आहेत. हें “ दीपकाच्या (ख) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

टीप,—मागील पद्याच्या विवरणांतील टीप विद्यार्थ्यांनै पहावी.
उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

शिखा अमित वन्हिच्या उगवल्या, पुढें वाढल्या,
पुढें मिसळल्या, पुढें फुगुनि अंबरीं कोंदल्या ।
असंख्य पिवळ्या, निळ्या, धवल, सांवळ्या, तांबड्या
शिखा झळकल्या तदा, किति उजू किति वाकड्या ॥ १६३ ॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग २०, पद्य २९.

सुग्रीवानें आज्ञा केल्यावरून ऋक्ष आणि वानर, यांनीं लंकेला आग लावून दिली त्या प्रसंगाचें हें वर्णन आहे.

अग्नीच्या असंख्य ज्वाला उत्पन्न झाल्या, पुढें त्या वाढल्या, पुढें त्या एकमेकांत मिश्र झाल्या, आणि नंतर त्या फुगून आकाशांत भरल्या. ह्या, पिवळ्या, पांढऱ्या, काळ्या, तांबड्या ज्वाला प्रकाशत होत्या, आणि त्या ज्वालांपैकीं कांहीं उभ्या सरळ होत्या, आणि कांहीं वाकड्या होत्या !

येथें “ वन्हिच्या शिखा ” हें एक प्रथमान्त पद “ उगवल्या ” “ वाढल्या ” “ मिसळल्या ” आणि कोंदल्या ” ह्या चार क्रियापदांशीं निबद्ध झालें आहे. हें दीपकाच्या (ग) प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुम्.

धावे तन्वी पळे, लोळे, ओरडे, आरडे, रडे ।

परी निर्लज्ज दुष्टात्मा जाई तोही तिच्याकडे ॥ १६४ ॥

वि० वा० भिडे,—काककाणता, पद्य १६.

राम वनवासांत असतां एक कावळा सीतेला उपद्रव करीत होता त्या प्रसंगाचें हें वर्णन आहे.

कावळा सीतेला त्रास देऊं लागला, तेव्हां नाजूक गात्रांची सीता धावली, पळाली, जमीनीवर लोळली, ओरडली, आरडली, आणि रडली; पण तो दुष्ट आणि निर्लज्ज कावळा तिच्या पाठोपाठ जात होता !

येथें “ तन्वी ” हें प्रथमाविभक्त्यन्त पद “ धावे ” “ पळे ” “ लोळे, ” “ ओरडे, ” “ आरडे, ” आणि “ रडे, ” ह्या सहा क्रियापदांशीं अन्वित झालें आहे. हा “ दीपकाचा (ग) ” हा प्रकार.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुम्.

शरानुसृत तो काक स्वेदसंसिक्त जाहला, ।

श्रमला, भागला, भ्याला, तापला, अनुतापला ॥ १६५ ॥

वि० वा० भिडे,—काक काणता, पद्य २४.

राम वनवासांत असतां कोणी एक कावळा सीतेला गांजीत होता, त्याच्यावर रामानें ईषिकाख सोडलें त्या वेळचें हें कावळ्याचें वर्णन आहे.

रामाचा बाण ज्याच्या पाठीमागे लागला आहे असा तो कावळा घामाने भिजला, श्रम पावला, दमला, भ्याला, त्याचे अंग तप्त झाले, आणि तो पश्चात्तापाने विद्ध झाला !

येथे “ काक ” हे प्रथमान्त पद अनेक क्रियापदांशी अन्वित झाले आहे. हे “ दीपकाच्या (ग) ह्या प्रकाराचे उदाहरण होय.

लक्षण; वृत्त आर्या.

श्रेणीमध्ये पहिला क्रमिक दुजावरि, दुजा तिजावरती ।

तीच क्रिया क्रमे करि तर “मालादीपक” प्रधी म्हणती ॥ १२६ ॥

कीं दुसरा पहिल्यावरि, तिसरा दुसऱ्यावरि क्रिया करिती ।

चवथा तिसऱ्यावरि, हे “मालादीपक” असे विबुध कथिती ॥ १२७ ॥

कांहीं पदार्थांची एक मालिका असून तींतील पहिला पदार्थ दुसऱ्यावर, दुसरा तिसऱ्यावर, तिसरा चवथ्यावर कांहीं एक क्रिया त्याच क्रमाने करतो, असे वर्णन असल्यास, किंवा पहिल्या पदार्थावर दुसरा, दुसऱ्यावर तिसरा, तिसऱ्यावर चवथा, तीच क्रिया करतो, असे वर्णन असल्यास त्या रचनेला “ मालादीपक ” म्हणतात.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

ग्राम द्विजे, श्रुते द्विजे, सम्यग् ज्ञाने श्रुत स्तवार्हे असे, ।

सम्यग् ज्ञानहि अध्यापनकर्मे, ते स्वशिष्यशांतिरसे ॥ १६६ ॥

ब्राह्मणाची वसति असल्याने कोणतेही स्थळ स्तुत्य होते, वेदाध्ययनाने ब्राह्मण स्तुत्य होतो, वेदाचे उत्तम ज्ञान झाल्याने वेद स्तुत्य होतात, वेदाचे उत्तम ज्ञान झालेले असते ते वेद लोकांस शिकविल्याने स्तुत्य होते, आणि हे वेद शिकविणे आपल्या शिष्याच्या चित्तांत शांतिरस उत्पन्न झाल्याने स्तुत्य होते !

येथे ग्रामावर द्विजाचे जे उपकारकत्व, तेच द्विजावर श्रुताचे, श्रुतावर सम्यग् ज्ञानाचे, सम्यग् ज्ञानावर अध्यापनाचे, आणि अध्यापनावर शांतिरसाचे आहे. हे “ मालादीपकाचे ” उदाहरण होय.

टीप,—एकजातीय अनेक पदार्थ एका पंक्तीत स्थित असतां “माला” होते. ह्या अर्थी मालोपमा, मालाप्रतिवस्तूपमा, इत्यादि शब्दांत “ माला ” हा शब्द आलंकारिक योजतात. परंतु कांहीं पदार्थांची एक श्रेणी असून त्या श्रेणीतील पहिला आणि दुसरा क्रमिक, दुसरा आणि तिसरा क्रमिक, तिसरा आणि चवथा क्रमिक, यांचा संबंध तोच आहे असे सांगितलेले असते, त्या रचनेला साहित्यशास्त्रकार “ शृंखला ” म्हणतात. ह्या दृष्टीने मालादीपकाला “ शृंखलादीपक ” म्हणणे अधिक अन्वर्थक होईल. परंतु “ मालादीपक ” ह्या शब्दाची रूढि असल्याकारणाने आम्ही तोच स्वीकारला आहे.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ.

वर्ण्ये किंवा अवर्ण्ये हीं धर्म्यैक्याच्या निबंधने ।

जुळलीं असतां “ तुल्ययोगिता ” म्हणिजे जने ॥ १२८ ॥

गुणरूप क्रियारूप धर्म्यैक्य द्विप्रकारक ।

तें असें एकदा उक्त तेणें ही चतुरात्मक ॥ १२९ ॥

अनेक वर्ण्य म्हणजे प्रकृत वस्तु, किंवा अनेक अवर्ण्य म्हणजे अप्रकृत वस्तु, एकदाच उक्त अशा एका धर्माच्या बंधनानें जुळविलेल्या असतात, तेव्हा “ तुल्य-योगिता ” हा अलंकार होतो. वर्ण्ये एकदाच उक्त अशा धर्म्यैक्यानें जुळलीं असतां एक प्रकार, आणि अवर्ण्ये एकदाच उक्त अशा धर्म्यैक्यानें जुळलीं असतां दुसरा प्रकार. हे तुल्ययोगितेचे दोन प्रकार. ह्या प्रत्येक प्रकारांत आणखी दोन प्रकार आहेत. हा एकदा उक्त जो धर्म तो गुणरूप असतो किंवा क्रियारूप असतो. तेणेंकरून तुल्ययोगितेचे पुढील चार प्रकार होतात.

(क) सर्व वस्तु प्रकृत असून त्यांचा क्रियारूप साधारण धर्म ज्यांत सांगितलेला असतो तो एक प्रकार.

(ख) सर्व वस्तु प्रकृत असून त्यांचा गुणरूप साधारण धर्म ज्यांत सांगितलेला असतो तो दुसरा प्रकार.

(ग) सर्व वस्तु अप्रकृत असून त्यांचा क्रियारूप साधारण धर्म ज्यांत सांगितलेला असतो तो तिसरा प्रकार.

(घ) सर्व वस्तु अप्रकृत असून त्यांचा गुणरूप साधारण धर्म ज्यांत सांगितलेला असतो तो चवथा प्रकार.

लक्षण; वृत्त आर्या.

वर्ण्ये आणि अवर्ण्ये दीपकिं एका विधानिं जुळतात ।

परि तुल्ययोगितेमधिं हींच जुळतिं, तं च कीं, धरिं मनांत ॥ १३० ॥

दीपकामध्ये वर्ण्ये आणि अवर्ण्ये अशा दोन्ही जातींच्या वस्तु एका विधानांत गोविलेल्या असतात. तुल्ययोगितेमध्ये एकाच जातींच्या वस्तु (मग त्या वर्ण्य असोत किंवा अवर्ण्य असोत) ह्या एका विधानांत गोविलेल्या असतात. हा त्या दोन अलंकारांतील फरक विद्यार्थ्यांनें लक्ष्यांत बाळगावा.

आतां तुल्ययोगितेच्या चारी प्रकारांची उदाहरणे देतो.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

मोहक मुख, गोंडस वपु, तरल विलोकित, विलासयुत गमन, ।

भाषण गोड इचें शिवरायाचें तोषवील नित्य मन ॥ १६७ ॥

वि० वा० भिडे, - शिवाजीचें चारित्र्य, पद्य ४१.

कल्याणचा सुभेदार मौलाना अहमद ह्याच्या सुनेचें आबाजी सोनदेव ह्यानें केलेलें हें वर्णन आहे.

हिचें सुंदर मुख, गुटगुटीत शरीर, चंचल अवलोकन, विलासयुक्त चालणें, गोड आवाजानें बोलणें, हे तिचे गुण शिवाजीच्या मनाला सदैव सुखवितील ।

येथें मोहक मुख, गोंडस वपु, तरल विलोकित, विलासयुत गमन, आणि गोड भाषण, ह्या पांच गोष्टी त्या सुनेच्या वर्णनांत प्रस्तुत आहेत. ह्या पांच गोष्टी “ तोष-

वील ” ह्या एकवार उक्त अशा किरारूप सामान्य धर्मानें अन्वित आहेत म्हणून हा तुल्ययोगितेचा (क) प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त यूथिका.

सूचिभेद्य तम आश्रयकंदरा, मेघडंबर महागगनेदरा ।

स्त्रीवियोगभव दुःख मदन्तरा प्रावृपेण्य ऋतु हा भरितो खरा ॥ १६८ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १३, पद्य ६५.

राम पावसाळ्याचें वर्णन करीत आहे:—

अत्यन्त गहन अंधकार प्राण्यांच्या वसतीच्या गुहांत, आणि मेघसमुदाय विस्तीर्ण आकाशाच्या पोकळींत, आणि माझ्या पत्नीच्या विरहांचें दुःख माझ्या अंतःकरणांत हा पावसाळा भरीत आहे !

येथें पावसाळ्याचें वर्णन प्रस्तुत असून पावसाळ्यानें उत्पन्न केलेले सर्व परिणाम सारखेच प्रस्तुत आहेत. “ भरितो ” ह्या एकवार उक्त क्रियेशीं “ तम, ” “ मेघडंबर, ” आणि “ दुःख, ” हीं तीन्ही प्रकृते अन्वित आहेत. हा “ तुल्ययोगितेचा (क) ” प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ.

वर्षर्तुच्या आगमनें सारी सृष्टि सुखावहा ।

उद्यानें, पादप, क्षेत्रें, हिरवीं दिसतीं पहा ! ॥ १६९ ॥

पावसाळा आला असतां सगळी सृष्टि सुखावह होते; बागा, वृक्ष, शेते, हीं सारी हिरवीं दिसतात !

येथें पावसाळ्याच्या वर्णनांत “ उद्यानें, ” “ पादप, ” आणि “ क्षेत्रें, ” हीं सर्व प्रकृत आहेत. त्यांचा “ हिरवेपणा ” हा धर्म कथित आहे. हें “ तुल्ययोगितेच्या (ख) ” प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त सौदामिनी.

खनी सौष्टवाची, धुनी कांतिची, शिखा तूचि सीते ! विलासाग्निची ।

मृदुत्वा तुझ्या देखतां मालती, शिरीष, प्रियंगु त्रपा पावती ॥ १७० ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १६, पद्य ४८.

रावण सीतेला बिलोभविण्यासाठीं म्हणतो:—

हे सीते, तूं नेटकेपणाची खाण आहेस, सौंदर्याची नदी आहेस, विलासरूपी अग्नीची ज्वाला आहेस; तुझा नाजूकपणा पाहून मालती, शिरीष, आणि प्रियंगु, ह्या लज्जित होतात !

येथें प्रथमाधर्मांत “ मालानिरंगरूपक ” आहे.

द्वितीयाधर्मांत “ सीतेचें मृदुत्व ” प्रकृत असून “ मालती, ” “ शिरीष, ” आणि “ प्रियंगु, ” हीं तीन अप्रकृते “ त्रपा पावणे ” ह्या एकवार उक्त किरारूप साधारण धर्मानें जोडलीं गेली आहेत. हें तुल्ययोगितेच्या (ग) ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

नृपते! औदार्यगुणं त्वां जिणिले कर्णकल्पसुरभीस ।

शौर्यगुणं रामार्जुनभार्गव असती उणे तुजपरीस ॥ १७१ ॥

हे राजा, उदारपणा ह्या गुणांत तूं कर्ण, कल्पवृक्ष, आणि कामधेनु, यांना जिंकिले आहेस (म्हणजे त्यांच्याहून तूं अधिक उदार आहेस !); शौर्य ह्या गुणांत राम, अर्जुन, आणि परशुराम, हे तुजपेक्षा उणे आहेत !

येथे प्रथमाधात " नृपति " प्रकृत असून " कर्ण, " " कल्प, " आणि सुरभी, " हीं तीन अप्रकृते आहेत, तीं " जिणिले जाणे " ह्या क्रियारूपधर्माने जुळविली आहेत. हा तुल्ययोगितेचा (ग) प्रकार. द्वितीयाधात " राम, " " अर्जुन, " आणि " भार्गव " हीं तीन अप्रकृते " उणेपणा " ह्या गुणरूपधर्माने जुळली आहेत. हे " तुल्ययोगितेच्या (घ) " प्रकाराचे उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त कलहंस.

अथ धूम्र ऋक्षसमुदायललाम क्रमितो क्षणीं गगनिं तो शत याम ।

अधतां तदीय जव वायुमनांचे अलसत्व कोण ठरवील न साचे ? ॥ १७२ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १४, पद्य ८१.

अनेक दिशांकडून ऋष्यमूक पर्वताकडे येत असलेले ऋक्ष आणि वानर सुग्रीव रामाला दाखवीत आहे, त्या प्रसंगाचे हे वर्णन आहे.

तो पहा ऋक्षमंडळीला भूषण असलेला धूम्र ! तो एका क्षणांत शंभर याम आकशांत हिडतो ! त्याचा वेग पाहून वायु आणि मन आळशीच होत, असे कोण म्हणणार नाही ?

येथे " धूम्र " प्रस्तुत आहे. " वायु " आणि " मन " हीं अप्रस्तुते असून " अलसत्व " ह्या गुणाने तीं जोडिलेली आहेत. हे " तुल्ययोगितेच्या (घ) " ह्या प्रकाराचे उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त कलहंस.

तव मित्रता भुवि मिळेल जयास नर तो म्हणे सुरभि कल्प कशास ?

कळतां असें तुज कसा विसरेन ! करितां तसें करिन मी गुरु एन ॥ १७३ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १४, पद्य ६१.

सुग्रीव रामाला म्हणतो:—

तुझी मैत्री ज्याला प्राप्त होईल तो कामधेनु आणि कल्पवृक्ष निरर्थक होत असे म्हणेल, हे मला कळत असून मी तुला कसा विसरेन ? मी तसे केल्यास माझ्या हातून मोठे पातक होईल !

येथे " सुरभि " आणि " कल्प " ह्या अप्रस्तुतांचा " त्याज्यत्व " हा धर्म " कशास " ह्या शब्दाने सांगितला आहे. हे तुल्ययोगितेच्या (घ) प्रकाराचे उदाहरण. लक्षण; वृत्त अनुष्टुभू.

उपमानगुणाहूनी उपमेयगुणामधीं ।

आधिक्य वर्णितां होतो " व्यतिरेक " ह्याने प्रधी ॥ १३१ ॥

उपमेयगुणापेक्षां उपमानगुणामधीं ।

न्यूनाची उक्ति जी तीही “व्यतिरेक” म्हणे प्रधी ॥ १३२ ॥

उपमा दाखवी दोन भिन्न वस्तूंत तुल्यता ।

दाखवी तुल्य वस्तूंत “व्यतिरेक” विभिन्नता ॥ १३३ ॥

उपमानाच्या कांहीं एका विशिष्ट गुणापेक्षां उपमेयाचे ठायीं तो विशिष्ट गुण अधिक प्रमाणांत आहे, अशा वर्णनांत “व्यतिरेक” अलंकार होतो असें पंडित म्हणतात. तसेंच उपमेयाच्या कांहीं एका विशिष्ट गुणापेक्षा उपमानाचें ठायीं तो विशिष्ट गुण कमी प्रमाणांत आहे असें वर्णन असल्यास तेथेही “व्यतिरेक” हा अलंकार होतो असें पंडित म्हणतात.

दोन भिन्न अशा वस्तूंत साम्य दाखविलें असतां “उपमा” होते. व्यवहारांत सारख्या म्हणून समजल्या जात असलेल्या दोन वस्तूंत फरक आहे असें सांगितलें असतां “व्यतिरेक” होतो. “उपमा” आणि “व्यतिरेक” ह्या दोन अलंकारांत हा फरक आहे.

व्यतिरेकाचे मुख्य प्रकार पुढीलप्रमाणे होतात:—

(क) उपमेयाचा अधिकपणा आणि उपमानाचा कमीपणा हे दोन्ही हेतु ज्यांत उक्त आहेत तो.

(ख) उपमेयाचा अधिकपणा उक्त असून उपमानाचा कमीपणा ज्यांत उक्त नाही तो.

(ग) उपमेयाचा अधिकपणा ज्यांत उक्त नसून उपमानाचा कमीपणा ज्यांत उक्त आहे तो.

जेथे उपमेयाचा अधिकपणाही कथित नाही आणि उपमानाचा कमीपणाही कथित नाही, असा व्यतिरेकाचा प्रकार चारुताविहीन म्हणून आम्ही येथे स्वीकारिला नाही.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

साधुसमागम सुखकर सोमातपसा सदैव सकलांस ।

परि ह्यास असे वृद्धि क्षय, वृद्धिच केवला असे त्यास ॥ १७४ ॥

वि० वा० मिडे, —पुण्यपंक्ति, पद्य २१.

[सोमातप ह्य० चंद्राचा प्रकाश. ह्यास ह्य० सोमातपाला. त्यास ह्य० साधुसमागमाला].

चंद्राच्या प्रकाशाप्रमाणे साधूचा सहवास सुखदायक असतो. परंतु चंद्राच्या प्रकाशाला वृद्धि आणि क्षय ह्या दोन अवस्था असतात. साधूच्या सहवासाला फक्त वृद्धि हीच अवस्था असते !

येथे “साधुसमागम” ह्या उपमेयाचा “केवला वृद्धि असणे” हा अधिकपणाचा हेतु उक्त आहे, आणि “सोमातप” ह्या उपमानाचा “क्षयसहित वृद्धि असणे” हा कमीपणाचा हेतु उक्त आहे. हा व्यतिरेकाचा (क) प्रकार.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

महात्मा हा नृप रणीं लीलेनें शत्रूला जिणी ।

परी न अन्य नृपशी क्रूरता करि पापिणी ॥ १७५ ॥

हा उदार मनाचा राजा समरांगणावर सहज रीतीनें शत्रूला जिंकतो, परंतु इतर राजांप्रमाणें हा राजा पापमय क्रूरपणा करीत नाही !

येथें “ महात्मा ” ह्या शब्दानें उपमेयाचा अधिकपणा कथिला आहे. उपमानाचा कमीपणा दाखविणारा शब्द नाही. हा व्यतिरेकाचा (ख) प्रकार.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

अपराधी जे त्यांना क्षेमास्तव मात्र दंडि हा नृपती ।

कुनृपति जे त्याचेपरि न रमे सूडांत कविं तदीय मती ॥ १७६ ॥

हा राजा गुन्हेगारांना त्यांच्या आणि समाजाच्या कल्याणासाठींच शिक्षा करतो, हलकट राजांच्याप्रमाणें सूडाची भावना त्याच्या अंतःकरणास आनंद देत नाही !

येथें “ कु ” शब्दानें उपमानाचा कमीपणा दाखविला आहे. उपमेयाचें आधिक्य दाखविणारा येथें शब्द नाही. हें व्यतिरेकाच्या (ग) प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

प्रतिपक्षास सभेमधिं विद्वत्तेनें करी निरुत्तर तो ।

परि दृप्त पंडितांपरि सभ्य सरणिपासुनी न तो चळतो ॥ १७७ ॥

सभेमध्ये हा पंडित आपल्या विद्वत्तेनें प्रतिपक्षाचें पूर्णपणें खण्डन करतो, पण हलकट पंडितांप्रमाणें तो वादाविवादांत सभ्यपणाची शैली सोडित नाही !

येथें उपमेयाचा अधिकपणा उक्त नाही; उपमानाचा कमीपणा “ दृप्त ” शब्दानें उक्त आहे. हा व्यतिरेकाचा (ग) प्रकार.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

परक्यांचे देश कुनृप जिणिती स्वार्थार्थ, परि शिवाजी हा ।

रिपुनीं स्वदेश जिणिला जिणि जनहित परम हो अशि तदीहा ॥ १७८ ॥

वि० वा० भिडे,—पिलाजी आणि शिवाजी, पद्य ८६.

वाईट राजे स्वान्या करून द्रव्य, वैभव, इत्यादि स्वार्थ साधण्यासाठी परदेश जिंकून पादाक्रान्त करतात, परंतु शिवाजी हा शत्रूनीं हिंदुस्तान जिंकिला तो हिंदुस्तान परत जिंकून घेण्यास झटत आहे; लोकांचें फार मोठें कल्याण व्हावें अशी त्याची इच्छा (तदीहा) आहे !

येथें “ कु ” ह्या शब्दानें अन्य जेत्यांचा म्हणजे उपमानाचा कमीपणा सांगितला आहे. शिवाजीचा म्हणजे उपमेयाचा वरचढपणा सांगणारा शब्द ह्या पद्यांत नाही. हा व्यतिरेकाचा (ग) प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

वेदोपनिपदा ग्रंथ जगद्वंद्य निरंतर ।

न अन्य ग्रंथसे देशकालसीमान्तिं नश्वर ॥ १७९ ॥

वद आणि उपनिषदा हे आर्यांचे ग्रंथ सर्व जगाला पूज्य असून ते सर्व कार्ळी टिकणारे आहेत. इतर ग्रंथांप्रमाणे ते देश आणि काल यांच्या मर्यादा संपतांच लोपणारे नाहीत !

येथे “ वेद ” आणि “ उपनिषदा ” ह्या उपमेयांचा थोरपणा “ जगद्वंद्य ” आणि “ निरंतर ” ह्या शब्दांनी कथित आहे. “ अन्य ग्रंथांचा ” हलकेपणा “ देश कालसीमान्ति नश्वर ” ह्या शब्दांनी कथित आहे. हा व्यतिरेकाचा (क) प्रकार.

उदाहरण; वृत्त वंशस्थ.

न पाळि जो रीति निसर्गनिर्मित कराल तो भोगील दुःख निश्चित ।

क्षमील राजा निजशास्तिभंजन, क्षमा निसर्गात भिले कधीच न ॥ १८० ॥

निसर्ग कोणासहि न क्षमा करी, समान तो क्षुद्र नरीं महेश्वरीं ।

बघों नृपाला फसवूं शके नर, निसर्ग कोणा न फसे खरोखर ॥ १८१ ॥

वि० वा० भिडे, - प्रसूपय, श्लोक ९, १०.

निसर्गाने ठरविलेली शिस्त जो अनुसरत नाही, तो तीव्र (कराल) दुःख खचित भोगील. राजा आपल्या आज्ञेचे उल्लंघन कोणी केले असले तर त्याला क्षमा करील, परंतु निसर्गात क्षमा ही वस्तु नाही !

निसर्ग कोणालाच क्षमा करीत नाही. क्षुल्लक मनुष्य आणि सार्वभौम राजा ह्या दोघांसही निसर्ग सारख्याच रीतीने वागवितो; आपणाला असे दिसते की राजाला मनुष्य फसवूं शकेल, परंतु निसर्ग कोणाकडूनही फसविला जात नाही !

राजा आणि निसर्ग ह्या दोन वस्तु सामर्थ्यवान् आहेत, पण त्यांत राजाहून निसर्ग हा अधिक सामर्थ्यवान् असे म्हणून निसर्गाचा वरचढपणा स्थापित केला आहे. हे “ व्यतिरेकाचे ” उदाहरण होय.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

पूर्णोक्त वा अपूर्णोक्त वाक्य वक्ता निषेधितो - ।

विशेष हेतुने तेथे “आक्षेप” कवि वर्णितो ॥ १३४ ॥

वक्त्याच्या मनांत जो कांहीं विचार प्रकट करावयाचा आहे, तो विचार अर्धवट किंवा पूर्णपणे प्रकट केल्यावर त्या विचाराचा निषेध वक्ता करतो, आणि अशा रीतीने कांहीं विशेष अभिप्रायाची जाणीव श्रोत्याच्या मनांत करून देतो, तेथे “आक्षेप” हा अलंकार होतो.

बोललेल्या किंवा बोलावयाच्या मजकुराचा निषेध करणे किंवा तो पुरता न बोलून दाखविणे, ह्याच्यायोगाने वक्ता आपला वैताग दाखवितो किंवा आपल्या बोलण्याचा श्रोत्याच्या मनावर कांहीं परिणाम व्हावयाचा नाही असे आपले मत प्रकट करतो.

पूर्णपणे बोललेल्या मजकुराचा निषेध करणे हा आक्षेपाचा एक प्रकार, आणि मजकूर अर्धवट बोलणे, हा आक्षेपाचा दुसरा प्रकार.

उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

अहो अधमता! अहो कुटिलता! तुझे धिग् जिणे!

कशास अथवा असे वच? उगाच जिव्हा शिणे! ।

गदा धरिं करावया समर, ऊठ, माझ्या सवें,
विदीर्ण करितों तुझे मुख, मला न तें पाहवें ॥ १८२ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग २०, पद्य ११३.

रावण विभीषणाला म्हणतो:—

काय तुझा हा नीचपणा ! काय तुझी ही लबाडी ! धिक्कार असो तुझ्या जीवि-
ताला ! किंवा हें बोलून तरी काय उपयोग ? माझी जीभ मात्र व्यर्थ शिणेल !
माझ्याशी लढावयाला गदा घेऊन ऊठ ! तुझे तोंड ठेचून काढतो ! मला तें पाहवत
नाहीं !

तुझ्या नीचपणाचें वर्णन करण्यापासून कांहीं लाभ नाही, असें म्हणून रावण
आपलें बोलणें आवरीत आहे. येथे जें रावणाच्या मनांत बोलावयाचें होतें तें बोलणें
संपल्यावर रावण स्वतांला आवरीत आहे. म्हणून हा आक्षेपाचा पहिला प्रकार.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

तत्त्वे तव वंद्य असो, व्यवहारीं धर्म तव तसा नाही ।

अमुचा आहे; अथवा तुज सांगुनि हें न फळ असे कांहीं ॥ १८३ ॥

वि० वा० भिडे, - कमळीची सुटका, पद्य ५९.

शिवाजी यवनाला म्हणतो:—

तुझा इसलामी धर्म तत्त्वतः उत्तम आहे हें मला कवूल आहे, पण प्रत्यक्ष
व्यवहारांत तो उत्तम नाही, आमचा हिंदूधर्म प्रत्यक्ष व्यवहारांतही उत्तम आहे. कसा
तें सांगतो ऐक; किंवा हें तुला सिद्ध करून दाखविण्याचा कांहीं उपयोग नाही !

येथे इसलामी धर्म तत्त्वानें उत्तम असला तरी व्यवहारांत तसा नाही, हें शिवाजी
सिद्ध करून देणार होता, पण तो तें करणें निष्फळ आहे, असें म्हणून तो विषयच
सोडून देत आहे. आक्षेपाचा हा दुसरा प्रकार.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

हिंदूधर्माचीं तुज तत्त्वे ठावीं न म्हणुनि निंदिसि तो ।

कथितों, अथवा मूर्खा तुज काय कळेल ? जीभ आवरितों ॥ १८४ ॥

वि० वा० भिडे, - कमळीची सुटका, पद्य ६०.

शिवाजी यवनाला म्हणतो:—

तुला हिंदूधर्माचीं तत्त्वे ठाऊक नाहीत म्हणून तूं हिंदूधर्माची निंदा करीत
आहेस. हीं तत्त्वे काय आहेत तीं मी सांगतो ऐक; किंवा मूर्खाला तुला हें काय सम-
जणार ? मी तें सांगत बसत नाही !

येथे सांगावयाच्या मजकुराचा निषेध आहे. हें आक्षेपाच्या दुसऱ्या म्हणजे
(ख) प्रकाराचें उदाहरण.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

कारणें नसतां कार्य घडे तेथें “विभावना-।”

ह्या नांवाचा अलंकार होतो, तो तोषवी मना ॥ १३५ ॥

सामान्य व्यवहारीं जीं कार्याचीं बाह्य कारणें— ।
 तदभावीं घडे कार्य असें कवि इथें म्हणे ॥ १३६ ॥
 अलौकिक असें कांहीं कार्योंत्पत्तीस कारण ।
 असे हाच अभिप्राय विरोधाचें निवारण ॥ १३७ ॥
 अनुक्त उक्त वा वाक्यां हीं अलौकिक कारण— ।
 असतां भेद हे दोन हें हीचें स्पष्ट लक्षण ॥ १३८ ॥

कांहीं कार्य घडावयाला जें कारण तें नसून किंवा जीं कारणें तीं नसून कार्य घडलें असें विधान असतें, तेथें “ विभावना ” हा अलंकार होतो. सामान्य व्यवहारांत जें एकाद्या कार्याचें कारण तें नसतां कांहीं अलौकिक कारणानें हें कार्य घडून आलें आहे, असें सांगण्याचा कवीचा उद्देश असतो, आणि अशा प्रकारें ह्या भासमान विरोधाचा परिहार होतो. हें अलौकिक कारण वाक्यांत उक्त असल्यास विभावनेचा एक प्रकार होतो; नसल्यास दुसरा प्रकार होतो. विभावनेचें असें स्पष्ट लक्षण आहे.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

भूषणांविणही ही स्त्री प्रेक्षकांच्या हरी मना ।
 स्पर्श लोहा तसें ईचें गात्र आकर्षितें जना ॥ १८५ ॥

ही स्त्री अंगावर भूषणें नसून सुद्धां पाहाणाऱ्याचें मन ओढून घेते. लोहचुंबक लोखंडाला ओढतो, तशी हिची देहयष्टि लोकांना आकर्षिते !

येथें प्रथमार्धांत “ विभावना ” अलंकार आहे. भूषणें हें मन हरण करण्याचें कारण आहे. तें कारण उपस्थित नसतां ही स्त्री मन हरण करते, असें येथें विधान आहे. मन हरण करण्याचें कारण तिचें अप्रतिम सौंदर्य हें येथें अनुक्त आहे. हा “ विभावनेचा (ख) प्रकार होय.

वरील पद्याचें प्रथमार्ध आपण पुढीलप्रमाणें बदलूं.
 उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

भूषणांविण ही ओढी युवती लोकलोचनां ।
 स्पर्श लोहा तसें ईचें गात्र आकर्षितें जना ॥ १८६ ॥

येथें “ युवती ” ह्या शब्दानें “ ही स्त्री ऐन तारुण्याच्या भरांत आहे म्हणून ती लोकांची दृष्टि आकर्षिते ” असें कारण उक्त आहे.

हें “ विभावनेच्या पहिल्या प्रकाराचें ” उदाहरण होय.
 उदाहरण; वृत्त आर्या.

ती सानंद वसे वनिं नसतां मंदिर, न वा विविध खाद्यें, ।
 नसतां दास सखीजन, मृदु तर्पीं शयन, वा विविध वाद्यें ॥ १८७ ॥

त्रि० वा० भिडे, -सुकन्या, पद्य ७०.

उंच वाडा रहावयाला नसतां, किंवा नाना प्रकारचीं पक्वान्नें खावयाला नसतां, किंवा दासदासी आणि मैत्रिणी तिची सेवा आणि करमणूक करावयाला नसतां, किंवा

निजावयाला मऊ विछाना नसतां, किंवा रंजवावयाला मृदंगादि वाद्ये नसतां, ती सुकन्या वनामध्ये आनंदाने राहात होती !

येथे मंदिर, खाद्ये, दासदासी, मैत्रिणी, मृदुतर्पी शयन, आणि वाद्ये, हीं आनंदाचीं कारणे नसतां आनंद हे कार्य घडल्याचे वर्णन आहे. हे विभावनेच्या दुसऱ्या प्रकाराचे उदाहरण. “पतिनिष्ठा” हे अनुक्त कारण.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

व्हाया निष्पत्ति कार्याची अखंड जरि कारणें ।

तरी ती हो न ही उक्ती “ विशेषोक्ति ” कवी ह्मणे ॥१३९॥

एकादें विशिष्ट कार्य उत्पन्न व्हावयाला ज्या कारणांची आवश्यकता आहे, तीं कारणे विद्यमान असूनसुद्धां ते कार्य घडून येत नाही, असें वक्त्यानें दाखविलेले असतें, तेथे “ विशेषोक्ति ” हा अलंकार होतो.

उदाहरण; वृत्त विबुधप्रिया.

श्रीविराजित तो तरी अभिमान त्यासि न ठाउका,

नेणुनी विपदंश अल्पाहि तो झटे जनभावुका ।

सार्वभौम असे तरी नचि उद्धतत्व मुळीं तया,

कोण या प्रभुचा महामहिमा शके नर गावया ? ॥ १८८ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग३, पद्य ८९.

राम, लक्ष्मण, भरत, आणि शत्रुघ्न, ह्या चार मुलांचीं लग्ने मिथिलानगरांत झाल्यावर दशरथ अयोध्येस परत यावयास निघाला असतां मिथिलेच्या नागरीकांनीं दशरथाचा ह्या श्लोकांत प्रशंसा केली आहे.

हा दशरथ राजा धनसंपन्न आहे तरी त्याला अभिमानाचे वारेंही नाही ! त्यानें जातीनें यत्किंचित् दुःख अनुभविलेले नसून सुद्धां तो लोकांच्या कल्याणार्थ झटतो ! तो सार्वभौम राजा आहे तरी त्याच्या अंगां उद्धटपणा मुळींच नाही ! ह्या राजाचे थोर वैभव कोण गाऊं शकेल ? कोणी नाही !

दशरथाचे ठायीं “ श्रीविराजितत्व ” हे अभिमानाचे कारण विद्यमान असून त्याचे ठायीं अभिमान हे कार्य घडलेले नाही.

“ सार्वभौमत्व ” हे उद्धतत्वाचे कारण दशरथाचे ठायीं विद्यमान असतां त्याचे ठायीं उद्धतत्व हे कार्य दिसत नाही !

ह्या दोन प्रकारे येथे “ विशेषोक्ति ” अलंकार झाला आहे.

दुसऱ्या चरणांत विपदंशाची जाणीव हे कारण अविद्यमान असून जनभावुकार्थ झटणे हे कार्य घडत आहे, असें म्हटले आहे; म्हणून ह्या द्वितीय चरणांत “ विभावना ” हा अलंकार आहे.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

असो दुःखमहानीक हानी कष्टद वा पुढें ।

साधूचा न सुटे मार्ग, मन होय न वा कुढें ॥ १८९ ॥

वि० वा० भिडे, -पापपंक्ति, पद्य १५.

पुढें मोठा दुःखे जरी दिसत असली, आणि त्रासदायक नुकसानी जरी दिसत असली, तरी साधु सन्मार्ग सोडात नाही किंवा त्याचें मनहीं खिन्न होत नाही !

दुःखाचा आणि नुकसानीचा देखावा हें कारण उपास्थित असून सन्मार्ग सुटणें आणि मन खिन्न होणें हीं कार्ये घडत नाहींत असें येथें वर्णन आहे. हे “विशेषोक्तीचें” उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

तो न्यायी तरि न अदय, रणनिपुण तरी न रण रणार्थ करी
निजधर्मपालनीं रत तरि परधर्मासहिष्णुता न वरी ॥ १९० ॥

तो सुखविलासरत तरि कर्तव्ये करि यथासमयिं सारीं ।

पंडित तरी अपंडित जे त्यास कधींहि तो न झिडकारी ॥ १९१ ॥

तो गर्भश्रीमंतहि साहाय्य विपन्न दीन जे त्यांस - ।

सिद्ध सदा धन आश्रय इत्यादींहीं असे करायास ॥ १९२ ॥

वि० वा० भिडे,—कमळीची सुटका, पद्ये १५५, १५६, १५७.

चंदनगडाचा गडकरी कमरखां ह्याचें हें वर्णन आहे.

जो मनुष्य न्यायी असतो तो अंतःकरणाचा कठोर असतो, परंतु कमरखां कठोर नव्हता, त्याच्या ठायीं दया होती. न्यायित्व हें कारण उपास्थित असतां अदयता हें कार्य घडत नव्हतें. हें “विशेषोक्तीचें” उदाहरण. ह्याच सरणीनें इतर ठिकाणीं “विशेषोक्ति” विद्यार्थ्यानें जाणावी.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

पति अंध जरठ असतां, तत्सेवा तिजसि कष्टवित असतां ।

नैराश्य पुढें असतां, पतिनिष्ठा धरि तिची परमदृढता ॥ १९३ ॥

वि० वा० भिडे,—सुकन्या, पद्य ६९.

सुकन्येचा पति च्यवन ऋषि अंधळा आणि म्हातारा असतां, आणि त्याची शुश्रूषा करण्यानें तिचें शरीर कष्ट पावत असतां, आणि पुढें आशेला कांहीं जागा नसतां, तिची पतीचें ठायीं आसक्ति अधिक अधिक दृढ होत चालली होती !

येथें कारणें उपास्थित असून कार्ये घडलीं नाहींत. म्हणजे तिच्या अंतःकरणांत पतीविषयीं अनादर हें कार्य उत्पन्न झालें नाहीं, असें म्हटलें आहे. हें “विशेषोक्तीचें” उदाहरण.

टीप—विभावना, विशेषोक्ति, आणि विरोध, ह्या तीन्ही अलंकारांत दोन वस्तूंत विसंवाद दाखविलेला असतो. हा विसंवाद अर्थात् कविकल्पित असतो; खरा विसंवाद हा दोष होय.

विभावना आणि विशेषोक्ति ह्या दोन अलंकारांत जो विसंवाद दर्शविलेला असतो, तो कार्य आणि कारण ह्यांच्या संबंधाचा असतो. विभावनेमध्ये कारणाचा अभाव बाधक असतो, आणि कार्य बाध्य असतें. विशेषोक्तीमध्ये कार्याचा अभाव हा

बाधक असतो, आणि कारण बाध्य असते. विरोध ह्या अलंकारांत दोन्ही वस्तु परस्परांस बाध्य आणि बाधक अशा संबधानें जुळलेल्या असतात.

लक्षण; वृत्त आर्या.

श्रेणी अनेक असुनी क्रमिक असोनी अनेक त्यांतील ।

क्रमिक क्रमें जुळवि कवि तेथ “यथासंख्य” जाण होईल ॥ १४० ॥

एका जातीच्या अनेक वस्तूंची जी पंक्ति तिला “श्रेणी” असें नांव दिलेलें आहे, आणि त्या एका पंक्तीतील ज्या वस्तु, त्यांना “क्रमिक” असें नांव दिलेलें आहे.

एका एका श्रेणींत अनेक वस्तु असून अशा अनेक श्रेणी “यथासंख्य” ह्या अलंकारांत असाव्या लागतात. अर्थात् प्रत्येक श्रेणीतील ती क्रमिकांची संख्या सारखीच असली पाहिजे.

एका श्रेणीतील क्रमिक एकामागून एक असे घेऊन त्यांचा संबंध त्याच क्रमानें बाकीच्या श्रेणीतील क्रमिकांशीं जोडून दाखविलेला असतां “यथासंख्य” हा अलंकार होतो.

ह्या अलंकारांत जितक्या श्रेणी अधिक, आणि एका एका श्रेणींत जितके क्रमिक अधिक, तितकी चारुता अधिक; अर्थात् प्रत्येक श्रेणींत तितकेच क्रमिक असावयास पाहिजेत.

उदाहरण; वृत्त वसंतातिलका.

तो भ्रष्ट तापस न आदरि कंद तोय,

खाऊं पिऊं पलल शोणित लोल होय ।

व्यापादिल्या पशुवरी जठराग्नि शान्त—

तो लागला करूं, असात्त्विक तो नितान्त ॥ १९४ ॥

वि० वा० भिडे,—करालकरबाल, पद्य ३२.

तो पापी तपस्वी सत्यवान् कंद आणि पाणी वर्ज्य करून मांस (पलल) खाऊं लागला आणि रक्त (शोणित) पिऊं लागला. ठार मारलेल्या (व्यापादिल्या) पशूवर तो जठराग्नि शान्त करूं लागला; तो अत्यन्त तामसी वृत्तीचा झाला ।

येथें कंद आणि तोय, हीं एक श्रेणी; पलल आणि शोणित, हीं एक श्रेणी; खाऊं आणि पिऊं, हीं एक श्रेणी; अशा एकंदर तीन श्रेणी आहेत. प्रत्येक श्रेणींत दोन दोन क्रमिक आहेत. प्रत्येक श्रेणीतील पहिल्या पदांचा अन्वय एकत्र करावयाचा, आणि दुसऱ्या पदांचा अन्वय एकत्र करावयाचा. तो कंद वर्ज्य करून पलल खाऊं लागला, आणि तोय वर्ज्य करून शोणित पिऊं लागला. हे “यथासंख्य” अलंकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

चित्तें, वचनें, देहें चिंती, बोले, करी स्वदेशहित—

तो साधु, इह परत्रहि मनुजांत, सुरांत होइ तो महित ॥ १९५ ॥

वि० वा० भिडे,—पुण्यपंक्ति, श्लो० ६

जो आपल्या देशाचें हितं अंतःकरणानें चिंतितो, तोंडानें बोलतो, आणि देह झिजवून करतो, तो साधु होय. तो ह्या लोकां मनुष्यांत, आणि परलोकां देवांत, पूज्य होतो!

येथें चित्तें, वचनें, देहें, ही एक श्रेणी; चिंती, बोले, करी, ही दुसरी श्रेणी. ह्या दोन श्रेणींतील पहिले क्रमिक एकत्र अन्वित करावयाचे, तसेच दुसरे, आणि तसेच तिसरे अन्वित करावयाचे.

इह, परत्र, हों एक श्रेणी, मनुजांत, सुरांत, ही दुसरी श्रेणी. येथें दोन्ही श्रेणीं-तील पहिले क्रमिक एकत्र आणि दुसरे क्रमिक एकत्र अन्वित करावयाचे. हें “ यथा-संख्याचें ” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

तृषिता, क्षुधिता, अधना द्यावें जल, अन्न, धन यथाशक्ति ।

हें उचित म्हणुनि तें करि साधु जरि नसे तथा फलासक्ति ॥ १९६ ॥

वि० वा० भिडे, - पुण्यपंक्ति, पद्य १२.

तान्हेल्याला पाणी द्यावें, भुकेलेल्याला अन्न द्यावें, निर्द्रव्याला द्रव्य द्यावें, हें योग्य आहे म्हणून साधु तें करतो, - जरी त्याला पुण्य मिळावें अशी इच्छा नसली तरी !

येथें तृषिता, क्षुधिता, अधना, ही एक श्रेणी; जल, अन्न, धन, ही दुसरी श्रेणी; वरच्या उदाहरणाप्रमाणें पहिलीं क्रमिकें एकत्र, दुसरी एकत्र, आणि तिसरीं एकत्र, करावयाचीं. हें “ यथासंख्याचें ” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

तो अंध, अवीर्य, जरठ, झाला डोळस, सवीर्य, तरुण मुनी ।

आनंद पावली तद्गार्या रूपांतरास ह्या बघुनी ॥ १९७ ॥

वि० वा० भिडे, - सुकन्या, पद्य ८२.

तो च्यवन ऋषि अंधळा, अशक्त, आणि म्हातारा होता. तो अश्विनीकुमारांच्या प्रसादानें डोळस, शक्तिमान्, आणि तरुण झाला; हें पतीचें रूपांतर पाहून त्याची पत्नी सुकन्या आनंद पावली !

येथें अंध, अवीर्य, आणि जरठ ही एक श्रेणी; डोळस, सवीर्य आणि तरुण, ही दुसरी श्रेणी; ह्या दोन श्रेणींतील पहिले क्रमिक, दुसरे क्रमिक, आणि तिसरे क्रमिक अन्वित करावयाचे. येथेंही “ यथासंख्य ” आहे.

टीप, - आमच्या मताप्रमाणें “ यथासंख्य ” हा अलंकार अर्थालंकार नसून शब्दालंकार आहे; कारण, त्याच्या चारुतेचें बीज मुख्यत्वे करून शब्दांच्या विशिष्ट स्थानांवर अवलंबून असतें, अर्थावर अवलंबून नसतें.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुप्.

होतो “ अर्थान्तरन्यास ” समर्थी कवि जेधवां ।

सामान्य वा विशेषानें सामान्यानें विशेष वा ॥ १४१ ॥

अर्थान्तरन्यास ह्या अलंकारांत दोन वाक्ये असावीं लागतात. एका वाक्यांत

कांहीं सामान्याचें विधान केलेलें असतें, आणि दुसऱ्या वाक्यांत त्या विधानाच्या समर्थनार्थ एका विशेषाचें कथन केलेलें असतें; किंवा एका वाक्यांत कांहीं विशेषाचें विधान केलेलें असण्यास दुसऱ्या वाक्यांत सामान्याचें विधान करून त्याला बळकटी आणलेली असते.

“ रामानें अभ्यास केला नाही, तो नापास झाला. अभ्यास न करणारीं मुलें नापास व्हावयाचींच ! ” येथें पहिलें वाक्य विशेष असून दुसऱ्या सामान्य वाक्यानें त्याचें समर्थन केलें आहे.

“ अभ्यास न करणारीं मुलें नापास होतात ! रामानें अभ्यास केला नव्हता तो नाही कां नापास झाला ? ” येथें पहिल्या वाक्यांतील सामान्य विधानाला दुसऱ्या वाक्यांतील विशेष विधानानें (उदाहरणानें) बळकटी आणली आहे.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

प्रकटी साम्य दृष्टान्त प्रतिवस्तूपमेपरी ।

दृढ अर्थान्तरन्यास विधान पहिलें करी ॥ १४२ ॥

प्रतिवस्तूपमा ह्या अलंकारांत दोन विधानें असतात तशीं दृष्टान्तांत आणि अर्थान्तरन्यासांतही दोन विधानें असतात. परंतु अर्थान्तरन्यासांत पहिल्या विधानाचें दुसऱ्या विधानानें समर्थन केलेलें असतें. दृष्टान्त आणि प्रतिवस्तूपमा ह्या अलंकारांत सादृश्य म्हणजे साम्य फलित होतें. समर्थन करणें हा त्यांचा उद्देश नसतो. समर्थन करणें म्हणजे बळकटी आणणें किंवा दृढ करणें.

पहिल्या वाक्याचें दुसऱ्या वाक्यानें समर्थन करणें किंवा पहिल्या वाक्याला दुसऱ्या वाक्यानें बळकटी आणणें, हें साधर्म्यानें किंवा वैधर्म्यानें करतां येतें. साधर्म्य म्हणजे सजातीय धर्माचें कथन. वैधर्म्य म्हणजे विजातीय किंवा उलट धर्माचें कथन. विजातीय धर्माचा उलट परिणाम दाखविल्यानें सुद्धां पहिल्या वाक्याचें समर्थन होऊं शकतें. ह्यावरून अर्थान्तरन्यासाचे पुढीलप्रमाणें चार प्रकार होतात.

(क) साधर्म्यावरून सामान्याचें समर्थन विशेषानें.

(ख) वैधर्म्यावरून

(ग) साधर्म्यावरून विशेषाचें समर्थन सामान्यानें.

(घ) वैधर्म्यावरून

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

प्राणी क्षुद्रहि एकीनें थोरलें कार्य साधिती ।

प्रवालकीट विस्तीर्ण द्वीपे सागरिं बांधिती ॥ १९८ ॥

वि० वा० भिडे, -दृष्टान्तमाला-सर दुसरा, पद्य ३१.

अगदीं लहान प्राणीदेखील संघटित प्रयत्न करून मोठें कार्य करतात. पोवळ्याचे किडे समुद्रांत मोठमोठालीं बेटें निर्माण करतात !

येथें प्रथमांर्थातील सामान्य द्वितीयांर्थातील विशेषानें साधर्म्यानें समर्थित केलें आहे. हें अर्थान्तरन्यासाच्या (क) प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

होओ उच्च कुलीं जन्म जड नीच पथा धरी ।

गिरिप्रभवही वाहे जल खोल महीवरी ॥ १९९ ॥

वि० वा० भिडे, -दृष्टान्तमाला, सर दुसरा, पद्य २१.

उंच कुळांत कोणी मनुष्य जन्मलेला असला, पण त्याचा स्वभाव हलकट असला, तर तो हलकट मार्गानेच वागतो. पर्वतांत झरा उत्पन्न झालेला असला तरी तो जमीनीवरून सखल मार्गानेच वाहतो !

येथे प्रथमार्धातील सामान्याचे द्वितीयार्धातील विशेषाने साधर्म्याने समर्थन केले आहे. हे " अर्थान्तरन्यासाच्या (क) " प्रकाराचे उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्

योजकाची असे प्रौढी, न योज्याची खरोखर ।

लक्ष्य वेधी शर तरी स्तवा पात्र धनुर्धर ॥ २०० ॥

वि० वा० भिडे, -दृष्टान्तमाला-सर दुसरा, पद्य १३.

वस्तूचा उपयोग करणाऱ्या माणसालाच श्रेय असते, उपयोगांत आणलेल्या वस्तूला नसते. बाणाने लक्ष्याचा वेध केला तरी धनुर्धरच स्तुतीला पात्र होतो, बाण होत नाही !

ह्या पद्यांत सामान्याला विशेषाने साधर्म्याने बळकटी आणिली आहे. हे अर्थान्तरन्यासाच्या (क) प्रकाराचे उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

भक्षावे नित्य जें अन्न त्यापरी होइ तत्फळ ।

दीप भक्षुनि काळोख करी उत्पन्न काजळ ॥ २०१ ॥

जसे अन्न खाल्ले जाते, तसेच त्याचे फळ असते; दिवा अंधेर खातो (ह्या काळोख नाहीसा करतो) आणि काजळ उत्पन्न करतो !

येथे सामान्याचे विशेषाने साधर्म्याने समर्थन केले आहे. हे अर्थान्तरन्यासाच्या (क) प्रकाराचे उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

कलिशक्ति खरी कृत्या कृत्या करवि निंद्य ती ।

कलिमूढ त्यजी कांता कांतारीं नलभूपति ॥ २०२ ॥

वि० वा० भिडे, -जी० जा०, संकीर्ण, पद्य ३१.

कलीची शक्ति खरोखरी फार मोठी; ही कलीची शक्ति मनुष्याला निंद्य कृत्ये करावयाला प्रवृत्त करिते. नळराजा कलीने मूढ होतसाता अरण्यांत आपली पत्नी दमयंती हिला परित्यागिता झाला !

येथे प्रथमार्धातील सामान्य विधानाला द्वितीयार्धातील विशेषविधानाने बळकटी साधर्म्याने आणिली आहे.

हे अर्थान्तरन्यासाच्या (क) ह्या प्रकाराचे उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

नर पेचांत पडतां नीचार्चीं आर्जवें करी ।

अडला गरुडार्चींही नारायण पदें धरीं ॥ २०३ ॥

वि० वा० भिडे, -जोवजागृति, संकीर्ण, पद्य ६९.

मनुष्य अडचणींत सांपडला असतां हलक्या माणसालाही विनवितो. अडला नारायण गरुडाचे पाय धरतो !

येथें प्रथमार्धांत सामान्याचें कथन केलें आहे. द्वितीयार्धातील विशेषानें ह्या कथनाचें समर्थन साधर्म्यानें केलें आहे. हें अर्थान्तरन्यासाच्या (क) प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

साधूंशीं नम्रपणें वागे तो भोगि शर्म परिणामीं ।

समरीं लंकापति मृत झाला दौरात्म्य करुनिया राभीं ॥ २०४ ॥

सज्जनाशीं नम्रपणानें वागतो तो शेवटीं मुख भोगितो; रामाबरोबर वैर करून रावण रणांत मृत्यु पावला !

येथें आर्येच्या प्रथमार्धांत सामान्याचे विधान आहे. उत्तरार्धांत विशेषाचें कथन आहे. तें वैधर्म्यानें कथन आहे. नम्रपणाचा शर्मभोग हा परिणाम; दौरात्म्याचा मरण रूप उलट परिणाम.

हें अर्थान्तरन्यासाच्या (ख) प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त इंद्रवज्रा.

ऐकोनि ह्या स्थूलशिरोवचाला गंधर्व दुःखाकुलचित्त झाला ।

मौख्यें अथश्री हसवी जयाची तापें इतिश्री रडवी तयाची ॥ २०५ ॥

वि० वा० भिडे, -कबंधबंधना, पद्य २०.

स्थूलशिरा ऋषांचें हें शापवाक्य ऐकून तो गंधर्व दुःखानें व्याकुळ झाला. जें कृत्य मूर्खपणामुळें आरंभीं हसवितें, तें परिणामीं दुःख देऊन रडवितें. येथें एका विशेष विधानाला सामान्य विधानानें बळकटी आणली आहे, आणि ही साधर्म्यानें आणिली आहे. हा अर्थान्तरन्यासाचा (ग) प्रकार.

उदाहरण, वृत्त आर्या.

तद्रंधाहि नर धेती परि सुकतां स्थान अवकरीं देती ।

जों वस्तु सुखद तोंवर आदर, मग तुच्छ लेखितात नर ॥ २०६ ॥

वि० वा० भिडे, -गुलाब, आर्या ११.

त्या फुलाचा वास मनुष्ये घेतात पण तें फूल सुकल्याबरोबर तें उकिरज्यांत टाकून देतात. मनुष्ये कोणतीही वस्तु सुख देत आहे तोंवर तिचें कौतुक करतात; ती सुख देईनाशीं झाली कीं तिचा तिरस्कार करतात !

येथें प्रथमार्धांत फुलासंबंधाचें विशेष विधान आहे. द्वितीयार्ध सामान्य विधानाच्या रूपाचा असून त्यानें विशेष विधानाला साधर्म्यानें बळकटी आणली आहे.

म्हणून अर्थांतर न्यासाच्या (ग) ह्या प्रकाराचें हें उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

स्पर्शितो नच वन्हीला चाले राखेवरी नर ।

पावे आदर तेजस्वी, अतेजस्वी अनादर ॥ २०७ ॥

वि० वा० भिडे, -दृष्टान्तमाला-सर दुसरा, पद्य ७.

मनुष्य अमीला स्पर्श करीत नाही, पण विस्तवाच्या राखेवरून चालतो. तेजस्वी जो मनुष्य आहे, त्याला मान दिला जातो; अतेजस्वी मनुष्याला मान दिला जात नाही !

येथें प्रथमार्धांत एक विशेष असून द्वितीयार्धांत सामान्य आहे. हें “अर्थांतर-न्यासाच्या (ग)” ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

पुढें घे अग्निचा शेक, मागें घे रविचा नर ।

मान सन्निधिच्या तेजा दूरच्यास अनादर ॥ २०८ ॥

वि० वा० भिडे, -दृष्टान्तमाला-सर दुसरा; पद्य ४.

अग्नीकडे तोंड करून मनुष्य शेक घेतो. सूर्याचा शेक मनुष्य पाठीवर घेतो. जवळच्या तेजस्वी पदार्थाला मान दिला जातो, आणि दूरच्यास तुच्छता दर्शविली जाते !

येथें प्रथमार्धातील विशेषाला द्वितीयार्धातील सामान्यानें बळकटी आणिली आहे. हें “अर्थान्तरन्यासाच्या (ग)” ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त रथोद्धता.

तेथ मातृभगिनींस पाहुनी, तातमातृपरिरंभ लाहुनी ।

हृष्ट होइल मदीय हें मन, हर्ष दे सतत आप्तदर्शन ॥ २०९ ॥

वि० वा० भिडे, -दक्षदुर्गति, पद्य ४८.

सती आपला पति शंकर ह्याला म्हणते:—

तेथें म्हणजे माझ्या माहेरी (म्ह० दक्षाच्या घरी) माझ्या मावशांना भेटून आणि आईबापांना आर्लिंगन देऊन माझे अंतःकरण आनंदित होईल; नातलगांच्या भेटनें आनंद होतो !

येथें पहिल्या तीन चरणांतील विशेषांचें चतुर्थ चरणांतील सामान्यानें समर्थन केलेलें आहे. हा “अर्थान्तरन्यासाचा (ग)” हा प्रकार.

उदाहरण; वृत्त मालती.

वधुनि असें बल रामदर्शित अतितर भार्गव होय हर्षित ।

कलुपित जें मन मत्सरें नसे प्रमुदित वीर्य वधोनि होतसे ॥ २१० ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग ४, पद्य ५८.

रामानें प्रकट केलेलें हें सामर्थ्य पाहून परशुराम अत्यन्त आनंदित झाला, ज्याच्या मनांत मत्सर नसतो त्याला दुसऱ्याचें सामर्थ्य पाहून आनंद होतो !

हैं “ अर्थान्तरन्यासाच्या (ग) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण.
उदाहरण; वृत्त वंशस्थ.

अशापरीचा करुनी महोत्सव, विलोकुनी तें अतिभव्य वैभव ।

जनासि वाटे दिन अल्प तो असें, सुखेंच काळास तनुत्व येतसें ॥ २११ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १, पद्य ४८.

रामजन्माच्या दिवसाची अयोध्येची शोभा:—अशा प्रकारचा मोठा उत्सव करून आणि तें थोर वैभव पाहून अयोध्येच्या लोकांना तो दिवस अगदी लहान असा वाटला. सुखाच्या प्रसंगी वेळ आखूड असा वाटतो !

येथें तृतीय चरणांतील विशेष विधानाला चतुर्थ चरणांतील सामान्य विधानानें बळकटी आणिली आहे. हें “ अर्थान्तरन्यासाच्या (ग) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण.
उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

तृषा शमवितीं जलें सुरभि सर्वदा ज्यांतलीं,

असे बहु जलाशय स्थित असूनि भूमंडलीं ।

जलार्थ विनवी घना, न इतरां, अहो ! चातक,

न हारवि असोनिही व्यसनिं मान मानी स्वक ॥ २१२ ॥

वि० वा० भिडे, -अन्योक्तिमंजरी; पद्य १८.

ज्यांतील गोड उदकें सर्व काळीं तान्हेल्यांची तहान भागवितात, अशीं पुष्कळ तळीं ह्या पृथ्वीवर असतां चातक मेघाचीच पाण्यासाठीं प्रार्थना करतो, इतरांची करीत नाही. मानी पुरुषं संकटसमयीं सुद्धां आपला मान गमावून घेण्यास सिद्ध नसतो !

येथें विशेषाचें समर्थन सामान्यानें केलें आहे तें वैधर्म्यानें केलें आहे. हा “अर्थान्तरन्यासाचा (घ)” हा प्रकार.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

क्षपणा कृपणा दूर टाळी रजक याचक ।

जर्गी सारे बघों स्नेह असती स्वार्थमूलक ॥ २१३ ॥

वि० वा० भिडे, -जी० जा०, संकीर्ण, पद्य १४.

सदा नम्र वृत्तीनें राहाणाऱ्या भिक्षूला आणि चिक्कू माणसाला परीटः आणि भिक्षेकरां टाळतात. जगांत आपण असें पाहातो कीं कोणी कोणाशीं मित्रत्वाचा संबंध राखतो तो केवळ स्वार्थबुद्धीनें !

येथें प्रथमाधांतील विशेष विधान वैधर्म्यानें सामान्य विधानानें समर्थित केलें आहे. हें “अर्थान्तरन्यासाच्या (घ) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

रूपानें मात्र जो भासे, नसे अर्थें विरोध तो ।

अलंकार “ विरोधाख्य ” असेंच कवि सांगतो ॥ १४३ ॥

वाक्यास चारुता येना विरोधें वास्तवें कधीं ।

भासमान विरोधास अलंकार म्हणे प्रधी ॥ १४४ ॥

जो विरोध केवळ दिसण्यापुरताच असतो, खरोखरी नसतो, त्या विरोधाला “ विरोध ” अलंकार असे म्हणतात. वास्तविक विरोध हा दोष होय; परंतु जो केवळ भासमान विरोध असतो, तो अर्थामध्ये चारुता उत्पन्न करतो, म्हणून त्याची अलंकारांत गणना केली जाते.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

विरोध हा जातिगुणक्रियाद्रव्यद्वयामधीं—।

असतां होति तद्वर्ग दहा ऐसें म्हणे प्रधी ॥ १४५ ॥

जाति, गुण, क्रिया, आणि द्रव्य, असे वैयाकरणांनी आणि साहित्यशास्त्र्यांनी शब्दांचे चार वर्ग केले आहेत. जाति म्हणजे माणूस, घोडा, पर्वत, नदी, इ० चा वर्ग, म्हणजे सामान्य नामांचा वर्ग. गुण म्हणजे पांढरा, शूर, कोमल, इ० विशेषणांचा वर्ग. क्रिया म्हणजे क्रियापदे असे ज्यांना म्हणतात त्यांचा वर्ग. द्रव्य म्हणजे रामा, हिंदुस्तान, चंद्र, सूर्य, इ० एक एकच पदार्थ दर्शविणारे जे शब्द त्यांचा वर्ग.

जाति, गुण, क्रिया, आणि द्रव्य, ह्या चार वर्गांपैकी प्रत्येक दोहोंची एक एक जोडी केल्यास दहा जोड्या होतात. प्रत्येक जोडीत एक एक विरोध असे विरोधाचे एकंदर दहा प्रकार होतात; ते असे. (क) जातीचा जातीशीं विरोध; (ख) जातीचा गुणाशीं; (ग) जातीचा क्रियेशीं; (घ) जातीचा द्रव्याशीं; (ङ) गुणाचा गुणाशीं; (च) गुणाचा क्रियेशीं; (छ) गुणाचा द्रव्याशीं; (ज) क्रियेचा क्रियेशीं; (झ) क्रियेचा द्रव्याशीं; आणि (ञ) द्रव्याचा द्रव्याशीं. आतां ह्या दहा प्रकारच्या विरोधांची उदाहरणे आम्ही देतो.

उदाहरण; वृत्त द्रुताविलंबित.

मज दशाननभूति असे महा दवशिखा मृगिला तशि दुःसहा ।

मम इथें विधु विग्रह जाळितो, पवन शीत सुगंधहि पोळितो ॥२१४॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १७; पद्य ३.

सीता मारुतीला म्हणते:—

मला रावणाची समृद्धि हरिणीला वणव्याच्या ज्वालेप्रमाणें असत्य होत आहे !
येथें चंद्र माझे शरीर जाळतो, आणि थंड आणि सुवासिक वाराही मला भाजतो !

येथें “ विधु ” ह्या द्रव्याचा “ जाळणें ” ह्या क्रियेशीं विरोध वर्णिला आहे.
हा “ विरोधाचा (झ) ” हा प्रकार.

चवथ्या चरणांत “ पवन ” ह्या जातीचा “ पोळतो ” ह्या क्रियेशीं विरोध वर्णिला आहे. हा “ विरोधाचा (ग) ” प्रकार होय.

येथें विरहिणीला सुखद वस्तूही दुःखद होतात असा विरोधाचा परिहार करावयाचा.

उदाहरण; वृत्त द्रुताविलंबित.

मग दशानन तेथुनि गेलियावरि कसा नमलों पदिं तीचिया ।

तिज दिली मग आपण मुद्रिका सुखकरी तरि चित्तविदारिका ॥२१५॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०; सर्ग १९, पद्य ९९.

मारुति सीतेची आणि आपली भेट झाली त्या प्रसंगाचें आपल्या मित्रमंडळी-पुढें वर्णन करीत आहे.

मग रावण तेथून निघून गेल्यावर आपण सीतेच्या पायांवर डोकें ठेविलें, आणि मग तिला रामाची अंगठी दाखविली. ही अंगठी तिला सुखकारक असून अंतःकरण विदारण करणारी होती !

येथें “ सुखकरी ” आणि “ चित्तविदारिका ” ह्या दोन गुणांत विरोध आहे. “विरोधाच्या (ङ)” प्रकाराचें हें उदाहरण होय.

विरहिणीला पतीचें स्मरण करून देणाऱ्या वस्तु सुखही देतात आणि दुःखही देतात असा ह्या विरोधाचा परिहार करावयाचा.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

दासाची स्थिति दुःसह, दासा उद्यान माळरान गमे ।

विधु तापद, गीत परुष, मन न कशांतहि तदीय खिन्न रमे ॥२१६॥

वि० वा० भिडे, -स्फुट पद्ये; पद्य २४.

जो कोणी दुसऱ्याच्या गुलामगिरींत असतो, त्याची स्थिति फार कठिण असते; त्याला बाग ही माळरानासारखी रूक्ष वाटते; चंद्रही ताप देतो; गायनही कठोर लागते; त्याचें मन कशांत सुद्धां रमत नाहीं !

येथें “ उद्यान ” आणि “ माळरान ” ह्या दोन जातिजातींत विरोध आहे, हें “ (क) ह्या प्रकारच्या विरोधाचें उदाहरण.” “ विधु ” ह्या द्रव्याचा “ तापद ” ह्या गुणाशीं विरोध आहे. हें “ (छ) ह्या प्रकाराचें उदाहरण.” “ गीत ” ह्या जातीचा “ परुष ” ह्या गुणाशीं विरोध आहे. हें “ (ख)” ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

जनां सुख मिळे मुळीं न परतंत्र देशांतिल,

विषादकर तन्मनां मधुर काव्यही होइल ।

प्रभुस्तुति रुगावहा, द्रविणराशि हालाहल,

प्रतिष्ठित किताबही करिल तन्मना विव्हल ॥ २१७ ॥

वि० वा० भिडे, -स्फुट पद्ये; पद्य १७.

ज्या देशांवर परक्यांचें राज्य असतें, त्या देशांतिल लोकांना तिकमात्र सुख प्राप्त होत नाहीं ! मधुर काव्यही त्यांना खेद उत्पन्न करणारें होईल; नाइलाजानें राजाची स्तुति स्वता करणें, किंवा त्याच्या बगलबच्चांनीं केलेली स्तुति ऐकणें, हें त्यांच्या मनांत किलस उत्पन्न करील, द्रव्यराशि त्यांना हालाहल विष वाटेल, आणि मोठा किताब ही त्यांच्या मनाला व्याकुळ करील !

येथें “ विषादकर ” आणि “ मधुर ” ह्या दोन गुणांत विरोध आहे. हें विरोधाच्या (ङ) ह्या प्रकाराचें उदाहरण. “ प्रभुस्तुति ” आणि “ रुगावह ” ह्या जोडींत जाति आणि गुण ह्यांचा विरोध आहे. हें (ख) ह्या प्रकाराचें उदाहरण. “ द्रव्य-राशि ” आणि “ हालाहल ” ह्या जोडींतिल विरोध जाति आणि द्रव्य ह्यांच्यामध्ये

असून तें (घ) प्रकाराचें उदाहरण. “ प्रतिष्ठित ” आणि “ विव्हल ” ह्यांच्यातील विरोध गुणाचा गुणाशी असून हें (ङ) ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

परतंत्र देशांतील लोकांना आनंददायक वस्तूंपासूनही आनंद होत नाही, असा ह्या सर्व विरोधांचा परिहार करावयाचा.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

खलभाषण मधुर तरी श्रोत्यांच्या त्रासवी मनास सदा ।

परुषहि साधूक्त मना श्रोत्यांच्या होतसे प्रशमसुखदा ॥ २१८ ॥

वि० वा० भिडे, -स्फुट पद्ये, पद्य ९.

दुष्ट माणसाचें भाषण गोड असलें तरी तें श्रोत्यांच्या मनाला त्रास देतें ! साधूचें कठोर भाषण श्रोत्यांच्या मनाला शांति आणि सुख देतें !

येथें “ मधुर ” ह्या गुणाचा “ त्रासवी ” ह्या क्रियेशीं विरोध आहे हा प्रकार (च). “ परुष ” आणि “ प्रशमसुखदा ” हा गुण आणि गुण ह्यांच्यातील विरोध हा विरोधाचा (ङ) हा प्रकार.

उदाहरण; वृत्त स्वागता.

होतसे विरहिणीस निशाप सूर्य, गीतरब दे बहु ताप ।

त्रास दे जरि मनोहर सृष्टि, रम्य वस्तु सुखवी नचि दृष्टि ॥ २१९ ॥

वि० वा० भिडे, -स्फुट पद्ये, पद्य ८६.

विरहिणीला चंद्र (निशाप) हा सूर्य होतो. येथें द्रव्याचा द्रव्याशीं विरोध असल्यामुळें हें (ज) ह्या प्रकाराचें उदाहरण. गायनाचा ध्वनि विरहिणीला फार ताप देतो. हें जाति आणि क्रिया ह्यांच्या विरोधाचें म्हणजे (ग) ह्या प्रकाराचें उदाहरण. सृष्टि रमणीय असून विरहिणीला त्रास देतें; हें (च) ह्या प्रकाराचें उदाहरण; आणि रमणीय वस्तु सुखां सुख देतें नाही हेंही ह्या (च) प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

मुनि तोषला बघुनि ही पतिनिष्ठा कष्टलाहि तो च्यवन ।

मी सफल करुं कसें तज्जीवित याचें करी मुनी मनन ॥ २२० ॥

वि० वा० भिडे, -सुकन्या; पद्य ७२.

सुकन्येची ही पतिनिष्ठा पाहून तो मुनि च्यवन तिचा पति हा संतुष्ट झाला, आणि त्याला दुःखही झालें. तिच्या जन्माचें मी सार्थक्य कसें करावें हा त्यानें विचार चालविला !

येथें “ तोषला ” आणि “ कष्टला ” ह्या दोन क्रियांमध्ये विरोध वर्णिला आहे. हें “ विरोधाच्या (ज) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

सुकन्येच्या सेवेनें मुनि तोषला आणि तिच्या जन्माचें सार्थक्य होत नाही असें पाहून तो कष्टला. भिन्न कारणांनीं भिन्न कार्ये घडवून आणलीं, असा विरोधाचा परिहार करावयाचा.

“विरोध” ह्या अलंकाराचें वर्गीकरण मम्मटानें जाति, गुण, क्रिया, आणि द्रव्य,

ह्या शब्दांचा चार वर्गांतील कोणत्याही दोन वस्तूंच्या विरोधावर आधारलेले आहे ते वर दिले आहे. परंतु श्लेषावर आधारलेले विरोध फार मनोहर असतात, ते मम्म-टाने सांगितले नाहीत. त्यांचे एक उदाहरण खाली देतो.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

शबरांचा सेनापति मातंगक तो तयाक्षणीं मजला ।

कृष्ण तरी असुदर्शन, तरुण तरी क्षपितबहुवया दिसला ॥ २२१ ॥

[कृष्ण ह्य० विष्णु; पक्षी, काळा. असुदर्शन ह्य० सुदर्शन चक्र जवळ नसलेला; पक्षी, उग्र चेहेऱ्याचा. क्षपितबहुवया ह्य० घालविले आहे पुष्कळ वय ज्याने असा ह्य० म्हातारा; पक्षी, मारले आहेत पुष्कळ पक्षी ज्याने असा.

कृष्ण (पक्षी, काळा) असूनही जवळ सुदर्शन चक्र नसलेला (पक्षी, उग्र चेहेऱ्याचा), तरुण असून म्हातारा (पक्षी; मारले आहेत पुष्कळ पक्षी ज्याने असा) मातंगक नांवाचा शबरांचा सेनापति मला दिसला.

येथे सुदर्शन चक्र जवळ नसलेला कृष्ण, आणि तरुण असून म्हातारा, ह्या दोन बाह्यात्कारी विरोधांचा पक्षांतरांचे अर्थ घेऊन परिहार करावयाचा.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

चेष्टा संस्थान डिंभादि वस्तूंचे वर्णजे तिथे ।

याथातथ्ये “ स्वभावोक्ति ” अलंकार असे तिथे ॥ १४६ ॥

चेष्टा म्हणजे हालचाली; संस्थान म्हणजे शरीराच्या अवयवांची विशेष प्रसंगी जी ठेवण असते किंवा होते किंवा केली जाते ती. डिंभ ह्य० मूल.

मूल इ० वस्तूंच्या हालचाली, प्रसंगविशेषांची त्यांची गात्रांची ठेवण, इ० चे जे हुबेहुब वर्णन, त्याला “ स्वभावोक्ति ” म्हणतात.

मूल, माणूस, पशु, पक्षी, इत्यादि प्राण्यांचे प्रसंगविशेषी दिसणारे रूप, प्रसंग-विशेषी त्यांच्या गात्रांचे दिसणारे संस्थान, प्रसंगविशेषी त्यांच्या गात्रांचे होणारे चलनवलन, त्यांचा शब्द, ह्यांचे जे हुबेहुब वर्णन त्याला “ स्वभावोक्ति ” म्हणतात.

माणूस, हत्ती, इत्यादींच्या शरीराचे कितीही तपशीलवार वर्णन केलेले असले तरी त्या वर्णनाला “ स्वभावोक्ति ” म्हणतां येणार नाही. परंतु कुस्तीचा एकादा पवित्रा मल्लाने केला असतां, किंवा हत्तीने डोंगरावर धडाके मारीत असतां केलेली गात्रांची ठेवण, किंवा चिमणीवर झडप घालून पाहाणाऱ्या मांजराच्या शरीराचे संस्थान, ह्यांचे वर्णन, ही “ स्वभावोक्ति ” होय.

तसेच ज्वालामुखीचा उद्रेक, खवळलेला समुद्र, झंझावात, पावसाळ्यांत फुगलेल्या नदीचा प्रवाह, जौळांत पाण्यावर टणटण उड्या मारणारे गलबत, लढाईची धुमश्चक्री, वणवा, इत्यादींचे जे वर्णन तीही स्वभावोक्ति.

शांत स्थितीतील जे निसर्गाचे वर्णन त्याला आलीकडे “ स्वभावोक्ति ” म्हणण्याचा प्रघात पडत चालला आहे. त्याला दुसरा कांहीं शब्द योजणे बरे, असे आमचे मत आहे. त्याला “ जाति ” हा शब्द योजतां आल्यास योजावा.

उदाहरण; वृत्त विभावरी.

अजिन पांघरुनि वल्कल नेसुनी भसितलिप्ततनु दिव्य जणों मुनी ।
उपलखण्ड बसला समधिष्टुनी रघुपती, रुचिर मूर्ति याहुनी ॥ २२२ ॥
जवळिं तेथ बसली वसुधासुता पतिमुखापितदृशा शमसंयुता ।
चरणसंवहन ती पातिचें करी कमलकोमलतलीं अपुल्या करीं ॥२२३॥
अनुज लक्ष्मण सचाप तया स्थलीं क्षितितलावरि बसे विहितांजली ।
रुचिर मूर्ति न अशा भुवनामधीं मनुज एकवटल्या बघतो कधीं ॥२२४॥

[अजिन ह्य० हरिणाचें कातडें. भसितलिप्ततनु ह्य० राखेनें माखलें आहे अंग ज्याचें असा (रघुपति). उपलखण्ड ह्य० दगडाची शिळा. वसुधासुता ह्य० सीता. पति ह्य० नवऱ्याच्या तोंडावर वळविली आहे नजर जिनें अशी (वसुधासुता). शमसंयुता ह्य० शांत. चरणसंवहन ह्य० पाय चेषणें. कमलकोमलतल ह्य० कमळासारखे मऊ आहेत तळवे ज्यांचें असे (आपले हात). विहितांजली ह्य० जोडले आहेत हात ज्यानें असा.]

ह्या तीन श्लोकांपैकी पहिल्यांत रामाचें संस्थान वर्णिलें आहे. दुसऱ्या श्लोकांत सीतेचें, आणि तिसऱ्यांत लक्ष्मणाचें संस्थान वर्णिलें आहे. हीं “ स्वभावोक्तीचीं ” उदाहरणें.

उदाहरण; वृत्त पृथ्वी.

समस्त पुरिं हिंडलें प्लवग, ऋक्ष, उल्काकर,
दिलीं बहुत वन्हिच्या मुखिं गृहें तयीं सत्वर ।
अनेक सदनें, गृहें, अवसथें जळीं लागलीं,
प्रचण्ड चढल्या नभोन्तरिं असंख्य धूमावली ॥ २२५ ॥
स्फुलिंग उठले तदा भडकल्या घरांपासुनी,
अदग्धहि घरांस ते पसरले जवें तेथुनी ।
घरें त्वरित पेटलीं लघु विशालही यापरी,
निशाटपुरिं वाटला ज्वलन कीं विलासा करी ॥ २२६ ॥
शिखा अमित वन्हिच्या उगवल्या, पुढें वाढल्या,
पुढें मिसळल्या, पुढें फुगुनि अंबरीं कोंदल्या ।
असंख्य पिवळ्या, निळ्या, धवल, सांवळ्या, तांबड्या,
शिखा झळकल्या तदा, किती उजू, किती वाकड्या ॥ २२७ ॥
अनेक जळतीं घरें धडधडां पडों लागलीं,
विदारिण मणिकुट्टिमें विखरलीं धरित्रीतलीं ।
स्फुलिंगनिकर ज्वलद्गृहसमुत्थ गेला वरी,
कृशानुतरुचीं सुमें पसरलीं जणों अंबरीं ॥ २२८ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०; सर्ग २०; पद्ये २७ ते ३०.

[अवसथें ह्य० राहावयाच्या जागा. धूमावली ह्य० घुरांचे लोट. स्फुलिंग ह्य० ठिणग्या. लघु विशाल ह्य० लहान मोठी (घरे). निशाटपुर ह्य० राक्षसांचे शहर ह्य० लंका. विदीर्ण ह्य० फुटलेली, फाटलेली (मणिकुट्टिमें). मणिकुट्टिमें ह्य० हिरे, माणकें, इत्यादींनी बनविलेल्या फरसबंदी जमीनी. कृशानुतरु ह्य० अभिरुपी वृक्ष. अंबर ह्य० आकाश].

लंकापुरी जळत होती त्या प्रसंगाचें ह्या चार पद्यांत वर्णन आहे. तीं “ स्वभावोक्ति ” ह्या अलंकाराचीं उदाहरणें होत.

उदाहरण; वृत्त सौदामिनी.

शरीरें सती टेकली शिंशपा मृदुत्वे शिरीषास जें दे त्रपा ।

इथें एकली ती उभी राहिली, मनीं राममूर्ती तिनें ध्यायिली ॥ २२९ ॥

समीरें तिचे हालले मूर्धज, जयीं एकही नोव्हतें पंकज ।

अवेणीक ते सर्वदा मोकळे, वियोगें तिचा अंतरात्मा जळे ॥ २३० ॥

जळें नेत्र होते तिचे पूरित, तिचा ओष्ठ निश्वासवातें सित ।

तिचा अंतरात्मा अती पोळला, जणां आतपीं मीन तो लोळला ॥ २३१ ॥

वियोगज्वरें अंगकांती फिकी, तिची देहयष्टी अती वारिकी ।

प्रभा लोचनांची निमाली अहो ! वियोगें तिची हे दशा कां न हो ? ॥ २३२ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०; सर्ग १६, पद्ये १६ ते १९.

[शिंशप हें शिशूचें झाड. शिरीष हें एक नाजूक फूल आहे. त्रपा ह्य० लाज. मूर्धज ह्य० डोईवरील केश. अवेणीक म्ह० ज्यांची वेणी घातली नाही असे (डोईचे केश.) वियोगें ह्य० (रामापासून) ती दूर असल्याकारणानें. सित ह्य० निस्तेज, पांढरा (ओष्ठ). आतप म्ह० सूर्याचें उन्ह].

वरील चार श्लोकांत अशोकवनिकेंत सीता होती त्या वेळच्या एका विशिष्ट प्रसंगां तिच्या शरीराच्या संस्थानाचें वर्णन आहे. हें स्वभावोक्तीचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

मागिल पद लांबवुनी, करुनि कणा सखल, लांबवुनि अंग ।

मृन्मालिन सटा हलवुनि निद्रोत्थित खिंकळे वध तुरंग ॥ २३३ ॥

मागल्या दोन तंगड्या लांबवून, पाठीचें हाड सखल करुन आणि धुळीनें भरलेले आयाळाचे केश झटकारुन हा झोपेंतून उठलेला घोडा कसा खिंकाळत आहे, पहा !

ह्या घोड्याच्या वर्णनांत “ स्वभावोक्ति ” आहे.

शार्कुंतल नाटकाच्या पहिल्या अंकांत दुष्यन्त हरिणाच्या मृगयेमध्ये रथांत बसून चालला असतां रथाच्या घोड्याचें वर्णन, तसेंच पुढें पळत असलेल्या हरिणाचें वर्णन, हीं “ स्वभावोक्तीचीं ” उदाहरणें होत.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

दिसे निंदा स्तुति असे, असे निंदा दिसे स्तुति ।

तेथें “ व्याजस्तुती ” होते मनोहर अलंकृती ॥ १४७ ॥

दिसण्यांत निंदा दिसते परंतु वर्ण्य वस्तूची ती खरोखरी स्तुति असते, किंवा दिसण्यांत स्तुति असली तरी खरोखरी वर्ण्यवस्तूची ती निंदाच असते, तेव्हां “व्याज-स्तुति” हा मनोहर अलंकार होतो.

निंदेच्या रूपाने स्तुति किंवा स्तुतीच्या रूपाने निंदा केली असता “व्याज-स्तुति” हा अलंकार होतो.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

धनधान्ये कररूपे प्रकृतिजनांचीं अशेष घेऊन ।

लोपविलें चोरभया, मेळविलें त्वां नृपा ! यश अनून ॥ २३४ ॥

हे राजा, करांच्या रूपाने प्रजाजनांचीं सगळीं धने आणि धान्ये घेऊन तू त्यांच्यावर उपकारच केले आहेस, कारण त्यांना आतां चोरांचे भय राहिले नाही ! तुला मोठे यश मिळाले आहे !

येथे बाहेरून राजाची स्तुति असून खरोखरी त्याची निंदा कवीने केली आहे. हे “व्याजस्तुतीचे” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त शिखरिणी.

कुन्हाडीच्या दांड्या ! तव चिमुकली मूर्ति असतां

करोनि तूं मोठी कृति दिपविसी सर्व जगता ।

कुठें दो हातांची तव तनु ? कुठें ती कृति जिनें-

लया नेलीं जातीं निबिडतर विस्तीर्ण विपिनें ॥ २३५ ॥

वि० वा० भिडे, -जीवजागृति २०.

अरे कुन्हाडीच्या दांड्या ! तुझा देह अगदी लहान असून तू जगाचे डोळे दिपविणारे पराक्रम करू शकतोस ! तुझा देह दोनच हात लांबीच्या प्रमाणाचा असून तू प्रचंड अरण्यांचाही नाश करू शकतोस !

येथे कुन्हाडीच्या दांड्यांची बाहेरून स्तुति असून खरोखरी निंदा केली आहे. हे “व्याजस्तुतीचे” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त शिखरिणी.

जलाच्या बिदूनें सकल बुडवावी वसुमती,

तशी माते वाटे तव कृतिहि आश्चर्यद अती ।

तुझी दो हातांची तनु शतपट स्थूल तरुला

लयाला नेतांना श्रम लवाहि होतात न तुला ! ॥ २३६ ॥

वि० वा० भिडे, -जीवजागृति. २०.

अरे कुन्हाडीच्या दांड्या, पाण्याच्या एका बिदूनें सर्व पृथ्वी बुडवून टाकावी हे जसे आश्चर्यकारक, तसे तुझे कृत्य आश्चर्यकारक होय ! दोन हात लांबीचा तुझा देह असून शंभरपट मोठा वृक्ष तोडतांना तुला मुळीच श्रम होत नाहीत ! केवढा तुझा पराक्रम हा !

येथे कुन्हाडीच्या दांड्यांची बाहेरून स्तुति असून वस्तुतः निंदा आहे. हे “व्याजस्तुतीचे” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

सदसद्विवेक तुजला लवहि नसे, स्वर्ग पुण्यवंतास ।

गंगे ! स्नाने देशी तैसा देशी समस्त पाण्यांस ॥ २३७ ॥

हे गंगे, तुला चांगल्यावाइटाचा भेद मुळींच कळत नाही ! तुझ्या पाण्यांत नुसतें स्नान जरी केलें तरी तूं साधूंना स्वर्गास नेतेस, तसे पापी जनांनाही स्वर्गास नेतेस ! केवढा हा तुझा मूर्खपणा !

येथें गंगेची बाह्यतः निंदा आहे. पण वस्तुतः तिचा मोक्षप्रदत्वाचा गुण स्तविला आहे. हें “व्याजस्तुतीचें उदाहरण.”

उदाहरण; वृत्त आर्या.

कर्तव्यपर पित्यापरि अर्पी ब्रह्मा दरिद्रता स्वसुता ।

शोधुनि काढुनि पुरुषा विद्यास्वाचारशौर्यविनययुता ॥ २३८ ॥

आपल्या कन्येचें कल्याण चिंतिणारा बाप जशा तिला उत्तम वर पाहून त्याला अर्पण करतो, तसा ब्रह्मदेव दरिद्रता ह्या नांवाची आपली मुलगी त्या वराला देतो कीं, जो विद्या, सदाचार, शौर्य, आणि नम्रपणा, ह्या गुणांनीं युक्त असतो !

येथें ब्रह्मदेवाची बाह्यात्कारी स्तुति आहे, पण वास्तविक पाहातां निंदा आहे. कारण विद्यावंतांस, सदाचरणी माणसांस, शूरांस, आणि नम्र माणसांस, तो दारिद्र्यांत कुजत ठेवितो. हें व्याजस्तुतीचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

सर्वास सर्व देशी ही मिथ्यास्तुति तुझी महीपाला !

न परस्त्रियां दिलें त्वां वक्ष, न वा पृष्ठं तव विपक्षाला ॥ २३९ ॥

हे राजा, जो कोणी जें कांहीं तुजजवळ मागतो, तें तूं त्याला देतोस ही तुझी स्तुति अयथार्थ आहे; तूं परस्त्रियांस तुझें वक्षःस्थल कधीं दिलें नाहीस, आणि शत्रूस पाठ दिली नाहीस !

येथें राजाचें बाह्यात्कारी अदातृत्व निंदिलें आहे, पण वास्तविक त्याचें परस्त्रियांचे बाबतींत पावित्र्य, आणि रणांतलि शौर्य स्तविलें आहे. हें “व्याजस्तुतीचें” उदाहरण.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ.

विजातीय पदार्थांचा “ सह ” शब्दें क्रियान्वय ।

“ सहोक्ति ” म्हणिजे जेव्हां तो असे चारुतामय ॥ १४८ ॥

भिन्न भिन्न जातींच्या दोन वस्तु एका क्रियापदाशीं “ सह ” ह्या शब्दानें जुळलेल्या असतात आणि ही जुळणी चमत्कृतिजनक असते, तेव्हां “ सहोक्ति ” हा अलंकार होतो.

हेंच “ सहोक्ति ” अलंकाराचें लक्षण वेगळ्या शब्दांनीं सांगावयाचें झालें तर पुढील प्रमाणें सांगता येईल.

लक्षण; वृत्त आर्या.

शब्द सहार्थक योजुनि वस्तुद्वययुति विचित्र करिजेल—।

एकाच विधानें तर तेथ अलंकृति “ सहोक्ति ” म्हणिजेल॥१४९॥

ज्या दोन वस्तूंचा संयोग एका विधानांत होणें संभवनीय वाटत नाहीं, त्या दोन वस्तूंचा संयोग विचित्र प्रकारें जर वक्त्यानें “सह” ह्या, किंवा “सह” ह्याच अर्थाच्या अन्य कांहीं शब्दांनीं करून दाखविला असला, तर “ सहोक्ति ” हा अलंकार होतो.

“ सहोक्ति ” अलंकारांत दोन वस्तूंचा संयोग कोणाच्याही मनांत सहजा सहजा येण्याजोगा नसतो. म्हणून तसा संयोग वक्त्यानें करून दाखविला असतां तो चमत्कारजनक होतो, हें “ सहोक्ति ” ह्या अलंकाराचें बीज आहे.

लक्षण; वृत्त आर्या.

सह, सहित, सवें, संगें, आणि, असे शब्द अन्यही येती—।

हीं विजातीयांच्या जुळणींत, विचित्रता भरे चेतीं॥१५०॥

“सहोक्ति” अलंकारांत सह, सहित, सवें, संगें, आणि, आणि ह्याच अर्थाचे इतर शब्द विजातीय पदार्थांची सांगड घालून देतांना योजले जातात; ह्याच्या योगानें ही विचित्र तऱ्हेची सांगड चित्तांत भरते.

उदाहरण; वृत्त स्वागता.

अध्वखेदसहिता रजनी ते जाय; पर्णमृदुला अवनीतें—।

सोडुनी मुनि कुमारकयुक्त कर्म आन्हिक करी अभियुक्त ॥ २४० ॥

वि० वा० भिडे, — रा० प०, सर्ग २, पद्य ५८.

प्रवासाच्या श्रमासह ती रात्र संपली. पानें आंथरून मऊ केलेल्या जमीनीवरून तो ऋषि प्रातःकाळीं राम लक्ष्मण ह्या दोन मुलांसह उठून प्रातःकाळचे विधि आटोपता झाला.

येथें अध्वखेदासह रजनी गेली असें वर्णन आहे. हें “सहोक्तीचें” उदाहरण होय. उदाहरण; वृत्त द्रुतविलंबिस.

मजसि कीर्तिसवें मिळवा द्रुत त्रिभुवना बल दावुनि अद्भुत ।

दशमुखासह युद्ध तुम्हांप्रती नाचि गमेल कधीं अफलायति ॥२४१॥

वि० वा० भिडे, — रा० प०, सर्ग १७, पद्य ११४.

सीता माहतीच्या मुखानें रामाला निरोप पाठवीत आहे. तिन्ही लोकांना आपले सामर्थ्य दाखवून मला कीर्तीसह मिळवा, ह्या रावणाच्या तावडींतून मला सोडवा, म्हणजे त्रैलोक्यांत तुमचें यश भरेल. रावणाबरोबर युद्ध करणें हें तुम्हाला निष्फळ (अफलायति) वाटणार नाहीं !

येथें मी आणि कीर्ति, ह्या दोन वस्तु चमत्कारिक रीतीनें “सवें” ह्या शब्दानें अन्वित केल्या आहेत. हें “सहोक्तीचें” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त सवाई.

पुनरपि तो वदला तिज यापरि ठेवुनि मस्तक तच्चरणीं,

मम असु जातिल मत्तनयासह, हर्ष कसा तुज मन्मरणीं ? ।

वचन तुझे अति दारुण जालुन गात्र मदीय असूस हरी,
मजवरि कोप नको दायिते ! करुं, दाव दया मज अल्प तरी ॥२४२॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग ५, पद्य २९.

कैकेयीच्या पायावर डोकें ठेवून पुन्हा दशरथ तिला ह्मणाला, “माझे प्राण माझ्या मुलाबरोबर मला सोडून जातील इ०”

येथे “मत्तनयासह मम असु जातील” ह्या शब्दांत “सहोक्ति” अलंकार आहे.
उदाहरण; वृत्त अनुष्टुप्.

निधे लक्ष्मण साकेतप्रमोदासह कानना ।

पुरत्याग करी त्याच्या न नष्टद्युति आनना ॥ २४३ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग ५, पद्य ८७.

अयोध्येच्या आनंदासह लक्षण अरण्याकडे जावयास निघाला; नगरींतून बाहेर पडावे लागत आहे म्हणून त्याच्या मुखावर खिन्नतेची छटा दिसत नव्हती !

येथे “सह” हा शब्द येऊन “सहोक्ति” हा अलंकार झाला आहे.

लक्षण; वृत्त रथोद्धता.

ती न वस्तु इजवीण शोभन, ती हिचेविण नसे अशोभन ।

ती हिचेविणहि वस्तु शोभन, ही “विनोक्ति” गणितात सज्जन ॥१५१॥

शब्द येतिल विना, विनार्थक, कीं असत्त्वविफलत्वबोधक ।

तेथही गणिति ही अलंकृति, सर्वथा जर फळे चमत्कृति ॥ १५२॥

दोन वस्तूपैकी ती वस्तु हिच्या वांचून शोभत नाही, किंवा ती वस्तु हिच्या वांचून अशोभन होत नाही, किंवा ती वस्तु हिच्या वांचूनही शोभन होते, असे जेथे विधान असते, तेथे “विनोक्ति” हा अलंकार होतो. ह्या विधानांत “विना” हा शब्द किंवा “विना” ह्या अर्थाचा दुसरा कोणताही शब्द आला, किंवा एखाद्या वस्तूची अविद्यमानता (असत्त्व ह्य० नसणे) किंवा विफलता (व्यर्थपणा किं० निरूपयोगीपणा) सांगणारा शब्द आला, तरी हाच अलंकार असतो.

ह्या सर्व प्रकारांची क्रमाने उदाहरणे देतो.

उदाहरण; वृत्त वंशस्थ.

न लक्ष्मणावांचुनि राम, लक्ष्मण द्युती न रामाविण पावला क्षण ।

वसंत कामाविण नैव शोभतो, न वा वसंताविण जेंवि काम तो ॥ २४४ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग ९, पद्य ७४.

लक्ष्मणावांचून राम एक क्षणही शोभला नाही, आणि रामावांचून लक्ष्मणही एक क्षणही शोभला नाही; मदनाशिवाय वसंतऋतु शोभत नाही, आणि वसंतऋतूवांचून मदनही शोभत नाही त्याप्रमाणे.

येथे पद्याच्या दोन्ही अर्धांत एक एक विनोक्ति आहे.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

अन्योन्यासह तैसे अन्योन्याविणहि एकले सतत ।

हे शोभले गुणें, रिपुवीर्ये वीर्यां न जाहले प्रहत ॥ २४५ ॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य १२.

शिवाजी, तानाजी, एसजी, आणि बाजी, हे चार मराठे वीर एकमेकांबरोबर सहकार्य करून जसे आपल्या गुणाने शोभत असत, तसेच ते एकएकटेही शोभत असत; शत्रूच्या वीर्यापुढे त्यांचे वीर्य कमी पडले नाही !

एकमेकांवांचूनही हे चवघे वीर एकएकटे शोभत असत ही “ विनोक्ति ” आहे.
उदाहरण; वृत्त आर्या.

साहसशौर्यादि गुणांविण शोभेनाचि कुशलही शस्त्री ।

कुंकुमतिलकावांचुनि सुंदरही शोभते कधीं न स्त्री ॥ २४६ ॥

शस्त्र धारण करणारा योद्धा शस्त्र वापरण्यांत कितीही पटाईत असला तरी धाडस, शौर्य, इत्यादि गुण त्याच्या अंगी असल्याशिवाय तो शोभत नाही !

स्त्री कितीही सुंदर असली तरी तिच्या कपाळावर कुंकू नसले ती तर शोभत नाही ! ह्या आर्येच्या दोन्ही अर्धांत एक एक “विनोक्ति” आहे.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ.

प्रजावत्सलतेवीण न महीपाल शोभतो ।

जरीही असला लक्ष्मीशौर्यवीर्यादियुक्त तो ॥ २४७ ॥

संपत्ति, शौर्य, वीर्य, इत्यादि गुण राजाच्या ठायी असले तरी प्रजाजनाविषयी त्याच्या अंगी वात्सल्य नसल्यास तो शोभत नाही !

हे “विनोक्तीचे” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

छत्रचामर ह्या चिन्हाविनाही भूप शोभतो ।

सम जो बुद्धिनें सर्व प्रजेशीं नित्य वागतो ॥ २४८ ॥

प्रजाजनांपैकीं सर्वांशीं निःपक्षपाती बुद्धीनें राजाचें वर्तन असलें तर तो शोभतो,—जरी छत्र, चामर, इ० राजचिन्हे त्याचेजवळ नसलीं तरी !

हे “विनोक्तीचे” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

नसतां पटल घनांचें विलसे रजनीश रम्य शोभेनें ।

रहित अहंकारेंसा पंडित भूपतिसभेंत विद्येनें ॥ २४९ ॥

अहंपणा ज्याचे अंगी नाही असा पंडित राजाच्या सभेंत विद्वत्तेनें शोभतो, तसा आकाशांत मेघांचें पटल नसतां चंद्र शोभतो !

येथे “विनोक्ति” हा अलंकार आहे.

लक्षण; वृत्त आर्या.

“परिवृत्ति” परा देणें कांहीं घेणें त्याकडून दुसरें।

व्यवहारांत नसे तें विनिमयमाघुर्य येथ हृदयिं भरे ॥१५३॥

परिवृत्तिचे असति जे ते दोन्ही घ्या प्रकार समजोन ।

समसमविनिमय पहिला, विषमविनिमय प्रकार, हे दोन ॥१५४॥

एकानें एक वस्तु दुसऱ्यास दिली, आणि त्याच्यापासून त्या वस्तूच्या मोबदला कांहीं वस्तु घेतली, असें वर्णन केलेलें असल्यास “परिवृत्ति” हा अलंकार होतो. सामान्य व्यवहारांत मोबदला केला जातो, त्यांत कांहीं माधुर्य नसतें; परंतु कवीनें वर्णिलेल्या मोबदल्यांत कांहीं चमत्कृति असते, ती अंतःकरणाला आल्हाद देणारी असते. ह्या परिवृत्ति अलंकाराचे जे दोन प्रकार होतात, ते विद्यार्थ्यानें समजून घ्यावे. जेव्हां दोन समान योग्यतेच्या म्हणजे बरोबरीच्या वस्तूंची अदलाबदल वर्णिलेली असते, तेव्हां एक प्रकार होतो. कमी अधिक योग्यतेच्या वस्तूंची अदलाबदल वर्णिलेली असते तेव्हां दुसरा प्रकार होतो.

उदाहरण; वृत्त वंशस्थ.

सुमाढ्यवल्लीविटपां प्रभंजन प्रकंप देऊनि हरी रजोधन ।

रेजोधनातें पसरुनि भूवरी जनास आनंदितमानसां करी ॥ २५० ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग २, पद्य २०.

फुलांनीं संपन्न अशा वेलींच्या शाखांना वायु प्रकंप देऊन त्यांचा पराग हरण करित होता, आणि हें परागरूपी धन भूतलावर इतस्ततः पसरून तो लोकांच्या मनाला आनंद देत होता !

येथे वेलींना प्रकंप देणें आणि त्यांच्यापासून रजोधन घेणें ही “परिवृत्ति” आहे. येथे समसमाचा मोबदला वर्णिला आहे.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

गुरु शिष्यास दे विद्या त्याची धेई कृतज्ञता ।

जर्गीं ऐसा विनिमय अन्य श्रेष्ठ न पाहतां ॥ २५१ ॥

गुरु शिष्याला विद्या देतो आणि त्याची कृतज्ञता घेतो, खरा विचार केला असतां ह्याच्या सारखा दुसरा कोणताही उत्कृष्ट मोबदला जगांत दिसत नाही !

येथे दोन उत्तम वस्तूंचा मोबदला वर्णिला आहे.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

कररूपें धनें धान्यें प्रजेचीं किम्प्रभू हरी ।

त्यांस कारागृह, क्लेश, दे अन्याय परोपरी ॥ २५२ ॥

वाईट राजा प्रजाजनांचीं धनें आणि धान्यें घेतो आणि त्यांना तुरुंग, क्लेश, आणि अन्याय हीं मोबदला म्हणून देतो !

येथे धनें आणि धान्यें ह्या उत्तम वस्तु घेऊन त्याच्या मोबदला कारागृह इत्यादि अधम वस्तु देणें हा “परिवृत्ति” अलंकाराचा दुसरा प्रकार.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

होणारी जाहलेली वा वस्तु अद्भुत ही इथें ।

उभी प्रत्यक्ष ही उक्ति असे “भाविक” हो तिथें ॥१५५॥

पुढें होणारी किंवा पूर्वी झालेली एकादी अद्भुत गोष्ट प्रत्यक्ष डोळ्यापुढें दिसत

आहे अशा अर्थाचे जे वर्णन त्याला “ भाविक ” असे म्हणतात. हे वर्णन करतांना वक्त्याच्या मनाची कांहीं विशिष्ट वृत्ति असावी लागते. ती पुढील लक्षणपद्यांत दिली आहे.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

विषण्ण हृष्ट वा शांत चित्तें स्थिति कवी जिथें—

वर्णा आगामि गत वा असे “भाविक” हो ! तिथें ॥ १५६ ॥

पुढें येणाऱ्या (आगामि) काळची किंवा गतकाळची (गत) स्थिति खिन्न, आनंदित, किंवा शांत अंतःकरणानें जेथें कवि वर्णितो तेथें “भाविक” हा अलंकार होता. स्वभावोक्तीमध्ये सद्यःस्थितीचे हुबेहुब वर्णन केलेले असतें. भाविकामध्ये गतकाळचे किंवा भविष्यत् काळचे चित्र रेखाटलेले असतें. हे चित्र रेखाटतांना कवि खेद, किंवा हर्ष, किंवा समाधान, ह्या भावनांनी प्रेरित झालेला असतो. स्वभावोक्तीमध्ये हुबेहुब वर्णन करणें हा कवीचा उद्देश असतो. अंतःकरणाच्या उत्कट अशा खिन्न, आनंदित, किंवा समाहित वृत्तीने भाविकांतील उद्गार प्रेरिलेला असतो.

स्वभावोक्ति हा अलंकार जसा अनेकवाक्यात्मक असू शकतो, तसा भाविक अलंकारही असू शकतो.

भाविकाचे हे रूप मम्मटाच्या लक्षणाशी विसंगत नाही.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

तव गुण ईशकृपेनें फळले दिसतात मम दृशांना या ।

तुज राजचिन्हवैभवयुत मी आजचि बघें शिवा ! राया ! ॥ २५३ ॥

वि० वा० भिडे,—कमळीची सुटका, पद्य २०४.

बाल शिवाजीला तिप्पाभट वैष्णव म्हणतो:—

हे शिवराया, तुझ्या अंगचे गुण देवाच्या दयेनें फळास आलेले ह्या माझ्या नेत्रांस दिसत आहेत ! छत्र, चामर, इत्यादि राजत्वाच्या वैभवाच्या लक्षणांनी अलंकृत झालेल्या तुला मी आजच दृष्टीसमोर पाहात आहे !

येथें शिवाजी पुढें कसा दिसेल ह्याचें वर्णन आहे म्हणून हे “भाविक” होय. हे भाविक हर्षानें प्रेरित झालेल्या तिप्पाभटानें रेखाटलेलें चित्र आहे.

उदाहरण; वृत्त प्रमिताक्षरा.

मुख गोड तें चिमुकलें मजला—

दिसतें, रदावलिहि ती धवला ।

शिरिं केशही विखुरले दिसती,

तव मूर्ति ह्या क्षणि उभी पुढती ! ॥ २५४ ॥

तुझी लहानपणची ती मनोहर मूर्ति आतां माझ्या डोळ्यांपुढें उभी आहे,— तुझें लहान आणि गोजिरवाणें तोंड, ते पांढरे शुभ्र दांत, डोक्यावर विसकटलेले ते केश, ह्यांहींकरून शोभणारें तुझें रूप ह्या क्षणीं मी पाहात आहे !

येथे गतकाळचा एक मनोहर देखावा दृष्टीपुढे उभा केला आहे. हे “ भाविकाचे ” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

कुंकुमतिलकाचिःभालीं, मंगलसूत्राचि गळ्यांत, वलयेंची—

करिं तव पत्नीच्या मी, बघतो तुज मग्न दीन रे ! पेंचीं ॥२५५॥

दारूच्या व्यसनाला लागलेल्या एका माणसास त्याचा मित्र म्हणतो:—

तुझ्या बायकोचे सर्व दागिने नाहीसे होऊन तिच्या कपाळां फक्त कुंकू, गळ्यांत फक्त मंगलसूत्र, आणि हातांत फक्त बांगड्याच उरल्या आहेत, आणि तू भयंकर पेचांत दीन होत्साता पडला आहेस, असा देखावा मला दिसत आहे !

हा उद्गार मित्राने दुःखाने काढिलेला आहे.

हे भाविकाचे उदाहरण.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ.

पदार्थ किंवा वाक्यार्थ उक्तिचा हेतु होतसे—

अप्रत्यक्ष, तिथे जाणा “काव्यलिंग” असे असे ॥ १५७ ॥

कर्ता, कर्म, क्रियापद, इत्यादि जीं वाक्याचीं अंगें, तीं सर्व विद्यमान असल्यास वाक्य होतें. ह्या अंगांपैकीं एकादेंच जें अंग, त्याला वाक्य ही संज्ञा लावितां येत नाही. तें वाक्याचें एक अंग असून त्याला “ पद ” ही संज्ञा लावितात. हे पद सामासिक शब्दाच्या रूपांतही असू शकेल. “ ही बातमी शहरांत वायूच्या वेगाने पसरली ” हे वाक्य असून त्यांत ही, बातमी, शहरांत, वायूच्या, वेगाने, पसरली, अशीं सहा पदे आहेत. “ वायुवेगाने ” असे आपण म्हटले तर तें एकच पद होतें, आणि “ ही बातमी शहरांत वायुवेगाने पसरली, ” हे वाक्य असून त्यांत पांचच पदे होतात. वरील लक्षणांतील “ पदार्थ ” ह्या सामासिक शब्दांत “ पद ” हा शब्द वरील अर्थाने योजण्यांत आला आहे.

जेव्हां एखाद्या वाक्यांतील एका पदाच्या अर्थांत, किंवा वाक्य नसलेल्या अनेक पदांच्या अर्थांत, त्या वाक्यांतील विधानाचें कारण भरलेलें असतें, तेव्हां “ काव्यलिंग ” अलंकार होतो.

तसेंच जेव्हां एकाद्या वाक्याच्या अर्थांत पुढील विधानाचें कारण भरलेलें असतें, तेव्हांही “ काव्यलिंग ” हा अलंकार होतो. पहिल्या प्रकाराला “ पदार्थ काव्यलिंग (क) ” म्हणतात, आणि दुसऱ्या प्रकाराला “ वाक्यार्थ काव्यलिंग (ख) ” म्हणतात.

“काव्यलिंग” ह्या अलंकारांत जो हेतु असतो, तो मुख्य वाक्याशीं “ म्हणून, ” “ ज्या अर्था, ” “ त्या अर्था, ” अथवा पंचम्यंत किंवा तृतीयान्त पदांनीं जोडलेला असतां कामा नये; तसा असल्यास तें धोपटमार्गी वाक्य होऊन त्यांतील चाहता नष्ट होते, आणि म्हणून तो अलंकार होऊं शकत नाही.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

शुचिगुण हिंदूचें शिरि हतगुण यवनास बसविणारास ।

कवण स्तवील ? त्याचा होइल वित्तार्थ कवण वा दास ? ॥२५६॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य ७६.

[शुचिगुण ह्य० निष्कलंक आहेत गुण ज्यांचे असे (हिंदू). हतगुण ह्य० कोणतेही चांगले गुण नाहीत ज्यांचे ठायीं असे (यवन).]

नीतिमान् अशा हिंदू माणसाच्या डोक्यावर अनीतिमान् मुसलमानास जो बसवितो, त्या राजाला (म्ह० अवरंगजेबाला) कोण प्रशंसील ? किंवा पैशाच्या लोभानें त्याची नोकरी कोण पथकरील ? कोणी नाही !

येथें “ बसविणारास ” हें पद आहे, वाक्य नाही. ह्या पदांत “कवण स्तवील?” म्हणजे कोणी स्तविणार नाही ह्या विधानाचें कारण भरलें आहे. हें “ पदार्थ काव्य-लिङ्गाचें ” म्हणजे काव्यलिङ्गाच्या (क) ह्या प्रकाराचें उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

अवरंगातें निंदिसि, त्याची आज्ञा विलंघिसी धृष्ट ।

मृत्युच दण्ड असे ह्या तव अपराधद्वयास उत्कृष्ट ॥ २५७ ॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य ९०.

अरे शिवाजी, तूं धीटार्डनें अवरंगजेबाला निंदितोस, आणि त्याचा हुकूम उलंघितोस, ह्या तुझ्या दोन अपराधांना मरण हीच उत्तम शिक्षा होय !

येथें “ तूं अवरंगातें निंदिसी ” हें एक वाक्य, आणि “ तूं त्याची आज्ञा विलंघिसी ” हें दुसरें वाक्य. ह्या दोन वाक्यांतील मजकुरांवरून “ अपराधद्वय ” कसें होत आहे तें आपणास कळत आहे. निंदा आणि विलंघन ह्या दोन वस्तु अपराधद्वयाच्या घटक आहेत, आणि हे घटक वाक्याच्या रूपांत आहेत. म्हणजे वरील दोन वाक्यांचे अर्थ हे “ अपराधद्वय ” ह्या कार्याचे घटक आहेत. हे घटक “ अपराधद्वय ” ह्या शब्दाची सार्थकता स्थापित करीत आहेत. ह्या दृष्टीनें वरील दोन वाक्यांचे अर्थ हे “ अपराधद्वय ” ह्या कार्याचीं कारणें होत; आणि हीं कारणें तृतीया, पंचमी, इत्यादि विभक्तींनीं, किंवा “ ज्या अर्थी, ” “ त्या अर्थी, ” “ म्हणून, ” इत्यादि शब्दांनीं कथित नाहीत, म्हणून हा “ काव्यलिङ्ग ” अलंकार होय. हा “ काव्यलिङ्गाचा (ख) ” प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

न्याय न, नीति न, धर्मस्वातंत्र्य न, ह्या वरंगराज्यांत ।

धनजीवितां न रक्षण, तें केंवि टिकेल हिंददेशांत ? ॥ २५८ ॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य ६९.

[वरंग ह्य० अवरंगजेब. ह्याच अर्थी आम्ही “ अवरंग ” हा शब्द वर उदा० हरण पद्य २५७ मध्ये योजिला आहे.]

ह्या अवरंगजेबाच्या राज्यांत न्याय, नीति, इत्यादि कांहींच नाही. तें राज्य हिंदुस्तानांत कसे टिकेल ?

येथें राज्य न टिकण्याचीं कारणें न्याय, नीति, इत्यादींचा अभाव, हीं सांगितलीं आहेत. परंतु “ म्हणून, ” “ त्या अर्था, ” इत्यादि शब्दांनीं तीं दर्शविलीं नाहींत.

ही आर्या “ काव्यलिंगाच्या (ख) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण होय.
उदाहरण; वृत्त आर्या.

हिंदूंच्या धर्मास न रक्षण, विद्येस न स्तुति, गुणास—।

बढती न, कलेस न धन, तो दे,तो केंवि हो प्रिय अम्हांस? ॥२५९॥

वि० वा० भिडे,—कमळीची सुटका, पद्य ७०.

ह्या अवरंगजेबाच्या राज्यांत हिंदूधर्माला रक्षण तो देत नाही, विद्येला स्तुति तो देत नाही, गुणाला बढती तो देत नाही, कलेला बक्षीस तो देत नाही.तो अवरंगजेब-आम्हा हिंदूंना कसा आवडेल ?

येथें तो हिंदूंना न आवडण्याचीं कारणें पूर्वीच्या वाक्यांत कथित आहेत. “ म्हणून, ” “ त्या अर्था, ” इत्यादि कार्यकारणभाव दाखविणारे शब्द येथें आले नाहींत. हें “ काव्यलिंगाच्या (ख) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण होय.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

गम्यार्थ मात्र सांगोनी वक्ता वाच्यार्थ जाणवी ।

तो अलंकार जो त्यातें “पर्यायोक्त” म्हणे कवी ॥१५८॥

वाक्यांत योजलेल्या शब्दांपासून जो अर्थ निघतो, तो त्या वाक्याचा “ वाच्यार्थ. ” ह्या वाच्यार्थाहून अधिक अर्थ जो श्रोत्याच्या प्रतीतीस येतो, तो त्या वाक्याचा “गम्यार्थ” होय.

जेथें वाच्यार्थ सांगायचा तो न सांगतां गम्यार्थ सांगितलेला असतो, आणि गम्यार्थावरून वाच्यार्थाचा बोध करून दिलेला असतो, तेथें “ पर्यायोक्त ” हा अलंकार होतो.

“ पर्याय ” म्हणचे वेगळा प्रकार; “उक्त” म्हणजे भाषण, कथन, किंवा वर्णन.. वर्य वस्तु प्रत्यक्षपणें न सांगतां वेगळ्या प्रकारानें म्हणजे अप्रत्यक्ष रीतीनें सांगितली. असते, म्हणून ह्या अलंकाराला “ पर्यायोक्त ” हें नांव देण्यांत आलेलें आहे.

उदाहरण; वृत्त द्रुतविलंबित.

शर भरोत सुखें तुमचे पितां खलदशास्यतनूगतशोणिता ।

निशिगनाथवधूनिटिलस्थिततिलकमार्जन हो अविलंबित ॥ २६० ॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग १७, पद्य ८.

सीता मारुतीच्या मुखानें रामाला निरोप पाठवीत आहे.

दुष्ट रावणाच्या शरीराचें रक्त पितांना तुमचे बाण आनंद पावोत ! रावणाच्या बायकांच्या कपाळांवरील कुंकूं लवकरच पुसले जाओ !

येथें रावणाला तुम्हीं ठार मारा असें न म्हणतां रावणाच्या शरीरांतील रक्त तुमचें बाण पिओत, आणि रावणाच्या बायकांचें कुंकूं पुसलें जाओ, असें पर्यायानें म्हटलें आहे. ह्या दोन्ही कारणांनीं येथें “ पर्यायोक्त ” हा अलंकार झाला आहे.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

“उदात्त” म्हणजे थोर समृद्धीचें निवेदन ।

वीराचें वा उपांगत्वे प्रस्तुतोक्तींत वर्णन ॥ १५९ ॥

एकाद्या वस्तूच्या वैभवाचें किंवा ऐश्वर्याचें कथन केलेलें असल्यास तेथें “ उदात्त ” हा अलंकार होतो (क). तसेंच एकाद्या वस्तूच्या वर्णनांत एकाद्या थोर पुरुषाचें वर्णन गौण रीतीनें होत असल्यास तेथेही “ उदात्त ” हा अलंकार होतो (ख).

टीप,—“ स्वभावोक्ति ” आणि “ भाविक, ” ह्या अलंकारांत वस्तूचें हुबे-हुब वर्णन असतें, आणि त्यांत अतिशयोक्ति नसते. “ उदात्त ” ह्या अलंकाराच्या पहिल्या प्रकारांत वस्तूचें अलौकिक वैभव किंवा समृद्धि ह्यांचें वर्णन असतें. “ स्वभावोक्ति ” आणि “ भाविक ” ह्यांत अतिशयोक्ति बाधक असते. उदात्ताच्या पहिल्या प्रकारांत अतिशयोक्ति असल्यास ती चारुतेला पोषक होते.

उदाहरण; वृत्त विबुधप्रिया.

हें सभालय दीर्घविस्तर, उंच, सुंदर, निर्मल,

शाणघृष्टविभाळ्यहीरकबद्ध येथिल भूतल ।

कौशिकांबररम्य येथ वितान चित्रविचित्रित,

स्तंभ येथिल शुभ्रमौक्तिकहीरकावलिशोभित ॥ २६१ ॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग १८, पद्य २.

हें रावणाच्या सभागृहाचें वर्णन आहे.

हें सभागृह अतिशय विस्तीर्ण होतें. तें उंच, सुंदर, आणि स्वच्छ होतें. सहाणेवर घालून पैलू पाडण्यामुळे देदीप्यमान अशा हिऱ्यांची ह्या सभागृहाला फरसबंदी केलिली होती. ह्या सभागृहाला रेशमाच्या कापडाचें आणि हरतऱ्हेच्या बेलबुड्यांनीं सुशोभित केलेलें छत होतें. ह्या सभागृहाच्या खांबांवर चकचकीत मोती आणि हिरे ह्यांच्या माळा लोंबत सोडलेल्या होत्या !

हें पद्य “ उदात्त ” अलंकाराच्या पहिल्या म्हणजे (क) ह्या प्रकाराचें उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त भुजंगप्रयात.

पहा उंच विस्तीर्ण हा वृक्ष देवि ! जटायू जया आश्रयालागिं सेवी ।

तुझ्या रक्षणीं जाहला तो गतायु रणा मांडितां रावणाशीं जटायु ॥२६२॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग २१, पद्य ८१.

विमानांत बसून सीतेसहवर्तमान राम अयोध्येस परत येत असतां तो तिला विविध स्थळें दाखवीत आहे त्या वर्णनांतील हें पद्य आहे.

हे सीते, तोच हा विस्तीर्ण आणि उंच वटवृक्ष, —ज्यावर जटायु रहात असे आणि तो जटायु तुला सोडविण्यासाठी रावणाशी लढतां लढतां मरण पावला !

येथे वटवृक्षाचे वर्णन प्रस्तुत असून जटायूचे वर्णन उपांगत्वाने केलेले आहे.

हा “ उदात्त ” अलंकाराचा दुसरा म्हणजे (ख) हा प्रकार होय .

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

समानशक्तिचीं सारीं समकालीन कारणें— ।

करितीं कार्य ही उक्ति “ समुच्चय ” कवी म्हणे ॥१६०॥

शेतामध्ये जसे कीजे पक्ष्यांनीं धान्यभक्षण ।

तसें येथे समत्वाने असे प्रत्येक कारण ॥ १६१ ॥

जेव्हां एकादें कार्य घडवून आणावयाला समर्थ असें एक कारण विद्यमान असतां दुसरीं तितकींच समर्थ कारणेही त्या स्थळां आणि त्या वेळां उपास्थित झालीं आहेत असें वर्णन असते, तेव्हां “ समुच्चय ” हा अलंकार होतो.

शेतांतील धान्य खावयाला आलेल्या पक्ष्यांपैकीं प्रत्येक पक्षी तितकेच धान्य खातो, कोणी अधिक खात नाही किंवा कोणी कमी खात नाही. धान्य खाण्याचे बाबतीत सर्व पक्ष्यांचे सारखेच सामर्थ्य असते. त्याप्रमाणे “ समुच्चय ” अलंकारांत कार्य घडवून आणणारीं कारणे सारीं सारख्याच सामर्थ्याचीं असतात.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुम्, युग्म.

जन्म उच्च कुलीं, बुद्धि प्रौढ अध्ययनें तव, ।

मूर्ति रम्य, पद श्रेष्ठ, साध्य ऐहिक वैभव ॥

हीं सामान्य नरा नेतीं मदोद्धतपथाकडे ।

परी त्यांच्याच योगाने तुला शालीनता जडे ॥ २६३ ॥

एका वैभवशाली माणसाला उद्देशून हे श्लोक म्हटले आहेत.

उच्च कुळांत जन्म, अध्ययनाने प्रौढ झालेली बुद्धि, सुंदर रूप, उच्च पद, आणि सर्व ऐहिक वैभवांची प्राप्ति, हीं साधारण माणसाला उन्मादाच्या मार्गाकडे नेतात. परंतु त्यांच्याच योगाने तूं विनयशील झाला आहेस !

येथे उच्च कुळांत जन्म, प्रौढ बुद्धि, इत्यादि गोष्टी एकैकशः उन्माद करणाऱ्या असतां इतर गोष्टी त्यांच्या जोडीला आहेत असें वर्णन आहे. हा “ समुच्चयाचा (क) ” प्रकार.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुम्.

खाया न भाकर शिळी, ल्याया वस्त्र न फाटके ।

जाया न सांत्वना, सौख्य राया ! मी न लहों शके ॥ २६४ ॥

हे राजा, मला खावयाला शिळी भाकरी नाही, ल्यावयाला फाटके वस्त्र नाही, सांत्वन करावयाला बायको नाही ! मी सुख कसे मिळवावे ?

येथे सांगितलेल्या तीन गोष्टींपैकीं एक एक गोष्ट ही असुख उत्पन्न करणारी

असतां त्या सर्व गोष्टी एकवटल्याचें वर्णन आहे. हेंही “ समुच्चयाचें ” उदाहरण होय.

टीप—ह्या उदाहरणपद्यांत “ असंयुतावृत्ति यमक ” आहे. मार्गे पान २६ पहा. उदाहरण; वृत्त आर्या.

प्रभुनें केली सत्कृति तीनें तो तोषला अतिथि फार ।

त्यांत त्याचें दिसलें शास्त्रीं पाटव, समुन्नत विचार ॥ २६५ ॥

एका राजानें कोण्या एका विद्वान् पाहुण्याचा सत्कार केला. त्याच्या योगानें तो पाहुणा संतोष पावला. तशांत त्या राजाचें शास्त्रांत नैपुण्य आणि उदार विचार हीं त्याला दिसून आलीं ।

येथें तो अतिथि राजानें केलेल्या सत्कारानें संतुष्ट झाला, आणि त्या संतोषांत राजाची विद्वत्ता आणि उदार विचार ह्यांनीं भर घातली असें वर्णन आहे. हा “ समुच्चयाचा (क) ” प्रकार.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

गुण दोन, क्रिया दोन, कीं क्रिया गुण हें द्वय ।

यौगपद्यचमत्कार दावितांही “ समुच्चय ” ॥ १६२ ॥

जेव्हा दोन गुण, किंवा दोन क्रिया, किंवा एक क्रिया आणि एक गुण, ह्यांचा चमत्कारिक रीतीनें एकदम प्रादुर्भाव झाल्याचें वर्णन असतें, तेव्हां “ समुच्चयाचे ” (ख), (ग), आणि (घ) असे प्रकार होतात. यौगपद्य म्ह० एकदम उपास्थिति किं० समकालीनता.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

तव सेना रिपुचें बल मर्दुनि झाली यशोविभाशाली ।

रिपुपक्षीयांचींही लज्जायोगें मुखें मलिन झालीं ॥ २६६ ॥

तुझे सैन्य शत्रूच्या सैन्याचा पराभव करून यशाच्या कांतीनें शोभतें झालें. शत्रूच्या पक्षाच्या लोकांचीं तोंडें लाजेनें काळीं ठिक्कर झालीं !

येथें “ यशोविभाशाली ” आणि “ मलिन ”, ह्या दोन गुणांचें यौगपद्य वर्णिलें आहे. हा “ समुच्चयाचा (ख) ” हा प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

तानाजीचा असि नाभिं वेगें विद्युल्लतोपम स्फुरला ।

रणपटुतादर्प गळुनि भयकंपितकर हुसेन घाबरला ॥ २६७ ॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य ११४.

तानाजीची तरवार विद्युल्लतेप्रमाणें आकाशांत स्फुरली, आणि त्याच क्षणीं हुसेन लढवय्येगिरीचा गर्व ओसरून हात कांपूं लागून घाबरला !

येथें “ स्फुरणें ” आणि “ घाबरणें, ” ह्या दोन क्रियांचें यौगपद्य वर्णिलें आहे. हा “ समुच्चयाचा (ग) ” हा प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

त्वां धरिला असि हार्तीं नव रिपु झाले भयप्रहतकाय ।

त्वद्विक्रमप्रतीतिप्रत्यय याहुनि दुजा वदूं काय ? ॥२६८॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य १९३.

तूं आपल्या हातांत तलवार घेतलीस, आणि तुझ्या शत्रूंचीं शरीरें भयानें कांपूं लागलीं. तुझ्या पराक्रमाच्या जाणिवीचा पुरावा मी दुसरा काय सांगूं ?

येथें “ धरणें ” ही क्रिया, आणि “ भयप्रहतकाय ” हा गुण, यांचें यौगपद्य वर्णिलें आहे. “ समुच्चयाच्या ” चवथ्या प्रकाराच्या ह्य० (घ) ह्या प्रकाराचें हें उदाहरण होय.

वरील आर्येंत “ झालें ” हें क्रियापद क्रिया दाखवीत नाहीं, तर तें “ रिपु ” ह्या उद्देश्याला “ प्रहतकाय ” हें विधेय जोडणारा सांधा आहे.

लक्षण; वृत्त आर्या.

स्थल एक त्यजुनि दुजें, त्यजुनि दुजें मग तिजें स्ववासास ।

स्वीकारि वस्तु असा क्रम असतां “पर्याय” कावि म्हणजे त्यास ॥१६३॥

जेव्हां एकादी वस्तु आपल्या राहण्याची पहिली जागा सोडून दुसऱ्या जागी जाऊन राहाते, नंतर ही दुसरी जागा सोडून तिसऱ्या जागी जाऊन राहाते, अशा प्रकारचें वर्णन असतें, तेव्हां “ पर्याय ” नामक अलंकार होतो. हा पर्यायाचा (क) हा प्रकार. स्ववास म्ह० आपलें वास्तव्य म्ह० राहणें.

लक्षण; वृत्त आर्या.

एका स्थळींच वस्तू एकामागोनि एक येतात ।

ऐसा क्रम असला तर “पर्याय” असेंच त्यास म्हणतात ॥१६४॥

एकाच स्थळीं अनेक वस्तु एकामागून एक अशा येत आहेत असें वर्णन असतें, तेव्हां “ पर्यायाचा (ख) ” हा प्रकार होतो.

उदाहरण; वृत्त कलहंस.

बघ इंद्रजानु कपि हा पृथुकाय, तुज देइ विस्मय न तज्जव काय ? ।

गिरिच्या पदास, कटकास, शिरास, क्षणिं तो क्रमें करि जवें स्वनिवास ॥२६९॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १४, पद्य ८०.

ठिकठिकाणचे ऋक्ष आणि वानर किष्किंधा नगरीस येत होते, त्यांपैकी इंद्रजानु हा वानर रामाला दाखवून सुग्रीव म्हणतो:—

हा पहा धिप्पाड शरीराचा वानर इंद्रजानु ! त्याचा वेग पाहून तुला आश्चर्य वाटत नाहीं काय ? तो क्रमानें प्रथम पर्वताच्या पायथ्यास, मग मध्यास, आणि मग शिखरास, आपलें निवासस्थान एका क्षणांत करतो !

येथें इंद्रजानु हा प्रथम पर्वताच्या पायथ्यास, मग मध्यास, मग शिखरास दिसतो, असें वर्णन आहे. हा “ पर्यायाचा (क) ” प्रकार.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

वेदांचा घोष मधुर होता चालत जिथें अहोरात्र ।

तेथें भड्डकांचा ऐकों ये सतत अशुभ रव मात्र ॥ २७० ॥

वि० वा० भिडे,-कमळीची सुटका, पद्य ७७.

जेथें वेदपठनाचा सुश्राव्य घोष सतत चालूं असे, तेथें आतां कोल्ह्यांच्या अशुभ चार्जना मात्र कानीं पडत आहेत !

येथें वेदांचा घोष आणि भड्डकांचा रव, हीं भिन्न काळीं एकाच ठिकाणीं ऐकूं येत असल्याचें वर्णन आहे. हा “ पर्यायाचा (ख) ” प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

शास्त्री पंडित वैदिक वैद्य पुराणिक जयीं वसत होते ।

त्या पुण्यक्षेत्रीं अजिं वन्य पशू फिरति निर्भय अहो ! ते ॥ २७१ ॥

वि० वा० भिडे,-कमळीची सुटका, पद्य ७८.

ज्या पुण्यक्षेत्रांत शास्त्री इत्यादि राहात असत, त्यांत आज जंगली पशु निर्भयपणें वावरत आहेत !

येथें भिन्न काळीं त्याच पुण्यक्षेत्रांत शास्त्री इत्यादि आणि वन्य पशु, यांची वसति झाल्याचें वर्णन आहे. हा “ पर्यायाचा (ख) ” हा प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त विबुधप्रिया.

क्षुद्र तो मुसलध्वनी, कल हें वधूजनगायन,

धेनु ती स्थविरा, प्रचण्ड मदांध हे गज शोभन ।

गेह तें पडकें, समुच्छ्रित सद्म हें दृढ, सुंदर,

काय विस्मयकारि हें घडलें सुदामदशान्तर ! ॥ २७२ ॥

पूर्वी जेथें मुसळाचा भिकार आवाज ऐकूं येत असे, तेथें आतां स्त्रियांचें मधुर गाणें कानीं पडत आहे; पूर्वी जेथें एक म्हातारी गाय होती, तेथें आतां हे धिप्पाड आणि दानोदक स्रवणारें सुंदर हत्ती दिसत आहेत; पूर्वी जेथें तें पडकें घर दिसत होतें, तेथें आतां हा सुंदर आणि टोलेजंग (समुच्छ्रित) आणि भक्कम बांधणीचा (दृढ) वाडा दिसत आहे; सुदाम्याच्या स्थितींत किती आश्चर्यकारक फरक पडला आहे तरी !

येथें श्रीकृष्णाच्या कृपेनें सुदाम्याच्या स्थितींत जो फरक पडला, तो वर्णिला आहे. हें “ पर्याय अलंकाराच्या (ख) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त भुजंगप्रयात.

जिथें वाजल्या स्यंदनव्यालघंटा तिथें मांडिती भालु मांसार्थ तंटा ।

जिथें पेटले दीप रात्रीं असंख्य तिथें नांदतो आज हा अंधकार ॥ २७३ ॥

[स्यंदन ह्य० रथ, व्याल ह्य० हत्ती, भालु ह्य० कोल्ह्याच्या स्त्रिया.]

शत्रूनें उदध्वस्त करून टाकिलेल्या एका नगराचें हें वर्णन आहे.

रथांच्या आणि हत्तींच्या घंटांचा आवाज जाऊन त्याचे जागीं मांसासाठीं भांडणाऱ्या कोल्ह्यांचे आवाज ऐकूं येत आहेत ! जेथें रात्रीं असंख्य दिव्यांचा लख लखाट होता, तेथें आतां घनदाट अंधेर झाला आहे !

येथें “ पर्याय अलंकाराचा (ख) ” प्रकार आहे.

टीप,—एका वस्तुच्या जागी एक वस्तु येणे, ह्यापेक्षा अनेक वस्तूंच्या जागी अनेक वस्तु आल्याचें वर्णन असल्यास पर्याय अलंकारांत चारुता अधिक असते.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

कार्य हें चिन्ह पाहोनी त्याचें कारण जाणणें ।

ह्या विधानाप्रति कवी “ अनुमान ” असें म्हणे ॥ १६५ ॥

अमुक कार्य घडलें आहे किंवा अमुक परिणाम झाला आहे म्हणून त्याचें अमुक कारण पूर्वी घडलेलें असावें, असा तर्क ज्या विधानांत सांगितलेला असतो, त्याला “ अनुमान अलंकार ” म्हणतात.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

मनिं तो म्हणे सुकृत मम गतजन्मींचें गुरु फलावरुनी— ।

दिसतें कीं व्याघ्रगुहेंतुन अक्षत भेटली सुता फिरुनी ॥ २७४ ॥

वि० वा० भिडे,—कमळीची सुटका; पद्य १८९.

तिप्पाभट म्हणतो:—

मी पूर्वजन्मीं फार मोठें पुण्य केलें असलें पाहिजे अशी मी फळावरून अटकळ करतो. कारण माझी कन्या वाघाच्या गुहेंत जाऊन (म्हणजे यवनांच्या तावडीत सापडलेली असून) मला पुन्हां पवित्र अशा स्थितीत भेटली आहे !

येथें पूर्वजन्मीं मी मोठें पुण्य केलें असावें, असें सद्यःस्थितीवरून अनुमान निघाल्याचें वर्णन आहे. हें “ अनुमान ” अलंकाराचें उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

पतिमुखविधु ह्या स्त्रीच्या हृदयीं शोभे असें मला वाटे ।

उद्गतविधुकिरणांची ईच्या गात्रांत धवलता दाटे ॥ २७५ ॥

उगवलेल्या चंद्राच्या किरणांचा पांढरेपणा ह्या मुलीच्या शरीरांत दिसत आहे ह्यावरून मला असें वाटतें कीं ह्या मुलीच्या अंतःकरणांत पतिरूपी चंद्र वसति करून राहिला आहे !

हें “ अनुमान अलंकाराचें उदाहरण ” होय.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

साभिप्राय अशीं योजी वक्ता जेथें विशेषणें ।

तेथें “ परिकराभिख्य ” अलंकार कवी म्हणे ॥ १६६ ॥

जेव्हा वाक्यामध्ये अनेक सहेतुक विशेषणें योजलेलीं असतात, तेव्हां “ परिकर ” ह्या नांवाचा अलंकार होतो.

जें विशेषण योजण्यांत कवीचा कांहीं उद्देश असतो, जें विशेषण योजल्यानें अर्थांत कांहीं भर पडते, त्याला “ साभिप्राय ” किंवा “ सहेतुक ” विशेषण म्हणतात; अशीं अनेक

साभिप्राय विशेषणं वाक्यांत योजिलेलीं असलीं म्हणजे “ परिकर ” हा अलंकार होतो.

“ शीतल चंद्र ” ह्या योजनेंत “ शीतल ” हा शब्द निष्प्रयोजन आहे. कारण चंद्र शीतल असणारच, परंतु “ माझ्या अन्नांत माती कालविणाऱ्या काशाला आणि शिवरामाला हेंच शासन योग्य होय ! ” ह्या वाक्यांत “माती कालविणाऱ्या” हें विशेषण “ हेंच शासन योग्य होय ” ह्या विधानाची सार्थकता दर्शविते म्हणून तें सार्थ किंवा सप्रयोजन किंवा सहेतुक विशेषण होय. अशीं अनेक सार्थ विशेषणं वाक्यांत योजल्यानें जर चारुता उत्पन्न होत असेल, तर तो “परिकर” अलंकार होतो.

एव्हढीं जीं विशेषणं निरर्थक किंवा निष्प्रयोजन म्हणून समजलीं जातात, ती कारणपरत्वे सार्थ किंवा सप्रयोजन होऊं शकतात.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

विश्वासपात्र, देशोद्धारेच्छु, जिवास जीव देणारे ।

युद्धनिपुण, निर्मत्सर, तत्पर तव इष्ट मित्र करुं सारे ॥ २७६ ॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य १९७.

स्वराज्य संपादन करण्याच्या कामीं कोणेकाला जसे मित्र असावयास पाहिजेत; तसे तुला आहेत, तूं हटकून स्वराज्य स्थापिशील, असें शिवाजीला सांगतांना तिप्पाभट म्हणतो:—

तुझे सर्व मित्र भरंवशाला पात्र आहेत, सर्व मित्र देशाचा उद्धार करावयाला इच्छिणारे आहेत, सर्व मित्र जिवास जीव देणारे आहेत, सर्व मित्र लढण्यांत पटाईत असून त्यांच्या मनांत एकमेकांविषयीं मत्सर नाही, आणि सर्व मित्र तुझे ध्येय सफल करण्याविषयीं झटणारे आहेत !

ही अशी मित्रमंडळी तुला मिळाली असतां स्वराज्यस्थापनेचें कार्य सफल कसें नाही होणार ? असा तिप्पाभट साभिप्राय विशेषणं योजून आपला अभिप्राय व्यक्त करीत आहे.

येथें विश्वासपात्र इत्यादि सर्व विशेषणं सहेतुक आहेत. हें “ परिकर ” अलंकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुप्.

नानाविध जिथें घाण सांठली, नाशवंत जें, ।

त्या देहार्थ करायास नर मूर्ख अर्धें सजे ॥ २७७ ॥

हरएक प्रकारची मलमूत्रादि घाण ज्यांत सांठली आहे, आणि जो नश्वर आहे, अशा देहासाठीं पापें करावयाला मूर्ख जो मनुष्य तोच सिद्ध होतो !

येथें जोपासना करण्याच्या लायकीचा देह नाही असें, “ जिथें नानाविध घाण आहे ” आणि “ जो नाशवंत आहे, ” ह्या विशेषणांनीं सुचविलें आहे. हीं विशेषणं सार्थ आहेत. हें “ परिकराचें ” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त उपजाति.

भालीं ज्याच्या विधुखण्ड साजे, ज्याच्या शिरीं विष्णुपदी विराजे ।
लयास तो नैइल देव शर्व दयाळु सांसारिक ताप सर्व ॥ २७८ ॥

ज्याच्या कपाळावर चंद्राची कोर शोभत आहे, आणि डोक्यावर स्वर्गाय नदी शोभत आहे, तो दयाळू देव शंकर इहलोकींच्या सर्व तापांचा नाश करील !

येथे चंद्र आणि गंगा हे शीतल पदार्थ ज्याच्या जवळ आहेत, त्याच्या अंगी ताप शमविण्याचे सामर्थ्य आहे असे " शर्व " ह्या शब्दाच्या विशेषणांवरून स्पष्ट होत आहे. हे " परिकराचे उदाहरण " होय.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

गुप्त स्वरूप वस्तूचे स्फुट होतां पराप्रती ।

व्यपदेशे झांकणे तें ही " व्याजोक्ति " अलंकारिता ॥ १६७ ॥

एकाद्या वस्तूचे गुप्त स्वरूप कोणच्या तरी कारणामुळे दुसऱ्याच्या नजरेस आले असतां तें स्वरूप कोणच्या तरी सबबीवर (व्यपदेशे) पुन्हां छपवून टाकण्यासाठीं जें विधान केले जाते, त्याला " व्याजोक्ति " म्हणतात.

उदाहरण; वृत्त वसंततिलका.

आमान्तराहुनि पती स्वगृहास आला, स्त्रीदेह कंपपुलकोद्भवयुक्त झाला ।

ती हर्षलक्षण वदे बुझवावयास " हेमन्त शीत मज ये न सहावयास! " ॥ २७९ ॥

प्रवासाहून परत घरो आलेल्या पतीला पाहून कंप, रोमांच, इत्यादि प्रेमचिन्हांनी तिचा देह युक्त झाला; ही प्रेमचिन्हें लपविण्यासाठी ती म्हणाली, " कोण वाई हा थंडीचा कडाका ! हिवाळ्याची थंडी मला मुळीं देखील सहन करतां येत नाही ! "

प्रेमामुळे उत्पन्न झालेल्या हर्षरोमांचादि चिन्हांना तिने " थंडीचे हे परिणाम होत " असे म्हणून लपविले. हे " व्याजोक्तीचे उदाहरण. "

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

तुल्यवस्तूंत ही ग्राह्य, न ती, हें दाविजे जिथें ।

" परिसंख्या " अलंकार जाणा होत असे तिथें ॥ १६८ ॥

प्रश्नानें ग्राह्यकथन, निषेधें त्याज्यवर्जन ।

असतां नसतां चार भेद तज्ञ म्हणे जन ॥ १६९ ॥

योग्यतेनें, दर्ज्यानें, किंमतीनें, उपयोगानें, किंवा दुसऱ्या कांहीं गुणांनें, जेव्हां दोन वस्तु साधारणपणें तुल्य असतात, तेव्हां त्यांच्या पैकीं अमुकच ग्राह्य करावयाची, आणि दुसरी त्याज्य करावयाची, असें दाखवून देण्यासाठीं जें विधान केलेलें असतें, त्याला " परिसंख्या " असें म्हणतात.

कोणची वस्तु ग्राह्य करावयाची असा अगोदर प्रश्न करून ग्राह्य वस्तु सांगितलेली

असली आणि त्याज्य वस्तु सांगितलेली असली तर “ परिसंख्येचा (क) ” हा प्रकार होतो. प्रश्न असून ग्राह्य वस्तु सांगितलेली असली आणि त्याज्य वस्तु सांगितलेली नसली तर (ख) हा प्रकार होतो. प्रश्न नसून ग्राह्य वस्तु आणि त्याज्य वस्तु ह्या दोन्ही सांगितलेल्या असल्यास (ग) प्रकार होतो. प्रश्न नसून ग्राह्य वस्तु सांगितलेली असली आणि त्याज्य वस्तु सांगितलेली नसली, तर “ परिसंख्येचा (घ) ” हा प्रकार होतो. असे एकंदर परिसंख्येचे चार प्रकार होतात.

हे चार प्रकार पुढील कोष्टकावरून स्पष्ट होतील.

(क) प्रश्न असून त्याज्य वस्तु कथित असतां

(ख) प्रश्न असून त्याज्य वस्तु कथित नसतां.

(ग) प्रश्न नसून त्याज्य वस्तु कथित असतां.

(घ) प्रश्न नसून त्याज्य वस्तु कथित नसतां.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

उत्तम वक्ता कोण ? प्रतिपक्षा खुडून जो स्वमत पटवी ।

तो न, श्रोत्यांना जो सुखकर शब्दावडंबरें खुलवी ॥ २८० ॥

प्रतिपक्षाच्या मताचें खंडन करून आपलें मत जो श्रोत्यांना कबूल करावयास लावतो, तोच उत्तम वक्ता. कानांस सुख देणाऱ्या शब्दांचें अवडंबर माजवून श्रोत्यांना केवळ खुलवितो तो उत्तम वक्ता नव्हे !

येथें प्रश्न असून त्याज्य वस्तु कथित आहे. हें “ परिसंख्येच्या (क) ” प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

उत्कृष्ट कोणता राजा ? जनभव्यार्थ जो झटे ।

न जो जनधनें घेई भोगवी त्यांस संकटें ॥ २८१ ॥

उत्तम राजा कोणचा ? जो लोकांच्या कल्याणाला झटतो तो; जो करांच्या रूपानें रयतेपासून पैसे घेऊन त्यांना दुर्दशा भोगावयास लावतो तो राजा उत्तम नव्हे !

येथें प्रश्न असून त्याज्य वस्तु कथित आहे. हें “ परिसंख्येच्या (क) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

साधू कोण म्हणावा ? जो निजदेशार्थ देह झिजवील ।

खल कोण ? जो धनास्तव रिपुला निज देश निस्त्रप विकील ॥ २८२ ॥

वि० वा० भिडे-पुण्यपंक्ति, पद्य ९.

कोणाला साधु म्हणावें ? जो स्वदेशासाठी देह कष्टवाल त्याला. कोणाला दुर्जन म्हणावें ? जो पैशासाठी शत्रूला देश निर्लज्जपणें (निस्त्रप) विकील त्याला !

येथें आर्येच्या दोन्ही अर्थांत प्रश्न असून त्याज्य वस्तु कथित नाही. ही “ परिसंख्येच्या (ख) ” प्रकाराची उदाहरणें.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

राजास काय भूषण ? जनसंमत रीति मात्र अनुसरणें ।

प्रकृतीस काय भूषण ? योग्यनियमबंधनेंच पथकरणें ॥ २८३ ॥

राजाला कोणची गोष्ट श्रेयस्कर आहे ? प्रजाजनांना पसंत असेल तीच शासन-पद्धति अनुसरणें हें. रयतेला काय श्रेयस्कर आहे ? राजानें केलेलें कायदे इत्यादींच्या नियंत्रणा योग्य असल्या तरच त्या पाळणें !

येथें प्रश्न असून त्याज्य वस्तु कथित नाहीं. हा “परिसंख्येचा (ख)” प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

तोच नृपति वंद्य असे प्रकृतिहितेच्छा यदंतरांत वसे ।

तो न,—प्रकृतिधनें जो स्वयिविलासार्थ मात्र धेत असे ॥ २८४ ॥

तोच राजा वंदनास पात्र असतो,—की ज्याच्या अंतःकरणांत रयतेचें कल्याण करण्याची इच्छा असते. तो राजा वंदनास पात्र नव्हे,—की जो रयतेचीं धनें स्वताच्याचैनीसाठीं मात्र घेतो !

येथें प्रश्न नाहीं पण त्याज्य वस्तु कथित आहे. हा “परिसंख्येचा (ग)” प्रकार.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

श्रेयस्कर काय नरा ? निजदेशोत्कर्ष करूनियां झिजणें ।

काय नरा निंद्य असे ? किंप्रभुला स्तवुनि उच्चपदि चढणें ॥ २८५ ॥

मनुष्याला श्रेयस्कर कोणची गोष्ट आहे ? आपल्या स्वताच्या देशाचें वैभव साधण्यासाठीं कष्ट सोसणें. मनुष्याला निंद्य गोष्ट कोणची ? नीच राजाची प्रशंसा करून मोठ्या अधिकाराच्या स्थानास चढणें !

येथें प्रश्न आहेत आणि त्याज्य वस्तु कथित नाहींत. हे “परिसंख्येचे (ख)” हे प्रकार.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

साधू कोण म्हणावा ? जो निजदेशार्थ सतत यत्न करी ।

तो न,—स्वदेह भसितें लेपी कीं जो जटा शिरास धरी ॥ २८६ ॥

साधु कोण ? जो आपल्या देशासाठीं सदैव झटत असतो. तो साधु नव्हे, कीं जो केवळ अंगाला राख फासतो, आणि डोक्यावर जटा धारण करतो !

येथें प्रश्न असून ग्राह्य वस्तु सांगितलेली असून त्याज्य वस्तूही सांगितलेली आहे. हा “परिसंख्येचा (क)” प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुप्.

लक्ष्याच्या ऐल वा पैल न जातां लक्ष्य केवल— ।

वेधी यच्छर तो घन्वी, नांवाचे भुवि पुष्कळ ॥ २८७ ॥

वि० वा० भिडे,—जी० जा०, संकीर्ण, पृष्ठ १०५.

ज्या पदार्थावर बाण मारावयाचा आहे त्यालाच ज्याचा बाण लागेल, यत्किंचित्ही आलीकडे किंवा पलीकडे जाणार नाही, तोच खरा धनुर्धर ! नांवाचे पुष्कळ धनुर्धर जगांत दिसतात !

येथे प्रश्न नाही; “ नांवाचे ” ह्या शब्दाने त्याज्य धनुर्धर उक्त आहेत. हे “ परिसंख्येच्या (ग) ” प्रकाराचे उदाहरण.

परिसंख्या अलंकाराची चारुता श्लेषाने वृद्धिंगत होते. ह्याचे पुढील पद्य उदाहरण आहे.

उदाहरण; वृत्त शार्दूलविक्रीडित.

ते चार्पीं गुणखण्डन प्रकटिती, चापल्य बाणासनीं,
चिंता अध्ययनीं, सदैव गुरुच्या ईर्ष्याहि संलोभनीं ।
गीतामार्जिं सरागता, प्रकृतिही क्रूरा द्विषन्मंडलीं,
यंत्रादी दृढ बंध पद्यरचनेमध्ये, मुलें चांगलीं ॥ २८८ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १, पद्य ८५.

राम, लक्ष्मण, भरत, आणि शत्रुघ्न, ह्या दशरथाच्या चार पुत्रांच्या धनुष्याच्या दोऱ्या तुटत असत (त्यांच्या सगुणांचा भंग होत नसे); धनुष्य जोडण्यांत त्यांची चपलता दिसत असे (ते खोडकर नव्हते); त्यांना अध्ययनांत मति चालवावी लागत असे (त्यांना संकट निवारण्याची काळजी वहावी लागत नसे); गुरूला संतुष्ट ठेवण्यांत ते एकमेकांवर चढाओढ करीत (ते परस्परांचा मत्सर करीत नसत); गायनांत ते राग दाखवीत असत (निषिद्ध पदार्थाविषयी ते कधी आवड दाखवीत नसत); शत्रूंशी ते कठोरपणा करीत (इतरांशी वागतांना करीत नसत); पद्मबंध, खड्गबंध, इत्यादि प्रकारच्या काव्यरचनेत ते बंध योजीत असत (सामान्य जनांना ते प्रतिबंधांत ठेवीत नसत !)

ह्या उदाहरणांत प्रश्नही नाही आणि त्याज्य वस्तुही कथित नाही. हे “ परिसंख्येच्या (घ) ” ह्या प्रकाराचे उदाहरण होय. ह्या वरील पद्यांत त्याज्य करावयाच्या वस्तु अनुवादांत कसांत दाखविल्या आहेत. पद्यामध्ये त्या उक्त नाहीत.

उदाहरण; वृत्त यूथिका.

शांतिहेतुकचि शत्रुकुलक्षय, दानहेतुकचि कांचनसंचय ।

ज्ञानहेतुकचि वाद करी नृप, तो असे निशिचरांसचि निष्कृप ॥ २८९ ॥

वि० वा० भिडे, -दण्डदण्डना, पद्य ४९.

हे दण्ड राजाचे वर्णन आहे.

दण्ड राजा आपल्या राज्यामध्ये शांतता नांदावी म्हणूनच शत्रूंच्या कुलांचा संहार करीत असे (क्रूरपणामुळे नव्हे); योग्य माणसांना दान करण्यासाठीच तो धन सांठवीत असे (धनलोभामुळे नव्हे); आपणाला ज्ञान मिळावे म्हणून तो वादविवाद करीत असे (आपल्या विद्वत्तेची प्रौढी मिरविण्यासाठी नव्हे); तो राक्षसांशीच क्रूरपणाने वागे (तो हाडाचा दुष्ट होता म्हणून नव्हे).

हैं पद्य “ परिसंख्येच्या (घ) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण आहे. कारण यें प्रश्नही नाहीं आणि त्याज्य वस्तूही कथित नाहीं. वर श्लोकाच्या अनुवादांत त्याज्य वस्तु कंसांत सांगितल्या आहेत.

लक्षण; वृत्त आर्या.

पहिली वस्तु दुजीला, दुजी तिजीला, तिजीहि चवथीला— ।

हेतु अशी जी उक्ती “ कारणमाला ” असें म्हणति तीला ॥ १७० ॥

कांहीं वस्तूंची एक श्रेणी असून तींतील पहिली वस्तु दुसरीला कारण आहे, दुसरी वस्तु तिसरीला कारण आहे, तिसरी वस्तु चवथीला कारण आहे, असें म्हटलेलें असतें, तेथें “ कारणमाला ” किंवा “ हेतुमाला ” हा अलंकार होतो.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

देशप्रीति त्यांची प्रेरी मंत्रास, मंत्र शौर्यास, ।

शौर्य यवनराज्याच्या विध्वंसेच्छेस, यश मिळे त्यांस ॥ २९० ॥

वि० वा० भिडे,—कमळीची सुटका, पद्य १४.

शिवाजी, तानाजी, एसजी, आणि बाजी, ह्या चवघांच्या अंतःकरणांत देश-प्रीति होती, ही देशप्रीति त्यांना खलबतें करावयास लावी, ह्या खलबतांमुळे त्यांना शौर्याची कृत्ये करण्याची प्रेरणा होई, ह्या शौर्याच्या कृत्यांनी त्यांना परकीयांचें राज्य उलथून पाडण्याची इच्छा होई, आणि परिणामी त्यांना यश मिळालें !

येथें देशप्रीति, मंत्र, शौर्य, यवनराज्याची विध्वंसेच्छा, ह्या चार पदार्थांची एक श्रेणी आहे. हींतील देशप्रीति ही कारण आहे मंत्रास, मंत्र कारण आहे शौर्यास, शौर्य कारण आहे यवनराज्याच्या विध्वंसेच्छेस, असें म्हटलें आहे. हें “ कारणमालेचें ” किंवा “ हेतुमालेचें ” उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

साधुसमागम शुचिता, शुचिता धृति दे, धृति स्वजनभक्ति ।

ही स्वजनभक्ति मनुजा देशहित करावया विपुल शक्ति ॥ २९१ ॥

वि० वा० भिडे,—पुण्यपंक्ति, पद्य १६.

साधूंच्या संगतीनें पावित्र्य अंगी ठसतें, पावित्र्य हें नीतिधैर्य देतें, हें नीतिधैर्य आपल्या लोकांविषयी मनांत प्रेम उत्पन्न करतें, हें प्रेम स्वदेशाचें कल्याण करण्याला भरपूर सामर्थ्य उत्पन्न करतें !

हें “कारणमालेचें ” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त कलहंस.

आधिकार हा उपजवी मद चेतो, मद माधुरी, अनय आत्मगुणें ती, ।

अनयें अघोद्भव, अयें नरकांत मिळतो निवास, कवि हें म्हणतात ॥ २९२ ॥

वि० वा० भिडे,—मदमाधुरी, पद्य २२.

मनुष्याला उच्च अधिकार प्राप्त झाला असता त्याच्या अंतःकरणांत उन्मत्तपणा (मद) शिरतो; हा उन्मत्तपणा पुढें गोड वाटें लागतो; ही उन्मत्तपणाची गोडी मनुष्याला वाटें लागली म्हणजे स्वाभाविकपणें तो मनुष्य अनीतीच्या

मार्गसि लागतो; अनीतीच्या मार्गाला लागलेला मनुष्य पापें करूं लागतो; तो पापें करूं लागला म्हणजे तो मरणोत्तर नरकांत पडतो !

येथें अधिकार हा मदाचा हेतु आहे, मद हा माधुरीचा हेतु आहे, माधुरी ही अनयाचा हेतु आहे, अनय हा अघोद्भवचा हेतु आहे, आणि अघोद्भव हा नरकप्राप्तीचा हेतु आहे, असें म्हटलें आहे. येथें हेतूंची परंपरा लाविली आहे. “ हें कारणमालेचें ” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ.

येई विनय विद्येनें, विनय प्रेम भेळवी ।

मिळतां प्रेम लोकांचें नर होई सुखी भवीं ॥ २९३ ॥

वि० वा० भिडे,—जी० जा०, संकीर्ण, पद्य १००.

विद्येनें मनुष्याला विनय प्राप्त होतो, विनयानें लोकांचें प्रेम मिळते, आणि प्रेम मिळाल्यानें मनुष्य संसारांत सुख पावतो !

येथें विद्या विनयाचें कारण, विनय प्रेमाचें कारण, आणि प्रेम सुखाचें कारण, असें म्हटलें आहे. हें “ कारणमालेचें ” उदाहरण.

टीप,—कारणमाला ह्या अलंकारांत एकाच सरणीचीं वाक्यें असलीं पाहिजेत असा नियम नाही. एक वस्तु दुसरीस कारण आहे असें कोणत्याही रीतीनें सांगितलें तरी चालते.

लक्षण; वृत्त आर्या.

दोन पदार्थांमध्ये हा त्यावरि तोहि यावरी कार्य —।

करि तेंच असें वर्णन असतां “अन्योन्य” तें म्हणाति आर्या ॥ १७१ ॥

दोन वस्तूंपैकी एक वस्तू दुसरीवर कांहीं परिणाम घडवून आणते, आणि दुसरी वस्तू पहिलीवर तोच परिणाम घडवून आणते, अशा वर्णनाला विद्वान् लोक “ अन्योन्य अलंकार ” म्हणतात.

उदाहरण; वृत्त वंशस्थ.

विधू समुद्राप्रति कांति दे अती, समुद्र वा कांति जशी विधूप्रती ।

तशी रिपुघ्नें भरता द्युती दिली, द्युती रिपुघ्ना भरतेहि अपिली ॥ २९४ ॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग १, पद्य ७५.

चंद्र जशी समुद्राला शोभा देतो, किंवा समुद्र जशी चंद्राला शोभा देतो, तशी शत्रूघ्नानें भरताला शोभा दिली, आणि भरतानें शत्रूघ्नाला शोभा दिली !

हें “ अन्योन्याचें ” उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ.

विद्येस विनये शोभा विद्येनें विनयास ये ।

पुरुष श्रेष्ठतामान पावतो ह्या गुणद्वये ॥ २९५ ॥

वि० वा० भिडे,—जीवजागृति,—संकीर्ण, पद्य ११३.

विद्येला विनयानें शोभा येते, आणि विनयाला विद्येनें शोभा येते. ह्या दोन्ही गुणांच्या योगानें पुरुष श्रेष्ठतेचा मान पावतो (ह्य० श्रेष्ठ ठरतो) !

येथें विद्या आणि विनय हों परस्परांना शोभा देतात असें वर्णन असल्याकारणानें हा “ अन्योन्य ” अलंकार होय.

उदाहरण; वृत्त वंशस्थ.

ध्वजादि भूषाकरणें पुराप्रती, ध्वजादिकां कांति दिली पुरें अती ।

परस्परां शोभविलें तर्थां तदा, अनल्प तो संगम देइ संमदा ॥ २९६ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १, पद्य ४३.

अयोध्यानगरीला ध्वज, तोरणें, इत्यादींनीं सुशोभित केलें, आणि ध्वज, तोरणें, इत्यादींना अयोध्यानगरीनें सुशोभित केलें. त्यांनीं एकमेकांना सुशोभित केलें. हा संयोग मनाला फार संतोष देणारा होता !

येथें ध्वजादि आणि पुर ह्यांनीं परस्परांना सुशोभित केल्याचें वर्णन आहे. हें “ अन्योन्य ” अलंकाराचें उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त चामर.

दातृतेस देतसे अपूर्व कांति संपदा,

संपदेस दातृताहि कांति देइ सर्वदा ।

युग्म हें जर्थां असेल तोचि धन्य मानव !

श्रेष्ठ हें सदैव मानिजे जगांत वैभव ॥ २९७ ॥

वि० वा० भिडे, -जीवजागृति, -संपत्ति आणि दातृत्व, १७६.

दान करण्याच्या इच्छेला संपत्तीनें शोभा येते, आणि दान करण्याच्या इच्छेनें संपत्तीला शोभा येते. ही दान करण्याची इच्छा आणि संपत्ति अशी जोडी ज्या माणसाचें ठायीं असेल, तोच मनुष्य धन्य होय; हेंच वैभव जगांत थोर म्हणून समजलें जातें.

हें “ अन्योन्य ” अलंकाराचें उदाहरण.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ.

एकोनि उत्तर प्रश्न जाणतां येतसे जिथें ।

“ उत्तराख्य ” अलंकार होई कवि म्हणे तिथें ॥ १७२ ॥

केवळ उत्तर ऐकल्याबरोबर तें उत्तर कोणच्या प्रश्नाला दिलेलें असावें, असा तर्क करतां येतो, तेथें “ उत्तर ” नामक अलंकार होतो.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ.

हस्तिदंत व्याघ्रचर्म कैसें येथ मिळे तुला ? ।

सुनेचे जोंवरी रम्य विलास दिसती मुला ॥ २९८ ॥

जोंपर्यंत आमच्या सुनेचे मनोहर विलास आमच्या मुलाच्या दृष्टीस पडत आहेत, तोंपर्यंत आमच्या घरांत हस्तिदंत जाणि वाघाचें कातडें तुला कसें मिळणार ?

ह्या उत्तरांवरून प्रश्नाची आपणास अटकळ करतां येते. कोणी माणूस हस्तिदंत

आणि वाघाचें कातडें विकत घ्यावयाला आलेला असावा; त्यानें “ मला तुम्ही हस्तिदंत आंणि वाघाचें कातडें विकत द्याल काय ? ” असा प्रश्न त्या बाईला विचारलेला असावा, आणि त्या प्रश्नावर त्या बाईनें वरील उत्तर दिलेले असावे, येथें प्रश्न तर्किणें ह्यांत “ उत्तर ” अलंकाराच्या चारुतेचें बीज आहे.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

सासू अंध बधिर मम, गेले पतिराज ममहि गांवाला ।

मी एकटीच बाला गृहिं, “ उतरा, या ” कसें म्हणुं तुम्हाला ? ॥२९९॥

माझी सासू अंधळी आणि बहिरी आहे; माझे यजमान परगांवीं गेले आहेत; घरांत मी एकटीच लहान मुलगी आहे; येथें रात्रीच्या मुक्कामाला उतरा असें कसें मी तुम्हाला म्हणूं ?

येथें त्या मुलीनें पान्थाला दिलेले उत्तर वाचकांना कळतांच वाचकांच्या तर्कांत ही गोष्ट येते कीं त्या पांथानें “ रात्रीच्या वसतीला ह्या घरांत मला जागा मिळेल काय ? ” असा त्या मुलीला प्रश्न विचारलेला असेल, त्याचें हें पद्य उत्तर असावे.

येथें उत्तरावरून प्रश्न तर्कितां येत आहे म्हणून हें “ उत्तर ” अलंकाराचें उदाहरण होय :

उदाहरण; वृत्त आर्या.

आसन्नमरण माता, आसन्नप्रसव मम वधू असतां ।

“ या, गृहिं वसतीस रहा ” हें न म्हणायां तुम्हां मम क्षमता ॥ ३०० ॥

माझी आई मरावयला टेकली आहे, आणि माझी बायको बाळंतपणाच्या वेणा देत आहे. या, माझ्या घरीं वसतीला रहा, असें तुम्हाला म्हणावयाला मी असमर्थ आहे !

कोणी पांथानें ह्या माणसाला तुझ्या घरीं मुक्कामाला राहाण्याची सोय होईल काय असा प्रश्न विचारला असेल, त्याचें उत्तर ह्या माणसानें वरील पद्यांत सांगितल्याप्रमाणें दिलें असेल, असा तर्क होण्याजोगा आहे. हें “ उत्तर ” अलंकाराचें उदाहरण होय.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभू.

अनेक असती प्रश्न, अतर्कित तदुत्तरें ।

अशी माला “ उत्तरचि ” चि म्हणिजे रसिकें नरें ॥ १७३ ॥

जेथें अनेक प्रश्न असून प्रत्येक प्रश्नाचें लोकांच्या सहज तर्कांत न येणारें एक एक उत्तर असतें, अशा प्रश्नोत्तरांच्या परंपरेलाही रसिक लोक “ उत्तर ” अलंकारच म्हणतात.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

काय असह्यतम जगीं ? किंप्रभुशासन; जिवंतहि असून -- ।

मृत कोण ? जो न कोपे धर्माची गर्हणाहि. परिसून ॥ ३०१ ॥

ह्या जगांत अत्यन्त असह्य अशी कोणची वस्तु आहे ? दुष्ट राजाचा अमल, जिवंत असून मेलेला कोण ? आपल्या धर्माची निंदा ऐकून ज्याला राग येत नाही तो !

टीप,—परिसंख्येचा ज्या प्रकारांत प्रश्न असून उत्तर सांगितलेले असते, तो प्रकार आणि उत्तर अलंकाराचा हा दुसरा प्रकार, ह्या दोहोंतील भेद विद्यार्थ्यांनी जाणून घेणे आवश्यक आहे. प्रश्नपरिसंख्येत प्रश्नाला दिलेले उत्तर श्रोत्याला ठाऊक असेल किंवा नसेल, परंतु त्या उत्तरांत सांगितलेलीच वस्तु ध्यावयाची, दुसरी वस्तु ग्राह्यशी वाटत असली तरी ती ध्यावयाची नाही, असे श्रोत्याच्या मनांत ठसविण्याचा वक्त्याचा उद्देश असतो.

“ उत्तर ” ह्या अलंकारांत उत्तरांत सांगितलेली वस्तु श्रोत्याला ठाऊक नाही अशा ग्रहाने वक्त्याने ती ग्राह्य वस्तु सांगितलेली असते. “ प्रश्नपरिसंख्येत ” त्याज्य वस्तुचा त्याग अभिप्रेत असतो. “ उत्तर ” अलंकारांत श्रोत्याला ठाऊक नसलेली वस्तु सांगण्याचा वक्त्याचा उद्देश असतो. “ प्रश्नपरिसंख्येत ” त्याज्य वस्तुवर कटाक्ष असतो. “ उत्तर ” अलंकारांत ग्राह्य वस्तुवर कटाक्ष असतो.

एकाद्या विशिष्ट उदाहरणांत “ प्रश्नपरिसंख्या ” हा अलंकार आहे किंवा “ उत्तर ” हा अलंकार आहे हे ठरवितांना वक्त्याचा उद्देश काय आहे हे लक्षांत घ्यावे लागते. वक्त्याला त्याग अभिप्रेत आहे असे विद्यार्थ्यांचे मत असल्यास त्याने त्याला “प्रश्नपरिसंख्या” म्हणावे; ग्रहण अभिप्रेत आहे असे विद्यार्थ्यांचे मत असल्यास त्याने त्याला “ उत्तर ” अलंकार म्हणावे.

लक्षण; वृत्त आर्या.

विचारांचा विनिमय नेत्रमुद्रादि साधने - ।

ज्ञाल्याची उक्ति म्हणिजे “ सूक्ष्मालंकार ” तो जनें ॥ १७४ ॥

दोन साणसांमध्ये डोळ्याच्या, हाताच्या, वगैरे खुणांनी संभाषण चालल्याचे जे वर्णन, त्याला “सूक्ष्म” अलंकार म्हणतात. ह्या अलंकारांत दोन माणसे एकमेकांना आपले विचार खुणांनी कळावितात, प्रत्यक्ष शब्दांनी कळवीत नाहीत.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

तानाजी जिज्ञासामुद्रेने मग शिवाकडे पाहे ।

जाणुनि तत्प्रश्न शिवें स्वशिर कलविलें सवेग लवलाहें ॥ ३०२ ॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य ११७.

नंतर तानाजीने जिज्ञासेच्या मुद्रेने शिवाजीकडे दृष्टि वळविली. तानाजीचा प्रश्न शिवाजीने जाणून आपले डोळे तत्क्षणी जोराने एका खांद्यावर कलविले. यावरून ह्या यवनाचा शिरच्छेद कर ” असा शिवाजीचा विचार तानाजीला कळला !

येथे तानाजीने शिवाजीला नेत्रांच्या खुणेने “ह्या यवनाची मी वाट काय लावू !” असा प्रश्न विचारला. शिवाजीने शब्दांनी त्याला उत्तर न देतां खुणेने त्याला आपले मनोगत कळविले. येथे खुणांच्या योगाने संभाषण ज्ञाल्याचे वर्णन आहे म्हणून हे “ सूक्ष्म ” अलंकाराचे उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

एसाजी शिवमानस जाणाया प्रेरि तन्मुखीं नयन ।

शिववानें नेत्र मिट्टुनि अंधत्वफलार्थ दाविलें स्वमन ॥ ३०३ ॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य १२६.

शिवाजीचा विचार जाणावयासाठीं. एसाजीनें शिवाजीकडे जिज्ञासामुद्रेनें दृष्टि कळविली. शिवाजीनें आपले डोळे मिटून " त्या यवनाला अंधत्व दे " अशी आपली इच्छा प्रकट केली !

[अंधत्वरूपी परिणाम आहे आशय ज्याचा असें (स्वमन)].

येथे एसाजीचा प्रश्न आणि त्यावर शिवाजीचे उत्तर, ही दोन्ही खुणांच्या रूपांत असल्याचे वर्णन आहे. हे " सूक्ष्म " अलंकाराचे उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

कांहीं काळ असें रण कौशल्यें करुनि जाफरासाहित ।

बाजीनें शिवबाचा आशय पुशिला स्वलोचनें त्वरित ॥ ३०४ ॥

शिववानें पोटावरि असि टेकुनि त्यास हेतुं जाणविला ।

हेतु शिवाचा उमगुनि बाजीनें असि रिपूदरीं पुरिला ॥ ३०५ ॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्ये १३२, १३३.

अशा रीतीनें कांहीं वेळ जाफराबरोबर लढाई करून नंतर बाजीनें शिवाजीचा विचार आपल्या डोळ्यांनीं विचारला. शिवाजीनें आपल्या पोटावर तरवार टेकून आपला विचार त्याला कळविला, तो जाणून बाजीनें आपली तरवार शत्रूच्या पोटांत खुपसली !

येथे शिवाजी आणि बाजी या दोघांचे संभाषण खुणांनीं झाल्याचे वर्णन आहे. हे " सूक्ष्म " अलंकाराचे उदाहरण होय.

लक्षण; वृत्त आर्या.

पहिल्या वस्तुहानि अधिक दुसरी, तीहुनि गुणें अधिक तिसरी ।

इत्यादि उक्ति म्हणिजे "सार," गुणन्यूनता तशीच तरी ॥ १७५ ॥

कांहीं एका विशिष्ट गुणासंबंधानें एका वस्तूपेक्षां दुसरी वरचढ आहे, दुसरीपेक्षां तिसरी वरचढ आहे, तिसरीपेक्षां चवथी वरचढ आहे, अशा क्रमाचे कथन केलेले असते, तेव्हां " सार " हा अलंकार होतो. तसेच कांहीं एक गुण उतरत्या पायरीनें कमी कमी होत गेला आहे, असे वर्णन असल्यासही " सार " अलंकार होतो.

उदाहरण; वृत्त सौदामिनी.

जगीं श्रेष्ठ लंका असे वैभवे, तिथें श्रेष्ठ मत्सौध मोठें नवे ।

तयीं श्रेष्ठ माझेच शय्यागृह, तयीं श्रेष्ठ मीही विलासस्पृह ॥ ३०६ ॥

तयीं तूंचि शय्यागृहीं माझियासवे क्रीडतां मन्मना हो प्रिया ।

तुझा दास होओनि मी राहतों, तुझ्या मी पर्दां प्राण हे वाहतों ॥ ३०७ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १६, पद्ये ४९, ५०.

ह्या जगामध्ये वैभवानें लंका श्रेष्ठ आहे. ह्या लंकेमध्ये माझा राजवाडा विस्तारण आणि नवीन म्हणून श्रेष्ठ आहे. ह्या राजवाड्यांत माझेच शयनगृह श्रेष्ठ आहे. येथे ह्या शयनगृहांत सुखोपभोगाची इच्छा करणारा मी श्रेष्ठ आहे. ह्या शयनगृहांत मजसह क्रीडा करून तू मला आवडती हो ! मी तुझा दास होऊन राहतो ! मी तुझ्या पायांवर हे माझे पंचप्राण अर्पितो !

येथे लंका, सौध, शयनगृह, मी, अशी श्रेष्ठपणाची चढती परंपरा सांगितली आहे. हे " सार " ह्या अलंकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ.

नराहुनि मही मोठी, महीहुनि दिवाकर ।

विश्व त्याहुनिही मोठें, जें एकाकीं अनश्वर ॥ ३०८ ॥

वि० वा० भिडे, -जीवजागृति, संकीर्ण, पद्य ७०.

मनुष्यापेक्षां पृथ्वी मोठी, पृथ्वीपेक्षां सूर्य मोठा, सूर्यापेक्षां विश्व मोठें, जें एकटें अविनाशी आहे !

येथे नर, मही, दिवाकर, आणि विश्व, अशा चार वस्तु पहिलीहून दुसरी मोठी, दुसरीहून तिसरी मोठी, तिसरीहून चवथी मोठी, अशा क्रमानें सांगितल्या आहेत. हे " सार " ह्या अलंकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ.

संसारीं सार मानुष्य, मानुष्यांत कुलीनता ।

कुलीनतेत धर्मित्व, धर्मित्वांत दयार्द्रता ॥ ३०९ ॥

वि० वा० भिडे, -जीवजागृति, संकीर्ण, पद्य १२७.

ह्या संसारांत मनुष्यपण हें सार होय, मनुष्यपणांत कुलीनता हें सार होय, कुलीनतेत धर्मशीलपणा हें सार होय, आणि धर्मशीलपणांत दयाळूपणा हें सार होय !

येथे उत्कर्षाच्या चढत्या पाहिन्या वर्णिल्या आहेत. हे " सार " अलंकाराचें उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

विश्वाहुनि देव महा, देवाहुनि धर्म, देश त्याहून ।

तर विश्वदेवधर्महि नमिजेती देश केवल नमून ॥ ३१० ॥

वि० वा० भिडे, -रथरूपक, -स्फुट पद्ये, पद्य ५०.

विश्वाहून देव मोठा, देवाहून धर्म मोठा, धर्माहून देश मोठा. म्हणून विश्व, देव, आणि धर्म, ह्या सर्वांना नमणें हें देशाला नमल्यानें साध्य होणारें आहे !

येथे मोठेपणाच्या चढत्या पाहिन्या वर्णिल्या आहेत. हे " सार " ह्या अलंकाराचें उदाहरण होय.

लक्षण; वृत्त आर्या.

जेथें कारण तेथें कार्य अशी पद्धती जर्गी दिसते ।

तीला दाखविला अपवाद तर तिथें " असंगती " असते ॥ १७६ ॥

निसर्गाचा असा नियम आहे की जेथे कारण असते, तेथेच कार्य असावयाचें. पण कारण एके ठिकाणी आहे आणि त्याचें कार्य दुसऱ्याच एका ठिकाणी आहे, असे कवीने दाखविलेले असले, तर तेथे “ असंगति ” हा अलंकार होतो.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

अपराध सुकन्येचा, झाला शर्यातिसैनिकां दंड ।

रावण सीतेस हरी, सिंधूला सेतुबंध उदंड ॥ ३११ ॥

वि० वा० भिडे,—सुकन्या, पद्य २८.

सुकन्येने अपराध केला आणि त्याबद्दल शर्यातीच्या सैनिकांना शिक्षा भोगावी लागली. रावणाने सीतेला चोरून नेले, आणि त्याचेबद्दल समुद्राला सेतुरूप बंधन भोगावें लागले !

या आर्येच्या दोन्ही अर्थांत असंगतीचें एक एक उदाहरण आहे. संबंध आर्या “ प्रतिवस्तूपमेचें ” उदाहरण होईल.

टीप,—मार्गे लक्षणपद्ये १३५ ते १३८ मध्ये आम्ही विभावना लक्षिली आहे. लक्षणपद्य १३९ मध्ये विशेषोक्ति लक्षिली आहे, आणि लक्षणपद्य १७६ मध्ये असंगति लक्षिली आहे. ह्या तीन्ही अर्थालंकारांच्या चारुतेचें बीज कोणत्या प्रकारच्या विरोधांत असतें हें पुढील लक्षणपद्यांत सांगितले आहे.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

कार्याभावे विशेषोक्ति, हेत्वभावे विभावना ।

कार्यहेतुस्थानभेदे असंगति हरी मना ॥ १७७ ॥

[हेतु ह्य० कांहीं कार्य घडवून आणणारे कारण. कार्य ह्य० कारणविशेषाचा घडून येतो तो परिणाम; फल].

कारण घडलेले असून कार्य न घडण्यामुळे विशेषोक्ति मन रमविते. कारण (हेतु) घडलेले नसतां कार्य घडण्यामुळे विभावना मन रमविते. कारण (हेतु) एके ठिकाणी आणि त्याचा परिणाम (कार्य) भिन्न ठिकाणी असण्यामुळे असंगति मन रमविते.

लक्षण; वृत्त आर्या.

कार्य घडायला हेतू एक असुनि इतर अधिकवीर्य असे —।

आकस्मिक हेतु जुळुनि कीजे तें सुकर तो “समाधि” असे ॥१७८॥

कांहीं विशिष्ट कार्य घडून यावयाला एक कारण विद्यमान असतां त्या कारणाच्या मदतीला दुसरी एक किंवा अनेक कारणे अकस्मात् येऊन तें कार्य सोपें झाले-असे वर्णन असल्यास येथे “ समाधि ” नामक अलंकार होतो.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

अनुकूल ब्रह्म तसें तों झालें तन्मनोरथा पर्व ।

तीर्थस्नान कराया पुरवासी लोक चालिले सर्व ॥ ३१२ ॥

मोरोपंत,—सुभद्राहरण.

अर्जुनाच्या मनांत सुभद्रेला पळवून न्यावें असें होतें. ह्या उद्देशाच्या सफलतेला कृष्ण अगोदरच अनुकूल झालेला होता, आणि तशांत त्याच समयी एक पर्वणीही आली, आणि तीर्थस्नानासाठीं नागरिक लोक जावयास निघाले. ही अर्जुनाला लोकांच्या दाटीमुळें उत्तम संधी सांपडून त्याचें काम सुकर झालें, असें येथें वर्णन आहे. म्हणून येथें “समाधि” हा अलंकार झाला आहे.

टीप,—“समुच्चय” ह्या अलंकारांत सर्व कारणें सारख्याच दर्ज्याचीं, सारख्याच सामर्थ्याचीं, आणि एकदम सुरू झालेलीं अशीं असतात. “समाधि” ह्या अलंकारांत एका कारणाची क्रिया सुरू होत असतां किंवा क्रिया सुरू झालेली असतां दुसरें आकस्मिक आणि अधिक जोरदार कारण जुळून येऊन तें कार्य लवकर किंवा सुलभतेनें घडून आलें, असें विधान असतें. हा “समुच्चय” आणि “समाधि” ह्या दोन अलंकारांतील भेद विद्यार्थ्यांनें लक्ष्यांत बाळगावा.

लक्षण; वृत्त आर्या.

वस्तू परस्परांना योग्य अशा दोन येथ जुळतात ।

ऐसें वर्णन असतां “सम” तो, हें सर्व सुकवि म्हणतात ॥ १७९ ॥

एकमेकींना अनुरूप अशा दोन चांगल्या किंवा वाईट वस्तु अमुक ठिकाणीं जुळून आल्या आहेत, असें वर्णन असतें, तेथें “सम” हा अलंकार होतो.

उदाहरण; वृत्त वसंततिलका.

रामासि हीच, हिजलाही सुयोग्य राम,

हे दम्पती रुचिरयोगमनोभिराम ।

अन्योन्यसंगम अहा ! विधिनें कसा हो !

केला मनोरम ? तसा बहुधा न पाहों ॥ ३१३ ॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग ३, पद्य ७१.

रामाला अत्यंत योग्य पत्नी हीच होय, आणि हिलाही योग्य पति रामच होय ! हें जोडपें अनुरूप संबंधामुळें फार मनोहर आहे ! परस्परांना योग्य अशा दोन माणसांचा सुंदर संबंध ब्रह्मदेवानें कसा घडवून आणला ? तसा संबंध व्यवहारांत बहुत प्रसंगीं दिसून येत नाही !

हें “समाचें” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त द्रुतविलंबित.

शुचि वधू तव, तूं शुचि-तत्पती, उचितसंगमसुंदर दम्पती ।

उलटले तर मास न दोन तों, रणिं दशानन मारुनि टाक तो ॥ ३१४ ॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग १७, पद्य ११४.

हे रामा, तुझी बायको पवित्र आहे; तिचा पति तूंही पवित्र आहेस ! परस्परांना अनुरूप अशा दोन माणसांचा हा संयोग मनोहर होय ! ह्यासाठीं दोन महिने उलटून गेले नाहीत, तोंच त्या रावणाला युद्धामध्ये ठार मारून टाक !

येथें राम आणि सीता यांचा योग्य संयोग झाला आहे असे वर्णन आहे. हे
“सम” अलंकाराचें उदाहरण.

लक्षण: वृत्त अनुष्टुम्.

विरूपवस्तुसंबंध “विषमी” कथिला असे ।

त्याच्या नाना प्रकारांत असतां मुख्य हे असे ॥ १८० ॥

भिन्नधर्मीय वस्तूंचा संयोग जर वर्णिला,

इष्टयत्न अनिष्टांत फळला जर दाविला, ॥ १८१ ॥

कीं कार्याचा कारणाशीं क्रियेमाधिं गुणामधिं— ।

विरोध कथिला त्याला नांव दे “विषम” प्रधी ॥ १८२ ॥

परस्परांना अनुरूप नव्हेत, म्हणजे एकमेकांशीं विरुद्ध, अशा वस्तूंची संघटना म्हणजे जुळणी वर्णिली असतां “विषम” अलंकार होतो. विषमाचे अनेक प्रकार असतात. त्यांपैकी पुढे दिलेले प्रकार मुख्य होत.

(क) भिन्न भिन्न धर्मांच्या दोन वस्तु अमुक ठिकाणी जुळलेल्या आहेत, असे वर्णन असल्यास तो विषमाचा पहिला प्रकार.

(ख) कोणी मनुष्य कांहीं इष्ट वस्तु मिळविण्याचा प्रयत्न करित असतां त्याला ती इष्ट वस्तु मिळण्याचें बाजूलाच राहून त्याच्यावर कांहीं अनर्थ ओढवल्याचें वर्णन असतें, तेथें “विषमाचा” दुसरा प्रकार होतो.

(ग) क्रियेच्या बाबतींत कारणाशीं कार्याची भिन्नता असली तर तो “विषमाचा” तिसरा प्रकार.

(घ) गुणाच्या बाबतींत कारणाशीं कार्याची भिन्नता असली तर तो “विषमाचा” चवथा प्रकार.

टीप,—येथें (ग) आणि (घ) ह्या दोन प्रकारासंबंधानें खुलासा करणें जरूर आहे. कार्याचा गुण आणि कार्याची क्रिया ही कारणाच्या गुणासारखी आणि क्रियेसारखी असली पाहिजेत हा कवींचा संकेत. ह्या संकेताच्या उलट जर कार्याची क्रिया कारणाच्या क्रियेशीं विसदृश असली, तर (ग) हा प्रकार होतो, आणि कार्याचा गुण जर कारणाच्या गुणाशीं विसदृश असला, तर (घ) हा प्रकार होतो.

आतां ह्या चारी प्रकारांचीं आम्ही क्रमानें उदाहरणें देतो,

उदाहरण: वृत्त आर्या.

कोठें लोकोत्तर तो पुरुष जयें राज्य मिळविलें भव्य ? ।

कोठें मी कवि नेणें जो एकहि सरस कल्पना नव्य ? ॥३१५॥

वि० वा० भिडे,—शिवाजीचें चारित्र्य, पद्य ४.

ज्याणें टोलेजंग राज्य स्थापिलें तो अद्वितीय पुरुष शिवाजी कोणीकडे? आणि त्यांचें वर्णन करणारा श्रुद्र कवि मी कोणीकडे,—ज्या मला एकही मनोहर आणि नवीन कल्पना ठाऊक नाही?

येथें “विषमाचा (क)” हा प्रकार आहे.

उदाहरण; वृत्त वसंततिलका.

कोठें गिरीशधनु हैं खलु वज्रसार ?

कोठें युवा मृदुल कोमल हा कुमार ? ।

ह्याच्या करें गुण कसा धनुतें जडेल ?

माळा कशी मम तदीय गळां पडेल ? ॥ ३१६ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग ३, पद्य ४३.

या पद्यांत “ विषमाचा (क) ” प्रकार आहे.

उदाहरण; वृत्त सौदामिनी.

कुठें कोमला ही शिरीषापरी ? कुठें कर्कशा यक्षिणी किन्नरी ? ।

न ही लाभतां जन्म माझा फुका, असे हीच योग्या मला कामुका ॥ ३१७ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १६, पद्य २६.

हा सीतेला पाहून रावणाचा स्वगत उद्गार आहे.

शिरीषाप्रमाणें मृदु अशी ही सीता कोणीकडे ? आणि यक्षिणी आणि किन्नरी-
ज्या मी आजपर्यंत भोगिल्या, त्या कोणीकडे ? इ०.

येथें “ विषमाचा (क) ” प्रकार आहे.

• उदाहरण; वृत्त क्षमा.

मृदुलतुनु कुठें जानकी ? हाय हा ! खर विरह कुठें गात्रदाही अहा ! ।

दिवस तरि कशी कंठी ही कोमला ? स्थिति खचित इची पाहवेना मला ॥ ३१८ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १५, पद्य ४०.

अशोकवनिकेत रावणानें सीतेला ठेविलें होतें, तिला मारुतीनें पाहिलें, त्या
वेळचा हा मारुतीचा उद्गार आहे.

ही कोमलदेहाची जानकी कोणीकडे ? आणि देह जाळणारा आणि अत्यन्त
दुःसह असा हा तिला रामापासून वियोग घडला आहे तो कोणीकडे ? ही दिवस कशी
कंठीत असेल ? मला हिची अवस्था अगदीं पाहवत नाही !

येथें मृदुलतनू अशी जानकी; आणि गात्रदाही खर विरह, ह्या दोन भिन्नधर्मीय
वस्तु सीतेच्या ठायीं जुळल्या आहेत असें वर्णन आहे. हा “ विषमाचा (क) ”
प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त द्रुतविलंबित.

रिपुस दंड झटे करुं रावण, खपुरदाह भिळें फळ त्या पण ।

प्लवग धावत तेथुनि ऊठला, पुर समस्तहि जाळित सूटला ॥ ३१९ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १७; पद्य ८१.

मारुतीचें पारिपत्य करण्यासाठीं रावणानें त्याच्या शेषटीस आपल्या सेवकां-
कडून चिंध्या गुंडाळवून त्या पेटविल्या त्या प्रसंगाचें हें वर्णन आहे.

आपल्या शत्रूचें म्हणजे मारुतीचें पारिपत्य करण्याचा रावणानें यत्न केला आणि
स्वतःचें नगर म्हणजे लंका जळणें हें त्याला फळ मिळालें ! मारुति रावणाच्या सभेंतून
उठून त्या सर्व नगरांत धावूं लागला आणि घरे जाळूं लागला !

येथें रावणाला मारुतीचें पारिपत्य करणें हें इष्ट साधांवयाचें होतें, तें घडून न येतां त्याच्याच पुराचा दाह होणें हें अनिष्ट प्राप्त झालें. हा “ विषमाचा (ख) ” हा प्रकार.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

आवाचें बल भंगिन, त्यास पराभविन, संयत करीन ।

ही यवनाशा जिरली, अनुभवि तो ती दशा स्वयें दीन ॥ ३२० ॥

वि० वा० भिडे, शिवाजीचें चारित्र्य, पद्य ३३.

कल्याणचा सुभा सर करण्यासाठीं शिवाजीनें आबाजी सोनदेवास पाठविलें, त्या प्रसंगाला उद्देशून हें वर्णन आहे.

आबाजीचें सैन्य मी कापून काढीन, आणि आबाजीचा पराभव करीन, आणि त्याला कैद करीन, अशी जी मौलाना अहमद सुभेदाराची महत्वाकांक्षा होती, ती निष्फळ झाली, आणि त्याला स्वतालाच ती दशा प्राप्त झाली (म्हणजे त्याचेंच सैन्य कापून काढलें गेलें आणि तो स्वताच कैद केला गेला) !

येथें इष्ट न साधतां अनिष्ट पदरांत पडलें, असें वर्णन आहे. हा “ विषमाचा (ख) ” हा प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

ह्या काफिरास रोधूं, जेणूं, मारूं, चिरूं, अशी आशा ।

ह्या यवनांची जिरली, तेच उलट पावले स्वयें नाशा ॥ ३२१ ॥

वि० वा० भिडे,—कमळीची सुटका, पद्य १३७.

शिवाजी इत्यादि ह्या चार काफिरांना आपण चंदनगडाकडे जाऊं न देतां त्यांना आडवूं, जिंकूं, ठार मारूं, चिरून काढूं, ही जी त्या चार यवनांची उमेद होती, ती जिरून उलट ते स्वताच नाश पावले !

येथें इष्ट साधणें बाजूलाच राहून भलताच परिणाम झाल्याचें वर्णन आहे. हें “ विषम अलंकाराच्या (ख) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

परिरंभणकार्लीं त्वां पूर्वी थंडाविलें मला ।

परि त्वद्विरहें आज मम हा देह भाजला ! ॥ ३२२ ॥

पूर्वी आलिंगनाच्या वेळीं हे प्रिये, तूं स्पर्शानें माझें अंग शीतल केलेंस, पण तुझ्याच विरहानें आज माझा देह होरपळत आहे !

येथें “ तूं ” हें कारण; त्याची “ थंडाविणें ” ही क्रिया; “ विरह ” हें कार्य, त्याची “ भाजणें ” ही उलट क्रिया. येथें दोन क्रियांत विरोध आहे म्हणून येथें “ विषमाचा (ग) ” हा प्रकार आहे.

उदाहरण; वृत्त स्वागता.

कृष्णवर्ण गरलांकित होते बाण दाशरथिचेच अहो ! ते ।

कीर्ति त्याप्रति तर्था अवदात अर्पिली तुमुल त्या समरांत ॥ ३२३ ॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग २, पद्य ८६.

रामाचें बाण विषानें माखलेले होते म्हणून ते काळे होते. ह्या काळ्या बाणांनीं रामाला रणांगणावर शुभ्र कीर्ति मिळवून दिली !

येथें कृष्णवर्ण (बाण) आणि अवदात (कीर्ति), ह्या कारणकार्यांत गुणाच्या बाबतींत विरोध आहे. हा “ विषमाचा (घ) ” प्रकार.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

आश्चर्य गा महीपाला ! वाटतें मम अंतरीं ।

त्वद्यज्ञधूम काळाही तो शुभ्र यश भूभरी ! ॥३२४॥

हे राजा, मला हें आश्चर्य वाटतें कीं तूं करतोस त्या यज्ञांत धूर काळा असतो, पण तो तुझें शुभ्र यश भूमीला भरतो !

येथें कवीनें कल्पिलेले धूम हें कारण काळें असून यशोरूप कार्य शुभ्र आहे, असें म्हटलें आहे. हा “ विषमाचा (ग) ” प्रकार होय. येथें कार्यकारणांत गुणांच्या संबधानें भिन्नता आहे.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

मसीनामक जें द्रव्य तें विचित्र खरोखर ।

स्वता काळेंहि तें ज्ञानें जगाला करि भास्वर ॥ ३२५ ॥

त्रि० वा० भिडे, -संकीर्ण, ८९.

शाई (मसी) ह्या नांवाचा जो पदार्थ तो खरोखरी विलक्षण आहे ! हा पदार्थ स्वता काळा असून लोकांना ज्ञान देउन उज्ज्वल करितो !

येथें कारणाचा काळेपणा हा गुण कार्याच्या भास्वरतेशी विसंवादी आहे. हा “ विषमाचा (घ) ” प्रकार होय.

लक्षण; वृत्त आर्या.

आधेय थोर यास्तव अप्रकृताधार थोर तो आहे, ।

आधार थोर तरिही आधेय प्रकृत त्यांत नचि राहे ॥ १८३ ॥

ह्या कीं अन्य सरणिनें वर्ण्यचिं विभव दाखवील कवी ।

तरि ती “अधिकालंकृति,” अधिक फळें वर्ण्य वस्तुच्या विभवीं ॥ १८४ ॥

प्रस्तुत आधार असो कीं आधेयहि, फळेल उत्कर्ष - ।

ह्याचा तर तो “अधिकचि” उपजवि रसिकांचिया हृदयिं हर्ष ॥ १८५ ॥

आधेय म्हणजे स्थलविशेषी ठेवावयाची वस्तु; आधार म्हणजे वस्तुविशेष ठेवावयाचें स्थळ. “ वरणींत मोरंबा आहे ” ह्या वाक्यांत “ वरणी ” हा आधार, आणि “ मोरंबा ” हें आधेय.

मोठ्या आधेयाला समावून घेणारा आधार मोठा आहे. ह्या वाक्यांत आधाराचा मोठेपणा प्रमुखत्वानें वर्णिला आहे आणि आधेयाच्या मोठेपणाला गौणत्व दिलें आहे. तरी फलितार्थानें आधेयाचा मोठेपणा दाखविला जातो. हा “ अधिकाचा (क) ” प्रकार होय.

आधार मोठा असून सुद्धा त्यांत आधेय राहू शकत नाही असे विधान असता अधिकान्वा (ख) प्रकार होतो.

ह्या दोन्ही प्रकारांत आधेयच प्रकृत असते आणि आधेयान्वाच मोठेपणा कवि सांगतो,—(क) मध्ये त्याला गौण वाक्यांगांत स्थान देऊन, आणि (ख) मध्ये त्याला प्रधान वाक्यांगांत स्थान देऊन.

उदाहरण; वृत्त प्रहरणकलिता.

अतिवितत दिसे जगदुदर मला भजनपर जनें स्मृतपदयुगला ! ।

अतुल रघुवरा ! तवहि यश तये अविरत धरिजे स्थिर गलितभये ॥३२६॥

वि० वा० भिडे,—रा० प, सर्ग १, पद्य २.

विश्वाची पोकळी फार विस्तीर्ण आहे असे मला वाटते; कारण भक्त जन ज्याच्या चरणांचे स्मरण करतात अशा रघुकुलश्रेष्ठा रामा ! तुझे अपरंपर यश त्या पोकळीने निर्भयपणे एकसारखे समावून घेतले जाते !

येथे “ यश ” हे प्रस्तुत आहे. हे यश अपरंपर आहे असे असून ते यश जगाच्या पोकळीच्या रूपाच्या आधारांत समावते, ह्यावरून ती जगाची पोकळी खरोखर फारच मोठी असली पाहिजे, असे म्हटले आहे. येथे आधार जगाची पोकळी अप्रस्तुत असून तिला प्राधान्य देण्यांत आले आहे, आणि अशा रीतीने प्रकृत जे यश, त्याचा उत्कर्ष दाखविला आहे. हे “ अधिकान्वा (क) ” ह्या प्रकाराचे उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभू.

नारदागमनानंद विष्णूदरिं न मावला ! ।

अनन्त भुवनांना जें प्रशस्ततम दे स्थला ॥ ३२७ ॥

असंख्य भुवनांना ज्यांत अघळपघळ अवकाश (स्थळ) मिळतो, त्या विष्णूच्या उदरांत नारदाच्या आगमनाने विष्णूला झालेला आनंद समावू शकला नाही !

येथे “ आनंद ” ही आधेयभूत वस्तु प्रकृत आहे. “ विष्णूदर ” ही आधारभूत वस्तु अप्रकृत आहे. आनंदाचा मोठेपणा प्रमुख वाक्यांत वर्णिला आहे.

हे “ अधिक अलंकाराच्या (ख) ” प्रकाराचे उदाहरण.

लक्षण; वृत्त आर्या.

रिपु दण्ड्य असुनि त्यातें दंडू न शकूनि नर बलाभावे ।

दंडी तत्पक्षीया, ह्या वचना “ प्रत्यनीक ” समजावे ॥१८६॥

शत्रूने आपला अपकार केलेला असतो, आणि त्याचे पारिपत्य करण्याचे आपल्या अंगी सामर्थ्य नसल्याकारणाने आपण त्या शत्रूच्या पक्षाच्या कोणातरी माणसावर आपला राग काढित आहो असे वर्णन असता “ प्रत्यनीक ” ह्या नांवाचा अलंकार होतो.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुम्.

सूर्यास दंडं न शके आतपे गज जर्जर ।

सूर्यमित्रां सरां पद्मां विध्वंसी तो निरंतर ॥ ३२८ ॥

सूर्याच्या उन्हाने जर्जर झालेला हत्ती सूर्याचे पारिपत्य करावयाला असमर्थ होतसाता तळ्यांत जाऊन सूर्याची मित्रभूत जो पद्मे त्यांचा विध्वंस करतो ?

एकाचा राग दुसऱ्यावर काढला असे ह्या पद्यांत सांगितले आहे. हे “प्रत्यनीक” अलंकाराचे उदाहरण होय.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

दो वस्तूंची तुल्य चिन्हे असतां द्गुपास्थित ।

गुणोत्कर्षे तिजासि ही झाकी ही उक्ति “मीलित” ॥ १८७ ॥

समान धर्माच्या दोन वस्तु डोळ्यांपुढे असून (द्गुपास्थित) त्यांपैकी एकीचा धर्म जोरदार स्वरूपाचा असल्याकारणाने ही वस्तु त्या कमी जोरदार धर्माच्या वस्तूस झाकून टाकते, आणि त्यामुळे ही कमी जोरदार धर्माची वस्तु ओळखून काढणे अशक्य होत आहे, अशा अर्थाचे विधान असते, तेथे “ मीलित ” हा अलंकार होतो.

लक्षण; वृत्त आर्या.

धवलघनाकीर्ण नभीं ह्या समर्थी बक अनेक संचरले ।

घनपटलीं न बकांचे होऊं वीरांस भान ह्या शकले ॥ ३२९ ॥

वि० वा० भिडे,—कमळीची सुटका, पद्य १७.

ह्या तिसऱ्या प्रहराच्या समर्थी पांढऱ्या ढगांनी व्याप्त अशा आकाशामध्ये अनेक बगळे संचरत होते; शिवाजी, तानाजी, एसाजी, आणि बाजी, ह्या चवघां वीरांना मेघपटलांतील बकांचे भान किंवा दर्शन होऊं शकत नव्हते !

येथे अत्यन्त उज्वल अशा मेघांत बगळे अगदी लोपून गेले होते, असे म्हटले आहे. हे “ मीलिताचे ” उदाहरण.

लक्षण; वृत्त आर्या.

“ एकावली ” असे ती स्थापि कवि निषेधि वा समसराने ।

श्रेणींत पूर्वपद त्या पुढचे जोडुनि विशषणत्वाने ॥ १८८ ॥

कांहीं वस्तूंची एक श्रेणी म्हणजे मालिका असून तिच्यातील आधीच्या क्रमिकाला (पूर्वपद) पुढचा क्रमिक विशेषण ह्या नात्याने जोडून त्या पहिल्या क्रमिकाची स्थापना किंवा निषेध त्याच सरणीने म्हणजे त्याच प्रकारची वाक्यरचना करून करतो, तेव्हा “ एकावली ” हा अलंकार होतो.

[स्थापिणे म्ह० अमुक वस्तु अमुक रूपाची आहे असे सांगणे. निषेधिणे म्ह० अमुक वस्तु अमुक रूपाची नाही असे म्हणणे.]

लक्षण; वृत्त आर्या.

श्रेणींत करणरूपी वर्णित सान्याहि वस्तु असतात ।

किंवा अकरणरूपी, दोन असे हे प्रकार होतात ॥ १८९ ॥

एका श्रेणांत कांहीं वस्तु असतात, आणि प्रत्येक मागल्या वस्तूच्या संबंधानें पुढच्या वस्तूनें करणरूपी वाक्यांत किंवा अकरणरूपी वाक्यांत कांहीं विधान केलेलें असतें, अशामुळें “ एकावलीचे ” दोन प्रकार होतात.

उदाहरण वृत्त आर्या.

राज्यांत समृद्ध पुरें, उंच पुरांतिल गृहें, गृहांत जन-।

उद्योगशील सारे, उद्योग स्तुत्य देति विपुल धन ॥ ३३० ॥

अशोकाच्या साम्राज्यांत सर्व शहरें संपन्न होतीं, प्रत्येक शहरांत उंच उंच वाडे होते, प्रत्येक वाड्यांतिल सर्व लोक उद्योगी होते, आणि प्रत्येक उद्योग स्तुत्य असून विपुल धन देणारा होता !

येथें राज्य, पुरें, गृहें, जन, उद्योग, आणि धन, अशा सहा पदार्थांची एक श्रेणी आहे. ह्या श्रेणींतिल पहिल्या पदार्थाचें वर्णन दुसऱ्या पदार्थानें करणरूपी सरणीनें केले आहे, दुसऱ्या पदार्थाचें वर्णन त्याच सरणीनें तिसऱ्या पदार्थानें केले आहे; तसेंच तिसऱ्याचें चवथ्यानें, चवथ्याचें पांचव्यानें, आणि पांचव्याचें सहाव्यानें केलेलें आहे.

हा “ एकावलीचा (क) ” हा प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

ह्या परराज्यांत न पुर न कुटुंबें बाटर्गीं विपुल ज्यांत ।

ह्यांत न एकहि ज्यांतिल नरनारी पापकृति न करितात ॥ ३३१ ॥

पापकृतींत न एकहि जी खचवि न देश अधिक दास्यांत ।

परदेशी परधर्मी प्रभु देशाचा करी महाघात ! ॥ ३३२ ॥

वि० वा० भिडे, - शिवाजीची म्हादाजीप्रत उक्ति; पद्ये ७४, ७६.

ह्या यवनांच्या राज्यांत असा एकही गांव नाही, कीं ज्यांत पुष्कळ बाटर्गीं कुटुंबें नाहीत; ह्या बाटर्ग्या कुटुंबांत असें एकही कुटुंब नाही, कीं ज्यांतिल स्त्रीपुरुष पापें करीत नाहीत; ह्या पापांत असें एकही पाप नाही, कीं जें दास्याचीं बंधनें अधिक दड करीत नाही. देशावर परदेशी आणि परधर्मी राजाचें राज्य असल्यानें देशाची मोठी हानि होते !

येथें पुर, कुटुंबें, नरनारी, पापकृति, ह्या चार वस्तूंची एक श्रेणी आहे. मागल्या प्रत्येक वस्तूचें पुढच्या प्रत्येक वस्तूनें अकरणरूपी वाक्यानें कांहीं विशिष्ट सरणीनें वर्णन केले आहे. “ हा एकावलीचा (ख) ” हा प्रकार.

उदाहरण; वृत्त वंशस्थ.

पुरामधें कोसलकन्यकाधवा दिसेचना एकहि हर्म्य तेधवां -।

न शोभलें तोरणिं जें, न तोरण शिलीमुखांचा न जयावरी गण ॥ ३३३ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग १, पद्य ५६.

अयोध्या नगरीमध्ये दशरथाला (कोसलकन्यकाधवा) अशी एकही हवेली दिसली नाही कीं जिला तोरण शोभा देत नव्हतें, आणि असें एकही तोरण दिसलें नाही कीं ज्याच्यावर भ्रमरांचा थवा नव्हता !

हैं “ एकावलीच्या (ख) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त मंजुभाषिणी.

नचि रामकार्मुकनिरस्त एकही शर जो शिरे द्रुत न यातुविग्रहीं ।

राणिं यातुविग्रह असा न एकही वरिली जयें न शयना तदा मही ॥३३४॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १९, पद्य ७२.

रामाच्या धनुष्यावरून सुटलेल्या बाणांत असा एकही बाण नव्हता कीं जो तक्षणी राक्षसाच्या शरीरांत (यातुविग्रहीं) शिरला नाहीं; आणि असें एकाही राक्षसाचें शरीर नव्हतें कीं ज्यानें बाण शिरतांच भूमीवर लोळण घेतली नाहीं !

हैं “ एकावलीच्या (ख) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त कलहंस.

बघ येथ एकहि दिसे सरसी न जल जीस शोभावि न कर्दमहीन ।

जल वा न जें न कमलीं हरि चेत, सगळें मनोरम असे शरदेंत ॥ ३३५ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १४, पद्य १४.

राम लक्ष्मणाला म्हणतो:—पहा, येथे असें एकही तळें दिसत नाहीं कीं ज्याला स्वच्छ जल शोभा देत नाहीं ! आणि असें एकही जल नाहीं कीं जें कमलांनीं प्रेक्षकाचें चित्त (चेत) आनंदित करीत नाहीं; शरदंतूत सगळे देखावे सुंदर असतात !

हैं “ एकावलीच्या (ख) ” प्रकाराचें उदाहरण.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ.

पूर्वानुभूतवस्तूची स्मृति तत्तुल्यदर्शनें—।

ज्ञाल्याची उक्ति असतां “स्मृति” ती म्हणिजे जनें ॥१९०॥

पूर्वी पाहिलेल्या वस्तूचें स्मरण तिच्यासारखी नवीन दुसरी एखादी वस्तु पाहून ज्ञाल्याचें वर्णन असतें, तेथें “ स्मृति ” हा अलंकार होतो. ह्या अलंकाराला “ स्मरण ” असेंही म्हणतात.

उदाहरण; वृत्त प्रहर्षिणी.

सीताक्षिस्मरण मृगीदृशां बघून होओनी रघुवर फार होइ दून ।

तच्चित्ता व्यथित करी अतीव मोह, मोहाचा नच खुडवे नरा प्ररोह ! ॥३३६॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १२, पद्य २७.

हरिणींचे डोळे पाहून रामाला सीतेचे डोळे आठवले, आणि तो फार दुःखी झाला; त्याच्या अंतःकरणाला मोहानें फार पीडा झाली; कोणाही माणसाला मोहाचा उद्भव तोडून टाकतां येत नाहीं !

येथे प्रथमार्धांत “ स्मृति ” हा अलंकार आहे.

उदाहरण; वृत्त प्रहर्षिणी.

वृक्षस्थां परिसुनि गान अण्डजांचें खिन्नत्वें मन भरलें रघूद्वहाचें !

देखोनि रघुपति केकिपित्सजालां सीतेचे स्मरुनि शिरोज खिन्न झाला ॥३३७॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १२, पद्य २४.

झाडांवर बसलेल्या पक्ष्यांचें (अण्डजांचें) गायन ऐकून रामाचें चित्त उदास झालें !
मोरांचे पिसारे पाहून रामाला सीतेच्या केशांचें स्मरण होऊन तो उदास झाला !

येथें “ स्मृति ” हा अलंकार आहे.

उदाहरण; वृत्त प्रहर्षिणी.

कोकांचें युग, पिकगान, कंजपर्ण, सिंहाची तनु काटे, केतकी सुवर्ण ।
हें सारें विपिनिं करी रघूद्वहास भार्येची स्मृति करवूनियां उदास ॥ ३३८ ॥

वि० वा० मिडे,—रा० प०, सर्ग १२, पद्य २५.

चक्रवाक(कोक)पक्ष्यांचें जोडपें, कोकिळांचें गायन, कमळाचें पान, सिंहाची बारीक
कंबर, आणि पिवळसर पांढरी केतकी, इत्यादि सर्व पदार्थ पाहून रामाला सीतेचें स्मरण
होऊन औदासीन्य वाटलें !

येथें पाहिलेल्या कोणच्या वस्तूनीं कोणच्या वस्तूंचें स्मरण करून दिलें, हें कथित
नाहीं, तथापि हा “ स्मृति ” अलंकारच होय.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

सादृश्ये प्रस्तुतभ्रांति अप्रस्तुतविलोकने— ।

उपजे तो अलंकार “ भ्रांतिमान् ” म्हाणिजे जने ॥ १९१ ॥

अप्रस्तुत अशी वस्तु पाहून तिच्या सारखी जी प्रस्तुत वस्तु तिची भ्रांति उत्पन्न:
झाल्याचें वर्णन असतें, तेथें “ भ्रांतिमान् ” अलंकार होतो असें लोक म्हणतात.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

स्निग्धश्यामल रामाला विलोकूनि वनस्थलीं ।

मेघ ह्या बुद्धिनें नृत्य मांडियेलें शिखावलीं ॥ ३३९ ॥

अरण्यामध्ये तेजस्वी आणि काळसर अशा रामाला पाहून हा मेघ आहे अशी
मोरांना भ्रांति पडून ते नाचू लागले !

येथें राम मेघाप्रमाणें काळा असल्याकारणानें मोरांना तो मेघच आहे अशी
भ्रांति झाली असें वर्णन आहे. हा “ भ्रांतिमान् ” अलंकार.

टीप,—रूपकामध्ये एक वस्तु दुसरी नव्हे अशी वक्त्याला जाणीव असते.
“ भ्रांतिमान् ” अलंकारांत अशी जाणीव नसते. भ्रांतिमान् अलंकारांत वक्त्याचा
खरोखरीच खोटा ग्रह झालेला असतो.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

शुकतुंडीं पडे भृंग पलाशकालिकाभ्रमें ।

शुक खाया निघे त्यातें, भृंग जंचू तथा गर्भें ॥ ३४० ॥

पळसाच्या फुलाची ही कळी आहे अशा भ्रांतीनें भृंगा राघूच्या तोंडांत पडला !
राघूही त्या भृंगाला जांभूळ समजून खावयाला निघाला !

हें “ भ्रांतिमान् ” अलंकाराचें उदाहरण होय.

राघूचें तोंड तांबडें असतें आणि पळसाची कळी तांबडी असते म्हणून भुंग्याला तें तोंड ही पळसाची कळीच आहे, असा भ्रम झाला. भुंगा काळा असतो आणि जांबूळही काळेंच असतें म्हणून राघूला भुंगा हें जांबूळ आहे असा भ्रम झाला.

पहिल्या उदाहरणांत शिरवावलांच्या एकपक्षीय भ्रांतीचें वर्णन आहे. दुसऱ्या उदाहरणांत शुक्र आणि भुंग ह्यांच्या उभयपक्षीय भ्रांतीचें वर्णन आहे. ह्या दुसऱ्या उदाहरणांतील दोन्ही अर्थ “ भ्रांतिमान् ” अलंकाराचीच उदाहरणे होत.

लक्षण; वृत्त आर्या.

उपमेयाचा गौरव, उपमानाचा असे तिरस्कार ।

तेव्हां “प्रतीप” नामक होत असे कवि म्हणे अलंकार ॥ १९२ ॥

तेथें “ प्रतीप ” चि जिथें म्हाणिजे उपमेयसेंचि उपमान ।

ह्या दोन्ही रीतींनीं कवि उपमानास दावि अपमान ॥ १९३ ॥

जेथें उपमेयाचा गौरव केलेला असतो, किंवा उपमानाला तुच्छता दर्शविलेली असते, तेथें “ प्रतीप ” हा अलंकार होतो. तसेच जेथें उपमान हें उपमेयासारखेंच आहे असें म्हटलेलें असतें, तेथेंही “ प्रतीप ” अलंकार होतो. ह्या दोन्ही प्रकारांनीं उपमानाचा कवीनें धिक्कार केलेला असतो.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

जनिं व्यर्थ शशांकाची गमे तन्मुख देखतां ।

गात्रासदृश सीतेच्या वाटते पद्मिनीलता ॥ ३४१ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १०, पद्य १२.

शूर्पणखा रावणास म्हणते:—

सीतेचें मुख पाहिलें असतां चंद्राची उत्पात्ति (जनि) व्यर्थ आहे असें वाटतें (आल्हाद घावयाला सीतेचें मुख असतां चंद्राचें प्रयोजन उरत नाहीं म्हणून). पद्मिनी लता सीतेच्या शरीरासारखी (नाजुक) आहे असें कोणालाही वाटेल !

आल्हाद देणें ह्या गुणांत चंद्राची प्रसिद्धि आहे. आल्हाद देण्याचें काम करावयाला सीतेचें मुख असतां चंद्राची उत्पात्ति व्यर्थ होय, ह्या विधानानें चंद्राचें वैयर्थ्य दाखविलेलें आहे, म्हणून हें “ प्रतीपाचें ” उदाहरण होय.

द्वितीयाधांत सीतेचें शरीर वास्तविक उपमेय आणि पद्मिनी लता उपमान असून पद्मिनी लता उपमेय आणि सीतेचें शरीर उपमान केलें आहे. हेंही “ प्रतीपच ” होय.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

पूर्ण सादृश्ययोगानें प्रस्तुताप्रस्तुतांमधीं —।

नाकळे भेद ही उक्ति “ सामान्य ” म्हणती प्रधी ॥ १९४ ॥

जेव्हां प्रस्तुत आणि अप्रस्तुत अशा दोन्ही वस्तु अगदीं सारख्या सारख्या असल्याकारणानें त्या दोहोंपैकीं प्रस्तुत वस्तु कोणची आणि अप्रस्तुत कोणची हें समजत नाहीं असें वर्णन असतें तेव्हां “ सामान्य ” अलंकार होतो.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुम्.

प्रतिविंबे रावणाचीं आदर्शांतिल अंगदा ।

दिसतां रावण खरा न कळे अंगदा तदा ॥ ३४२ ॥

शिष्टाई करावयासाठीं अंगद रावणाकडे गेला असतां रावणाच्या सभागृहांत ठेविलेल्या आरशांत रावणाचीं प्रतिविंबे पडलीं होतीं. त्यामुळे खरा रावण कोणचा हें अंगदाला कळू शकलें नाहीं !

येथें खरा रावण आणि रावणाचीं प्रतिविंबे, हीं सर्व अंगदाला दिसत होतीं. परंतु त्यांतील खरा रावण कोणता हें सर्व मूर्तीच्या अत्यंत सादश्यामुळे अंगदाला ओळखितां आलें नाहीं असें वर्णन आहे म्हणून हें “ सामान्य ” अलंकाराचें उदाहरण होय.

टीप—वर्णनांत जेथें दोन्ही वस्तु प्रस्तुत असतात आणि त्यांच्यांत अत्यन्त सादश्य असल्यामुळे ही वस्तु आणि ती वस्तु ह्यांच्यांत भेद करतां येत नाहीं, तेथें चारुता नसल्याकारणानें “ सामान्य ” हा अलंकार होऊं शकत नाहीं.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

कांहीं कांहीं तरुंवर वायस कोकिल त्यांस आढळले ।

हा वायस हा कोकिल हा भेद न वीर हे करूं शकले ॥ ३४३ ॥

वि० वा० भिडे, कमळीची सुटका, पद्य २०.

येथें वायस आणि कोकिल दोन्ही प्रस्तुत असून त्यांच्यांत भेद करतां येत नव्हता असें म्हटलें आहे. म्हणून यांत सामान्य अलंकार आहे असें म्हणतां येत नाहीं.

टीप,—“ भ्रांतिमान् ” अलंकारांत वक्त्याच्या डोळ्यापुढें एकच वस्तु उपस्थित असते, आणि ह्या उपस्थित वस्तूवर तेथें उपस्थित नसलेल्या वस्तूची भ्रांति होते; म्हणजे पुढें दिसत असलेली वस्तु तेथें दिसत नसलेली वस्तूच आहे, असा खोटा ग्रह वक्त्याचा होतो. “ मीलित ” ह्या अलंकारांत दोन्ही वस्तु उपस्थित असतात, परंतु एका वस्तूचा जोर अधिक असल्या कारणानें दुसरी वस्तु दिसत नाहीं. “ सामान्य ” ह्या अलंकारांत दोन्ही वस्तु दिसत असतात, परंतु दोन्हींचा देखावा सारखा असल्या कारणानें प्रकृत वस्तु कोणची आणि अप्रकृत कोणची ह्याचा विवेक करितां येत नाहीं.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुम्.

नसे प्रसिद्ध आधार तरी अधेय तें ठरे, ।

कार्य जो एक करि तो अशक्य करि दूसरें ॥ १९५ ॥

त्याच काळीं त्याच रूपें वस्तु नाना स्थलीं दिसे, ।

हें वर्णन असे तेणें “ विशेष ” त्रय होतसे ॥ १९६ ॥

एकाद्या वस्तूचा व्यवहारांत प्रसिद्ध असा जो मानला जाणारा आधार, तो नसतांना सुद्धां ती वस्तु राहूं शकतें असें वर्णन (क); कांहीं कार्य करणारा मनुष्य एकच कार्य करूं इच्छीत असला तरी त्याच्या हातून त्याच वेळीं दुसरेंही कार्य केलें जात आहे असें वर्णन (ख); एक वस्तु एकाच काळीं आणि एकाच रूपांत अनेक

स्थळीं दिसत आहे असें वर्णन (ग); अशा तीन प्रकारच्या वर्णनांना “ विशेष ” अलंकार म्हणतात.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

वाल्मीक्यादि कवि स्वर्गा गेले तरिहि तद्रिरा ।

जनां भूमिस्थितां देती अद्यापिहि मुदा स्थिरा ॥ ३४४ ॥

वाल्मीकि इत्यादि कवि स्वर्गाला गेले असले तरी अज्ञानसुद्धां त्यांचीं वचनें (गिरा) ह्या पृथ्वीवरील लोकांना सकस आनंद देतात !

कवींच्या गिरा म्हणजे उक्ति ह्या आधेय होत. त्यांचे आधार कवि. कविरूप आधारावाचून गिरा हें आधेय राहूं शकतें असें येथें विधान आहे.

हा “ विशेषाचा (क) ” हा प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

यवनां काळ अशा तुज निर्मुनि निर्मा हिरण्यगर्भ शिवा !—।

दुसरा विष्णू ज्यानें दैत्य वधुनि आणिलें जगांत शिवा ॥ ३४५ ॥

वि० वा० भिडे,—कमळीची सुटका, पद्य १९४.

यवनांचा विध्वंस करणाऱ्या तुला, हे शिवाजी, उत्पन्न करून ब्रह्मदेवानें (हिरण्यगर्भानें) दुसरा विष्णूच उत्पन्न केला, ज्या विष्णूनें दैत्यांचा संहार करून जगाचें कल्याण (शिव) केलें !

येथें शिवाजीला उत्पन्न करून ब्रह्मदेवानें दुसरा विष्णूच उत्पन्न केला, असें म्हटलें आहे. हा “ विशेषाचा (ख) ” हा प्रकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

मम शांति, बुद्धि, गृहिणी, विश्रांति, सखी, प्रपंचसंस्थाही ।

हरिली हरून पत्नी, हरिलें मम काय अंतकें नाहीं ? ॥३४६॥

कोणी विधुर म्हणतो:—

यमानें माझ्या पत्नीला हरून माझी शांति, बुद्धि, घरकरीण, विश्रांति, मैत्रीण, आणि संसाराची मांडणी, ही हरण केली ! यमानें माझे काय हरण केलें नाहीं ? सर्वच कांहीं हरण केलें !

येथेही “ विशेषाचा (ख) ” हा प्रकार आहे.

उदाहरण; वृत्त द्रुतविलंबित.

मजसि मूर्ति दिसे तुमची स्थिर पुढुनि, मागुनि, अंतरिं, बाहिर, ।

हरपतां तुमची स्मृति अंतरीं मजसमा हतका न दुजी खरी ॥ ३४७ ॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग १७, पद्य १४.

रामाला कळवावयाचा निरोप सीता मारुतीस सांगत आहे.

हे पतिराज, मला तुमची मूर्ति पुढें, मागें, आंत, आणि बाहेर, दिसत आहे. तुमची स्मृति माझ्या अंतःकरणांतून (अंतरीं) नष्ट झाली तर माझ्यासारखी दुर्दैवी मीच !

येथें राम हा एकच असून तो सीतेला भिन्न स्थळीं एकरूपच दिसत आहे, असें वर्णन आहे. हें “ विशेषाच्या (ग) ” प्रकाराचें उदाहरण.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

श्रेष्ठ ह्या गुण वस्तूचा घेतसे निकटस्थ ती, ।

ही उक्ति असतां होते “तद्गुणाख्य” अलंकृति ॥ १९७ ॥

जवळ असलेली (निकटस्थ) ती वस्तू ह्या वस्तूचा गुण उत्कट म्हणजे जोरदार (श्रेष्ठ) असल्याकारणाने घेत आहे, असें वर्णन असतां “ तद्गुण ” नांवाचा ह्या अलंकार होतो.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

असुनि तरुदले हिरवीं मावळत्या रविचिया रुधिर किरणीं—।

झालीं तांबूस, जाणों नव पल्लव दे वसंत तरुंस झणीं ॥ ३४८ ॥

वि० वा० भिडे,—कमळीची सुटका, पद्य २७.

झाडांचीं पाने मूळचीं हिरवीं असून मावळत्या सूर्याचीं तांबडीं किरणे त्यांच्यावर पडल्याकारणाने तीं तांबूस झालीं,—जाणों काय वसंत ऋतूच्या आगमनाने त्यांना नवीन पल्लव फुटले आहेत (नवीन पल्लव तांबडे असतात म्हणून !)

येथे हिरव्या पानांनीं आपला हिरवा रंग टाकून जोरदार तांबडा रंग स्वीकारला असें वर्णन आहे. हा “ तद्गुण ” अलंकार होय.

टिप—ह्या अलंकाराच्या आणि पुढे येणाऱ्या “अतद्गुण” अलंकाराच्या लक्षणांत योजलेला “ गुण ” हा शब्द केवळ रंगाचाच वाचक आहे असें नव्हे. “गुण” ह्या शब्दा-मध्ये रुचि, कठिणपणा, स्वच्छपणा, पवित्रपणा, इ० गुणांचाही अंतर्भाव होऊं शकतो.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

गुण ह्या वस्तूचा श्रेष्ठ असतां निकटस्थ ती ।

तो न घेइ अशी उक्ती “ अतद्गुण ” अलंकृती ॥ १९८ ॥

ह्या वस्तूचा गुण उत्कट म्हणजे जोरदार (श्रेष्ठ) असून देखील ती जवळ असलेली (निकटस्थ) वस्तु तो गुण ग्रहण करीत नाही असें वर्णन असतां “अतद्गुण” अलंकार होतो.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

ह्या यवनाच्या कज्जलसंनिभ दाढीमिशा असुनि काळ्या ।

तान्निकटस्थहि दंतावालि दिसल्या शुभ्र, लवहि न निराळ्या ॥३४९॥

वि० वा० भिडे,—कमळीची सुटका, पद्य ३५.

ह्या मुसलमानाच्या दाढीमिशा अगदीं काजळासारख्या काळ्या कुळकुळांत होत्या, तरी त्यांच्यामध्ये असलेल्या त्यांच्या दंतपंक्ति पांढऱ्या शुभ्र दिसत होत्या; ह्या दंतपंक्ति बिलकूल निराळ्या रंगाच्या झाल्या नाहींत !

येथे त्या यवनाच्या काळ्या दाढीमिशांमुळे त्यांच्या दांतांवर काळेपणाची छटा आली नाही, असें वर्णन आहे, म्हणून येथे “ अतद्गुण ” अलंकार होत आहे.

उदाहरण; वृत्त रथाद्धता.

त्वज्जलीं जरि करी निमज्जन साधु वंद्य अथवा असज्जन ।

निर्मलत्व तव हें दुणावतें नैव, नैव अथवा उणावतें ॥ ३५० ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग ७, पद्य ८२.

सीता गंगेस म्हणते:—

हे गंगे, तुझ्या पाण्यांमध्ये पूज्य साधूनें स्नान केलें असतां पाण्याची निर्मलता अधिक होत नाही, किंवा दुर्जनानें स्नान केलें असतां तुझ्या पाण्याची निर्मलता कमीही होत नाही !

येथें साधूच्या गुणाचें आणि असज्जनाच्या गुणाचें गंगेच्या जलाकडून अग्रहण होत आहे असें वर्णन आहे म्हणून हा “अतद्गुण” अलंकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

नीचाच्या संसर्गीं साधु असो, साधु नीचता न वरी ।

पंकांत पद्म असतें नित्य तरी पद्म मलिनता न धरी ॥ ३५१ ॥

वि० वा० भिडे, -पुण्यपंक्ति, पद्य १०.

हलकट माणसाच्या सहवासांत साधु पुरुष असला तरी तो साधु पुरुष हलकट होत नाही ! कमळ चिखलांत असलें तरी तें मळकटपणा धारण करीत नाही !

येथें साधु पुरुष हलकटाच्या संगतींत असून सुद्धां हलकटपणाचा गुण घेत नाही, असें वर्णन आहे, म्हणून येथें “अतद्गुण” हा अलंकार झाला आहे.

द्वितीयाधांत पद्म पंकाची मलिनता धरीत नाही, असें म्हटलें आहे; हें “अतद्गुणाचें” दुसरें उदाहरण.

संबंध पद्यांत अर्थान्तरन्यास हा अलंकार आहे तो विद्यार्थ्याच्या ओळखीचाच आहे !

टीप—अतद्गुण हा अलंकार विशेषोक्तीचा एक पोटभेद आहे; तथापि गुणाच्य अग्रहणांत स्वतंत्रपणें चमत्कृतिजनकत्व आहे म्हणून हा स्वतंत्र अलंकार गणिला गेला आहे.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ.

कोणी ज्या साधनें कांहीं करी तें त्याच साधनें—।

दुजा करी अन्यथा तो “व्याघात” म्हणिजे जनें ॥ १९९ ॥

कोणी मनुष्य कांहीं एका साधनानें कांहीं विशिष्ट कार्य करतो, त्याच्या उलट कार्य त्याच साधनानें दुसरा मनुष्य करतो, असें वर्णन असतां “व्याघात” हा अलंकार होतो. तसेंच कोणी कांहीं साधनानें केलेल्या कार्याचा विध्वंस त्याच साधनानें दुसऱ्या कोणी केल्याचें वर्णन असतांही “व्याघात” हा अलंकार होतो.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ.

दीनांचें हृदयतरु वचनांनीं विद्ध खल करी क्रूर ।

ते साधु पल्लवित करि वाहवुनी वचनरूप जलपूर ॥ ३५२ ॥

वि० वा० भिडे, -स्फुट पद्ये (रथरूपक), पद्य ७२.

दीनांच्या हृदयरूपी वृक्षांना दुष्ट लोक भाषणांनी विद्ध करतात; पण साधु पुरुष त्या हृदयरूपी वृक्षांना वचनरूपी जलाचें पाणी पुरवून टवटवीत करतात !

येथें वचनांनी खल जन नाशरूपी जें कार्य करतात, त्याच्या उलट कार्य (तहूंना पल्लवित करणें हें) साधु पुरुष त्याच वचनरूप साधनांनी करतात, असें म्हटलें आहे, म्हणून हा “व्याघात” अलंकार होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

पवनापासुनि जन्मीं ज्या पदरें दीपरक्षणास करी ।

तेणें स्त्री मालवि तो, विधि फिरतां मित्र शत्रुतेस धरी ! ॥ ३५३ ॥

दिवा लावतांना स्त्री ज्या पदरानें दिव्याचें वाऱ्यापासून संरक्षण करते, त्याच पदरानें ती त्याला निरोप देते (म्ह० दिवा मालविते); दैव उलटलें असतां मित्रही शत्रु होतो !

येथें “व्याघात” अलंकार आहे.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

स्त्रिया जन्मविती नेत्रें नेत्रें दग्ध शिवें स्मर ।

श्रेष्ठ स्त्रिया कीं जय त्या मेळवीति शिवावर ॥ ३५४ ॥

शंकरानें आपल्या नेत्रानें जाळलेल्या मदनाला स्त्रिया नेत्रानेंच जन्मास घालतात (म्हणजे उत्पन्न करतात); स्त्रिया शंकराहून श्रेष्ठ होत ! कारण शंकरावर त्या जय मिळवितात !

हें पद्य “व्याघाताचें” उदाहरण होय.

लक्षण; वृत्त आर्या.

आले स्वतंत्र एका पद्यांत अनेक जर अलंकार ।

तर “संसृष्टि”, घट जसा तिलतंडुलमिश्रणास आधार ॥२००॥

अगदीं स्वतंत्र म्हणजे एकमेकांवर कोणत्याही प्रकारें अबलंबून नसलेले दोन किंवा अधिक अलंकार एका पद्यांत आले, तर तेथें “संसृष्टि” ह्या नांवाचा अलंकार होतो. एका घागरीमध्ये तीळ आणि तांदूळ, ह्यांचें मिश्रण करून घातलेलें असलें, तर त्या मिश्रणानें युक्त अशा त्या घागरीप्रमाणें हें पद्य असतें.

एका पद्यांत परस्परनिरपेक्ष असे दोन किंवा अधिक शब्दालंकार आले तर “संसृष्टीचा (क)” हा प्रकार होतो.

एका पद्यांत परस्परनिरपेक्ष असें दोन किंवा अधिक अर्थालंकार आले, तर “संसृष्टीचा (ख)” हा प्रकार होतो. आणि एका पद्यांत एक किंवा अधिक शब्दालंकार स्वतन्त्रपणें एका किंवा अधिक अर्थालंकारांसह आलेले असले, तर तेथें “संसृष्टीचा तिसरा म्हणजे (ग)” प्रकार होतो.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

डुलत झुलत खुलत तिथें आला तो ठाकला सरापुढती ।

मग आनंदें शिरला जलिं शुंडादंड उभवुनी वरती ॥ ३५५ ॥

वि० वा० भिडे,—गजेन्द्रमोक्ष, पद्य १८.

येथें डुलत, झुलत, आणि खुलत, हा अश्वघाटी यमक ह्या नांवाचा शब्दालंकार असून शुंडा, आणि दण्ड, हा वृत्त्यनुप्रासरूप दुसरा शब्दालंकार आहे. हे दोन्ही शब्दालंकार पृथक्त्वे ह्या पद्यांत आले आहेत; म्हणजे असें कीं ह्या दोन शब्दालंकारांपैकी कोणताही एक काढून टाकला तरी दुसऱ्याला क्षति होणार नाही. वरील आर्येची पहिली पंक्ति

धीरोद्धतगमन तिथें आला तो ठाकला सरापुढतीं

अशी बदलली, तर अर्थांत फारसा बदल न होतां अश्वघाटीयमक नाहीसें होईल, पण आर्येच्या दुसऱ्या पंक्तीतील वृत्त्यनुप्रासाला क्षति होणार नाही. तसेंच वरील आर्येची पहिली पंक्ति आहे तशी कायम ठेवून दुसऱ्या पंक्तीतील “ दड ” शब्द काढून तेथें “ भव्य ” शब्द घातला, तर वृत्त्यनुप्रास नाहीसा होईल, पण प्रथम पंक्तीतील अश्वघाटी यमकाला क्षति होणार नाही. म्हणजे उदाहृत आर्येतील अश्वघाटी यमक आणि वृत्त्यनुप्रास, हे शब्दालंकार परस्परनिरपेक्ष आहेत.

हा “ संसृष्टीचा (क) ” हा प्रकार.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ.

कोठें साध्वी दुराधर्षा ? कोठें तो क्षुद्र वायस ? ।

शिरःस्थ मणि सर्पाचा काढूं तो करि मानस ॥ ३५६ ॥

वि० वा० भिडे, -काककाणता, पद्य ९.

श्रीरामचंद्र वनवासांत असतां एके समयीं एका कावळ्यानें सीतेशीं अतिप्रसंग करण्याचा प्रयत्न केला त्या प्रसंगाचें हें पद्य आहे.

जिच्याशीं लगट करणें अशक्य आहे अशी सती सीता कोणीकडे ? आणि तो क्षुद्र कावळा कोणीकडे ? सापाच्या मस्तकांतील मणि काढण्याचीच तो कावळा इच्छा करीत होता !

येथें प्रथमाधांत विषम आणि द्वितीयाधांत निदर्शना असे दोन अर्थालंकार आहेत, आणि ते परस्परनिरपेक्ष असे आहेत. म्हणून येथें “ संसृष्टीचा (ख) ” हा प्रकार झाला आहे.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

हिंदूंचिया हिताच्या होणें हानीस हेतु हिंदूनें ।

हें होतें संततिचें भक्षण करणें स्वताच ओतूनें ॥ ३५७ ॥

वि० वा० भिडे, -शिवाजी आणि म्हादाजी, पद्य ४७.

हिंदु लोकांचें जीत कल्याण आहे त्या गोष्टीला हिंदूनें अडथळा करणें हें मांजरानें (ओतूनें) आपली स्वताचीं पोरें खाणें होय ! ह्या दोन्ही गोष्टी सारख्याच निघ होत !

येथें आर्येच्या प्रथमाधांत “ वृन्तानुप्रास ” हा शब्दालंकार आहे. संबंध आर्येत “ निदर्शना (ख) ” हा अर्थालंकार आहे. अनुप्रास आणि निदर्शना ह्या दोहोंपैकी कोणताही एक अलंकार काढून टाकला तरी उरलेल्या अलंकाराला क्षति होत नाही, म्हणून येथें “ संसृष्टीचा (ग) ” हा प्रकार झाला आहे.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

दंत उडाले, झाले केश धवल, कंप धरि शरीराला ।

तरि साध्वी पतिस तशी तृष्णा क्षणही त्यजी न पुरुषाला ॥३५८॥

दांत सगळे पडून गेले आहेत, केश पांढरें होऊन गेले आहेत, शरीराच्या प्रत्येक अवयवांत कंप भरला आहे, अशी जरी पुरुषाची स्थिति झालेला असली, तरी साध्वी स्त्री आपल्या पतीला सोडीत नाही तशी आशा पुरुषाला सोडीत नाही !

ह्या पद्यांत “ उपमा ” हा एक अर्थालंकार असून “ विशेषोक्ति ” हा दुसरा अर्थालंकारही आहे. ह्या दोहोंची येथे “ संसृष्टि ” झाली आहे. उपमा काढून टाकिली तरी विशेषोक्तीला क्षति होत नाही. हा “ संसृष्टीचा (ख) ” प्रकार.

उदाहरण; वृत्त द्रुतविलंबित.

खचित तो मम आज महा बला चटपटां मटकाविल एकला ।

मम वृथा बल जेणुनि निर्जरां, मशक तो शकतो जिणुं वीश्वरा ॥३५९॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १७, पद्य ४१.

रावण म्हणतो:- तो एकटा (मारुति) माझ्या अफाट सैन्याला (महा बला) खाऊन टाकील (त्याचा संहार करील) ! देवांना जिंकून माझे सामर्थ्य व्यर्थ होय ! तो चिलट (तो वानर मारुति) गरुडाला (मला) जिंकू शकतो !

येथे चवथ्या चरणांत ‘...शक तो’ ‘शकतो’ हें यमक असून “ अतिशयोक्ति ” हा अर्थालंकार आहे, “ मशक ” शब्दानें मारुतिचें आणि “ वीश्वर ” शब्दानें रावणाचें निगरण केलें आहे.

हें पद्य “ संसृष्टीच्या (ग) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त द्रुतविलंबित.

परिशिला सुतनाश दशानना खवळवी, वळवी न सुवर्तना ।

मनिं म्हणे खल तो “मज वानर बक झषास तसाच खरोखर!” ॥३६०॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १७; पद्य ४०.

आपले पुत्र मारले गेले ही बातमी ऐकून रावण फार क्रुद्ध झाला, परंतु तो सन्मार्गाकडे वळला नाही ! रावण मनांत म्हणाला, “ तो दुष्ट वानर मारुति माशाला बगळा तसा मला आहे ! ”

येथे द्वितीय चरणांत ‘...वळवी’ ‘वळवी’ हें यमक आहे. द्वितीयार्धांत उपमा आहे. हे दोन्ही अलंकार परस्परनिरपेक्ष आहेत. म्हणून हें “ संसृष्टीच्या (ग) ” ह्या प्रकाराचें उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त द्रुतविलंबित.

मज दशाननभूति असे महा दवशिखा मृगिला तशि दुःसहा ।

मम इथें विधु विग्रह जाळितो, पवन शीत सुगंधहि पोळितो ॥ ३६१ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १७, पद्य ३०.

सीता मारुतीला म्हणते:--

मृगीला जशी वणव्याची ज्वाला असह्य होते, तशी रावणाची अफाट समृद्धि मला असह्य होते ! येथे चंद्र माझे अंग जाळतो, आणि थंड आणि सुवासिक वारा मला तापदायक होतो !

येथें प्रथमार्धांत “उपमा” आणि द्वितीयार्धांत “विरोधाचे” दोन प्रकार आहेत. “विधु” ह्या द्रव्याचा “जाळणें” ह्या क्रियेशीं विरोध हा एक; आणि “शीतत्व” ह्या गुणाचा “पोळणें” ह्या क्रियेशीं विरोध हा दुसरा.

येथें उपमा आणि विरोध ह्या दोन अर्थालंकारांची “संस्पृष्टि” झाली आहे. “संस्पृष्टीचा हा (ख)” प्रकार होय.

लक्षण; वृत्त आर्या.

अन्योन्याश्रय एका वाक्यांत अलंकृती जर अनेक ।

तर “संकर,” दुग्धसालिलयुतिपरि तो, त्यांत होइ न विवेक ॥२०१॥

एकमेकांवर अवलंबून असलेले दोन किंवा अधिक अलंकार एका पद्यांत असले, तर तेथें “संकर” हा अलंकार होतो. संकरांतील अलंकारांचें हें मिश्रण दूध आणि पाणी यांच्या मिश्रणाप्रमाणें असतें, म्हणजे मिश्रणांतून दूध वेगळें आणि पाणी वेगळें काढतां येत नाही, त्याप्रमाणें संकरांतील अलंकार वेगळे वेगळे करतां येत नाहींत. एक अलंकार काढून टाकला तर दुसऱ्याला क्षति होते.

लक्षण; वृत्त आर्या.

“अंगांगिभावसंकर” ह्यासचि साहित्यविज्ञ म्हणतात ।

ह्यांत अलंकार सदा अन्योन्याश्रय करोनि असतात ॥ २०२ ॥

संकराच्या ह्या प्रकाराला साहित्यशास्त्रकोविद “अंगांगिभावसंकर” म्हणतात. अंगी पदार्थ आणि त्याचें अंग, ह्या दोहोंत जो संबंध असतो तोच संकराच्या ह्या प्रकारांतील अलंकारांत संबंध असतो.

लक्षण; वृत्त आर्या.

जेथें संदर्भादिक चिन्ह अलंकारनिर्णयास नसे ।

तेथें “संदेहात्मक संकर” ऐसें त्यास नांव असे ॥२०३॥

जेथें एकाद्या पद्यामध्ये कवीला अमुक अलंकार अभिप्रेत आहे असें संदर्भ इत्यादि कांहीं लक्षण नसल्याकारणानें ठरवितां येत नाहीं, तेथें “संदेहसंकर” होतो.

कवीला आपला अभिप्राय स्पष्टपणें कळवितां आला नाहीं आणि म्हणून त्याच्या विधानांत जर कांहीं संदिग्धता राहिली, तर तो दोष होय. परंतु वाङ्मयांत असे श्लोक, वाक्ये, म्हणी, इ. असतात कीं तीं कोणी रचिलीं आणि कोणत्या प्रसंगां रचिलीं, हें आपणांस ठाऊक नसतें, आणि त्यांचा नको अर्थ ठरविणें अशक्य असतें; तथापि त्यांच्यांत कांहीं चटकदारपणाचा अंश असतो म्हणून त्यांना वाङ्मयांत स्थान दिलें जातें. असे श्लोक, म्हणी, वाक्ये, इ. मध्ये अलंकारही असतात. हे अलंकार ठरवितांना संदर्भाच्या अभावीं संदेह उत्पन्न होतो. असे संदेहात्मक जे अलंकार, त्यांचा साहित्यशास्त्रकारांनीं “संदेहसंकर” म्हणून वर्ग केला आहे.

लक्षण; वृत्त आर्या.

एकाच पदामध्ये विविध अलंकार उदित असल्यास ।

संकर “एकपदप्रतिपाद्य” असें नांव देति बुध त्यास ॥२०४॥

एकाच पदांत अनेक अलंकार (मग ते शब्दाचे असोत किंवा अर्थाचे असोत) झालेले असले तर त्याला “ एकपदप्रतिपाद्य संकर ” असे विद्वान लोक नांव देतात. अनेक स्वतंत्र शब्द समासाच्या नियमांनी एकत्र बांधले गेलेले असले तर जो नवीन समस्त शब्द होतो त्याला येथे “ पद ” असे म्हटलेले आहे.

लक्षण; वृत्त आर्या.

अंगांगिभावसंकर पहिला, संदेहसंकरहि दुसरा ।

एकपदप्रतिपाद्यहि तिसरा; हे स्मरणिं तीन भेद धरा ॥ २०५ ॥

अंगांगिभावसंकर, संदेहसंकर, आणि एकपदप्रतिपाद्यसंकर, असे संकराचे तीन भेद होतात, ते नीट लक्षांत ठेवा.

लक्षण; वृत्त आर्या.

होतात संकराचें ह्या सरणीनें प्रकार तीन असे ।

तीहींतही रसिकमते आल्हादाचें अपूर्व बीज वसे ॥ २०६ ॥

अशा प्रकारे संकराचे तीन प्रकार होतात. ह्या तीन्ही प्रकारांत रसिकांच्या मताप्रमाणे मनोहरपणाचे बीज असतेच असते !

आतां ह्या तीन्ही प्रकारच्या संकरांचीं क्रमाने देतो.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

उलथेल यवनवैभव सत्यन्यायप्रतिष्ठित नसे तें ।

पाशवसामर्थ्यपुलिन वैभवभवना न दाढर्य चिर देतें ॥ ३६२ ॥

वि० वा० भिडे, - शिवाजीची उक्ति, पद्य १३१.

यवनांचे वर्चस्व ढासळून पडेल; ते सत्य आणि न्याय यांचेवर आधारलेले नाही; पाशव सामर्थ्य ह्या रूपाचे वालवंट(पुलिन)वर्चस्वरूपी मंदिराला (भवना)फार वेळ बळकटी देऊं शकत नाही !

येथे “ अर्थान्तरन्यास ” हा मुख्य अलंकार असून त्याच्या पोटांत “ रूपक ” गौणत्वाने आले आहे.

हे ‘ अंगांगिभावसंकराचे ’ उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

नेत्रे विशाल तैजस, अधर रुधिर, देह केतकाभ इचें ।

शक्ती मोहं न मला, विषयान्निमुखें न साधुहीर पिचे ! ॥ ३६३ ॥

वि० वा० भिडे, - शिवाजीचे चारित्र्य; पद्य ६०.

[विषय हाच कोणी डेकूण (अग्निमुख) त्याच्या योगाने साधु हाच कोणी हिरा (हीर) तो फुटत नाही ! (डेकणाच्या स्पर्शाने हिरा भंगतो अशी समजूत आहे.)]

ह्या लीलेचे विशाल आणि तेजस्वी डोळे, रक्तवर्ण ओठ, आणि केवड्यासारखे शरीर, हीं मला मोह पाडूं शकत नाहीत; विषयरूपी डेकणाच्या योगाने साधुपुरुषरूपी हिरा भंग पावत नाही !

येथे “ अर्थान्तरन्यास ” हा एक मुख्य अलंकार असून त्याच्या पोटांत ‘ रूपक ’ अलंकार आहे.

शिवाय “ न मोहं शक्ती ” ह्या एका क्रियारूप सामान्य धर्मानें विशाल आणि तैजस नेत्रें, रुधिर अधर, आणि केतकाभ देह, हीं तीन प्रकृते अन्वित झालीं आहेत म्हणून येथें “ तुल्ययोगिता ” ही उपस्थित आहेच.

वरील पद्यांत रूपक, अर्थान्तरन्यास, आणि तुल्ययोगिता, यांचा संकर झाला आहे. हें “ अंगांगिभावसंकराचें ” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त मंजुभाषिणी.

अजनंदन स्वनगरा निधे यदा मिथिलाजन स्तविति त्याप्रती तदा ।

गुणमंडितत्व करि पात्र मानवा, न धनांकितत्व, अभिवादना स्तवा ॥३६४॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग ३, पद्य ८८.

अजाचा पुत्र दशरथ हा मिथिलेहून परत आपल्या अयोध्या नगरीकडे जावयाला निघाला तेव्हां त्याची मिथिलेच्या लोकांनीं स्तुति केली. मनुष्याला गुणयुक्तत्व हेंच वंदनाला आणि स्तुतीला पात्र करतें, श्रीमंती करीत नाही. म्हणजे मनुष्य गुणांनीं वंच्य आणि स्तुत्य होतो, पैशानें होत नाही !

येथें मुख्य अलंकार “ अर्थान्तरन्यास ” असून त्याच्या पोटांत “ परिसंख्या ” हा अलंकार आहे.

येथें श्लोकाच्या प्रथमार्धांत विशेषाचें विधान आहे. द्वितीयार्धांत सामान्याचें विधान आहे. हें सामान्याचें विधान परिसंख्या रूपाचें आहे.

हें पद्य “ अंगांगिभावसंकराचें ” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

सूचीच्या अग्रांपरि कुजनसुजनवर्तनें जगीं दिसतीं ।

एक करी छिद्रांतें, आच्छादन करि दुजे तयांवरती ॥ ३६५ ॥

खल आणि साधू ह्यांचें आचरण सुईच्या दोन टोकांप्रमाणें दिसतें. खल हा छिद्रें करतो (म्ह० दुसऱ्याचा कमीपणा उघडकीस आणतो), आणि साधु हा त्या छिद्रांवर पांघरूण घालीत असतो !

ह्या पद्यामध्ये उपमा, श्लेष, आणि यथासंख्य, ह्यांचा “ अंगांगिभावसंकर ” झाला आहे.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

रत्नसमृद्ध, गभीर, स्वच्छद्युतिही असून सागर हा ।

कां तृष्णाशमनाला केला विधिनें न योग्य ? नवल महा ! ॥३६६॥

हा समुद्र रत्नांनीं संपन्न आहे, खोल आहे, आणि वर्णानें स्वच्छ आहे. असें असून विधात्यानें तो तान्हेल्याची तहान भागविण्याला योग्य असा कां केला नाही ! हें मोठें आश्चर्य होय !

हा अमुक मनुष्य गुणसंपन्न, गंभीर मनाचा, आणि पवित्र वर्तनाचा असून गोड स्वभावाचा नाही, हें मोठें आश्चर्य होय, असें सांगावयासाठीं समुद्राचें वर्णन केलें आहे, म्हणून ही “ अप्रस्तुतप्रशंसा ” होऊं शकेल. किंवा “ समुद्र ” प्रस्तुत असून वरच्यासारख्या माणसाचें वर्णन विशेषणांच्या सामर्थ्यानें येथें ज्ञात होत आहे, म्हणून ही “ समासोक्ति ” ही होऊं शकेल. येथें संदर्भ ठाऊक नसल्याकारणानें ह्या पद्यांतील अलं-

कार “ अप्रस्तुतप्रशंसा ” आहे, किंवा “ समासोक्ति ” आहे, ह्या संबंधाने संशयाला जागा आहे, म्हणून हा “ संदेहसंकर ” होय.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

अमंदनयनानंददायी हें चंद्रमंडल ।

समर्थ तम वाराया शोभते अति निर्मल ! ॥ ३६७ ॥

अंधेराचा (तमाचा) नाश करावयाला समर्थ, आणि डोळ्यांना आनंददायक, असे हें स्वच्छ चंद्रबिंब आकाशांत शोभत आहे !

ह्या पद्याचीं अनेक प्रकारांनी योजना करतां येईल.

१. “ हें ” ह्या शब्दाने स्त्रीच्या मुखाचा निर्देश करून वक्त्याने हा उद्गार काढला असल्यास मुखावर चंद्रमंडलाचा आरोप केला जाऊन हा रूपकालंकार ” होईल.

२. स्त्रीच्या मुखालाच “ हें चंद्रमंडल ” म्हणण्याचा वक्त्याचा उद्देश असल्यास चंद्रमंडलाने मुखाचे निगरण केले असे होऊन हा “ अतिशयोक्ति ” अलंकार होईल.

३. हें म्ह० स्त्रीचे मुख, आणि चंद्रमंडल, ह्या दोन्ही वस्तु प्रकृत असून तमाचा, (दुःखाचा, निराशेचा, किंवा अंधकाराचा), नाश करणे, ही त्यांच्यासंबंधाने एक क्रिया सांगितलेली असली, तर हा “ तुल्ययोगिता ” अलंकार होईल.

४. “ मुख ” हें प्रस्तुत आहे, आणि “ चंद्रबिंब ” अप्रस्तुत आहे, असे घेतल्यास हा “ दीपक ” अलंकार होईल.

५. “ स्त्रीमुख ” अप्रस्तुत असून “ चंद्रमंडल ” हें प्रस्तुत असून आनंददायकत्व आणि तमोवारणसमर्थत्व ह्या धर्मसाम्यावरून स्त्रीमुख येथे सुचविले जात आहे, असे घेतल्यास हा “ समासोक्ति ” अलंकार होईल.

६ “ चंद्रमंडल ” ह्या अप्रस्तुतवर्णनाने धर्मसाम्यावरून स्त्रीमुखाचा बोध करून द्यावयाचा वक्त्याचा उद्देश आहे, असे घेतल्यास ही “ अप्रस्तुतप्रशंसा ” होईल.

७ “ हा सुखविलासाचा काल प्राप्त झाला आहे ” असे चंद्रोदयाच्या वर्णनावरून जाणवावयाचे असा वक्त्याचा उद्देश असल्यास हा “ पर्यायोक्त ” अलंकारही होऊ शकेल.

वर दर्शविल्याप्रमाणे ह्या पद्यांत सात अर्थालंकार होऊ शकतात. ह्या सातांपैकी कोणता अलंकार घ्यावयाचा ह्या संबंधाने निश्चय करता येत नाही, म्हणून हा “ संदेहसंकर ” होय.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

नयनानंददायी हें इन्दुबिंब मनोरम ।

अज्ञून्हि निरुद्धाश लोपलें हें नसे तम ॥ ३६८ ॥

ह्या श्लोकामध्ये रात्रीच्या आरंभाचे वर्णन केलेले आहे.

[निरुद्धाश म्ह० कोंडून टाकल्या आहेत आशा म्ह० दिशा ज्याने असे तम ह्य० काळोख. ह्या शब्दाचा दुसरा अर्थ असा—तम ह्य० स्त्रीचा पतीवर रुसवा हाच कोणी अंधेर. आडविल्या आहेत पतीच्या आशा ह्य० सुखविलासाच्या इच्छा ज्याने असे तम ह्य० रुसवा].

डोळ्यांना आनंद देणारे हें पहा सुंदर चंद्रबिंब ! सर्व दिशांना भरून टाकणारे

तम अद्यापपावेतौ पूर्णपणें निरस्त झालें नाहीं, (विलाससमय उपास्थित झालेला असून छाीचा रुसवा पूर्णपणें निरस्त झाला नाहीं.)

मागील उदाहरणपद्याच्या विवरणावरून विद्यार्थ्यांनै ह्या पद्यांत पर्यायोक्त, अतिशयोक्ति, रूपक, दीपक, तुल्ययोगिता, समासोक्ति, अप्रस्तुतप्रशंसा, ह्यांपैकी कोणताही अलंकार संदर्भाच्या अभावीं कसा होऊं शकेल हें ठरवावें. हें पद्य “ संदे-हसंकराचें उदाहरण ” होय.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

देशप्रीतिस माझ्या अवसर लाधेल यापुढें न कधीं ।

त्या सेवीन न मी ज्या यवनपवनभुजगभुज गणी मम धी ॥३६९॥

वि० वा० भिडे, -मंदारमञ्जरी, आर्या ३०.

ही मंदाराची मंजरीप्रत उक्ति आहे.

इतःपर मला देशकार्ये करावयाची संधी सांपडणार नाहीं, कारण त्या शिवा-जीची सेवा इतःपर माझ्या हातून होऊं शकणार नाहीं, -ज्या शिवाजीला मुसलमान राजे हेच कोणी वायु, त्याला सर्पाप्रमाणें म्हणजे खाऊन टाकणारा आहे वाहु ज्याचा, असें मी समजतो. (मुसलमानी राज्याच्या ठिकाणी हिंदूंचें राज्य स्थापण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या शिवाजीच्या उपयोगी पडण्याची संधी मला मिळणार नाहीं; कारण, मी काशीस निघून जाणार आहे).

ह्या आर्येंत “ यवनपवनभुजगभुज ” हा एक सामासिक शब्द आहे, आणि त्यांत “ एकपदप्रतिपाद्य संकर ” झाला आहे. ह्या एका सामासिक शब्दांत “ यवन-रूपी पवन ” हें एक रूपक आहे. “ भुजावर भुजगत्वाचा आरोप ” हें दुसरें रूपक. ह्या दोन रूपकांसहवर्तमान “ यवनपवन ” आणि “ भुज...भुज ” हे दोन शब्दालं-कार आलेले आहेत. “ यवनपवनभुजगभुज ” ह्या एका पदांत चार अलंकार समाविष्ट झाले आहेत. हें “ एकपदप्रतिपाद्य ” संकराचें उदाहरण आहे.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

दास्यभुजंगास्यक्षुरभुज वंद्य तुझास शिव असेल जर ।

तर तत्पथानुसरणीं वाटावी कां वरें तुझा कचर ? ॥ ३७० ॥

वि० वा० भिडे, -स्पृश्यास्पृश्यनिरूपण, आर्या १६.

[दास्य म्ह० पारतंत्र्य. भुजंग म्ह० साप. आस्य म्ह० तोंड. क्षुर म्ह० शस्त्र. दास्य...भुज हा बहुव्रीहि समास शिव (शिवाजी) ह्याचें विशेषण आहे.

परवशतारूपी सर्पाच्या तोंडाला कुन्हाडीप्रमाणें आहे वाहु ज्याचा असा शिव म्हणजे शिवाजी जर तुम्हाला वंद्य असेल, तर त्याच्या सरणानें वर्तन करावयाला तुम्ही कां कचरावें ? म्हणजे देशकार्यांत शिवाजी अस्पृश्यतेला स्थान देत नसे तसें तुम्हीही देऊं नये हा आशय.

येथे “ दास्यभुजंगास्यक्षुरभुज ” हें एक पद असून त्यांत “ दास्य...आस्य ” आणि भुज...भुज असे दोन शब्दालंकार आहेत आणि दास्यरूपी भुजंगास्य हें एक रूपक आहे. तसेंच भुजावर क्षुरत्वाचा आरोप हें दुसरें रूपक आहे. एकंदर तीन अलंकार एका पदांत आलेले असल्याकारणानें येथें “ एकपदप्रतिपाद्य संकर ” झाला आहे.

विज्ञप्ति

वृत्त अनुष्टुप्

“ साहित्यकौमुदी ” ही भी विद्याधर करीं कृती ।
 ती साहित्यवर्नीं मार्ग दावो बालजनाप्रती ॥ २०७ ॥
 मम्मटाचा जगद्व्य ग्रंथ काव्यप्रकाश हा ।
 असे आधारे ह्या माझ्या कृतीला घेतला पहा ॥ २०८ ॥
 उदाहरणपद्यें भी घेतलीं ह्या कृतीमधीं —।
 मत्काव्यांतूनि बहुधा, अन्यांतून कधीं कधीं ॥ २०९ ॥
 उदाहरणपद्यांचा लक्षणांशीं समन्वय ।
 अनुवादी न वा ह्याचा करोत बुध निर्णय ॥ २१० ॥
 प्रेमानें गुण हींतील दोष निःशंक मानसें ।
 प्रकटो बुध ही माझी शालीन प्रार्थना असे ॥ २११ ॥
 धनकालानुकूल्यें मी गुणदोषरसादिक ।
 विरचीन असा शेष, त्या आम्ना बुध हो पिक ॥ २१२ ॥

विद्वानांस प्रार्थना, मी विद्याधर “ साहित्यकौमुदी ” ही कृति करीत आहे !
 साहित्यशास्त्ररूपी अरण्यांत ही कृति नवशिक्या विद्यार्थ्याला मार्गदर्शक होओ !
 मम्मटाचार्याचा जगाला पूज्य असा काव्यप्रकाश या नांवाचा ग्रंथ मी माझ्या ह्या
 कृतीला आधार घेतला आहे. ह्या माझ्या कृतीमध्ये उदाहरणार्थ जीं पद्यें मी घेतलीं
 आहेत, तीं प्रायः माझ्याच काव्यांतून मी घेतलीं आहेत. परंतु केंव्हा केंव्हा कांहीं पद्यें
 अन्य कवींचाही घेतलीं आहेत. उदाहरणपद्यें लक्षणांशीं जुळतीं आहेत किंवा नाहींत,
 हें ठरविणें मी पंडितांवर सोपवितों. पंडितांनीं माझ्या ह्या साहित्यकौमुदी नांवाच्या
 कृतीतील गुण प्रेमानें प्रकट करावे, पण विसंवाद इत्यादिरूप दोष असतील ते न
 कचरतां दाखवून द्यावे, अशी माझी नम्र विनंती आहे ! काव्यप्रकांतील गुण, दोष,
 रस, इत्यादि जे अवशिष्ट भाग, ते मी ह्याच सरणीनें घन आणि काल ह्यांची अनु-
 कूलता असल्यास रचिणार आहे. त्या आम्नतरूला पंडितजन कोकिलांप्रमाणें होओत !

परिशिष्ट

मम्मटानें जे एकसष्ट अर्थालंकार स्वीकारले आहेत, त्यांचें निरूपण आम्ही लक्षण-पद्ये ७८ पासून २०६ पर्यंतच्या पद्यांत केलें. मम्मटानें न स्वीकारलेले, किंवा अन्य नांवांनीं स्वीकारलेले, किंवा जे मुळां अलंकारच नव्हंत म्हणून टाकून दिलेले, असे कांहीं अलंकार येथें आम्ही स्पष्टावणार आहों. तेणेंकरून हल्लींच्या काळच्या विद्यार्थ्यांची सोय होईल असें आम्हांस वाटते.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ्.

वाक्यप्रचारांत जो अर्थ दाविते शब्दसंहति ।

तोचि ग्राह्य, न वाच्यार्थ, तिथें “ लोकोक्ति ” बोलती ॥१॥

ज्या एकाद्या शब्दसंहतीचा रूढीनें ठरून गेलेलाच अर्थ ध्यावयाचा असतो, शब्दशः अर्थ ध्यावयाचा नसतो, अशी शब्दसंहति एकाद्या वाक्यांत योजलेला असली, तर “ लोकोक्ति ” नामक अलंकार होतो.

आपल्या भाषणाला जोर आणण्यासाठीं, किंवा अन्य हेतूस्तव, अशी एकाद्या शब्दसंहति वाक्यांत योजिली असता “ लोकोक्ति ” हा अलंकार होतो.

“ कोणेकाच्या नाकांत काड्या घालणें ” ह्या शब्दांचा वाच्यार्थ न घेतां त्याला खिजावणें असा अर्थ रूढीनें आपण घेतों. कोणेकानें काळें करणें म्हणजे त्यानें निघून जाणें. कोणेकाच्या तोंडाला पानें पुसणें म्हणजे त्याला फसवून त्याला कांहीं लाभ न होऊं देणें असा अर्थ रूढीनें ठरून गेला आहे तो आपण घेतों. अशा प्रकारची शब्दसंहति वाक्यांत आली असतां “ लोकोक्ति ” होते.

उदाहरण; वृत्त सौदामिनी.

मितोनीच डोळे दिनां लोटितें, मनीं मी पतीच्या पदां चिंतितें ।

तुला स्थान मच्चिंतिं लाभे कसें ? जिथें राम सर्वावकाशीं वसे ॥ १ ॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग १६, पद्य ७१.

सीतेला विलोभावयाला रावण अशोकवनिकेमध्ये आला असतां सीता त्याला धिक्कारून हा उद्गार काढीत आहे.

डोळे मिटून म्ह० न चरफडतां, अत्यन्त सहनशीलतेनें. या पद्यांत “ लोकोक्ति ” अलंकार आहे.

उदाहरण; वृत्त सौदामिनी.

नको व्यर्थ मारीत हाका बसूं, नको कास मातें छळाया कसूं ।

जरी अंत माझा असा पाहसी तरी मृत्यु तूं रोकडा लाहसी ! ॥२॥

वि० वा० भिडे,—रा० प०, सर्ग १६, पद्य ६८.

येथें “ हाका मारीत बसणें ” म्हणजे चरफडत बसणें ही “ लोकोक्ति ” होय.

उदाहरण; वृत्त सौदामिनी.

उगां कां स्वनाशा मिठी घालिशी ? भल्याला परखी असे वांतिशी ।
नको धूळ खाया सजूं रे खला, कुमार्गीं नको ठेवुं रे पावला ॥ ३ ॥

वि० वा० भिडे, -रा० प०, सर्ग १६, पद्य ६९.

येथे “ धूळ खाणे ” ही “ लोकोक्ति ” आहे.

उदाहरण; वृत्त आर्या.

हा तानाजी नाहीं भेलेल्या दूध आइचें प्याला ।

ये, दोन हात अपुले होओत, नको उगा दवडुं काला ॥ ४ ॥

वि० वा० भिडे, -कमळीची सुटका, पद्य ९७.

येथे कोणेकाने भेलेल्या आइचें दूध प्यालेलें असणें म्हणजे तो नामर्द असणें...
कोणेकाने कोणेकाशीं दोन हात होणें म्हणजे त्याची त्याच्याशीं लढाई होणें. ह्या दोन्ही
कारणांनीं येथे “ लोकोक्ति ” अलंकार झाला आहे.

क्षलण; वृत्त अनुष्टुभ्

कवि चेतन वस्तूचे गुण किंवा क्रिया जिथें ।

अचेतनावरी स्थापी “ चेतनोक्ति ” असे तिथें ॥ २ ॥

अचेतन वस्तूवर चेतनत्वाचे धर्म किंवा क्रिया आरोपिल्या असतां “ चेतनगु-
णोक्ति ” किं० चेतनोक्ति हा अलंकार होतो.

उदाहरण; पद.

तुज जर्गीं लाधे सुख खरें । भूरुहा रे ! ॥ धृ० ॥

पवनानें तव गळोत पानें,

तनु करपो तव रवितापानें,

समयिं भिळोत न वा जलपानें,

तरि अचल तुझ्या शम चित्तिं ठरे भूरुहा रे ! ॥ ५ ॥

वि० वा० भिडे, -आनंदाची मूर्ति; पद ३०.

येथे अचेतन वृक्षाशीं कवि बोलत आहे. त्या वृक्षाला आपलें भाषण समजत
आहे असें गृहीत घेऊन कवि त्याच्याशीं बोलत आहे. हें “चेतनगुणोक्तीचें” उदाहरण.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ्.

वृक्षा ! त्वज्जन्मसाफल्य, साधूचें व्रत पाळिसी ।

स्वता सोसुनियां ताप छाया पांथांस वोपिसी ॥ ६ ॥

हे वृक्षा, तुझ्या जन्माचें सार्थक्य होत आहे; कारण तूं साधूप्रमाणें वागत अस-
तोस ! तूं स्वता सूर्याचें ऊन्ह डोक्यावर घेऊन मुषाफरांना छाया देतोस !

येथे वृक्ष सजीव आहे असें गृहीत घेऊन त्याच्याशीं कवि भाषण करीत आहे.
हें “ चेतनगुणोक्तीचें ” उदाहरण होय.

उदाहरण; वृत्त उपजाति.

वर्षर्तुनें माज तुला न येतो, प्रीष्मर्तु तूंतें कृशता न देतो ।

संपत्ति आपत्ति तुला समान, तुझेपरी तूं जलधे ! न आन ॥७॥

येथें अचेतन अशा जलधीला उद्देशून कवि बोलत आहे. हें “चेतनगुणो—
क्तीचें” उदाहरण.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुभ.

तो “विरुद्धगुणन्यास” म्हणिजे ज्यामध्ये कवी ।

वर्णनीं दोन वस्तूंच्या विरुद्ध गुण दाखवी ॥ ३ ॥

दोन वस्तूंमध्ये परस्परांशीं विरुद्ध म्हणजे उलट असे दोन गुण असल्याचें वर्णन
असतें तेव्हां तो “विरुद्धगुणन्यास” अलंकार होतो.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ.

होतसे नम्र सुजन धनें दुर्जन ताठतो ।

जलानें नमतो भेघ ओढा उंच वठारतो ॥ ८ ॥

वि० वा० भिडे, -जी० जा०, संकीर्ण, पद्य १३६.

येथें सुजन आणि दुर्जन, भेघ आणि ओढा, यांचे विरुद्ध गुण दाखविले आहेत.
हें “विरुद्धगुणन्यासाचें” उदाहरण.

लक्षण; वृत्त आर्या.

जर हें मान्य तुम्हाला तर तेंहि तुम्हांस मान्य असणार ।

ह्या अर्थाची उक्ती “अर्थापत्ती” असे अलंकार ॥ ४ ॥

ही गोष्ट तुम्ही मान्य केली तर तीही गोष्ट मान्य करणें तुम्हांला प्राप्त आहे,
असें जें वर्णन त्याला “अर्थापत्ति” असें म्हणतात.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ.

पूरें फोफावली वर्षा ऋतूमध्ये नदी अशी ।

तरोनि पैल जाणारा वापी ही क्षुद्र कायशी ? ॥ ९ ॥

पावसाळ्यांत महापूरानें फोफावलेल्या अशा नदीतून पोहून पलीकडच्या
कांठाला जाणाऱ्या माणसाला पोहावयाला ही लहान विहीर कठिण वाटेल काय? अर्थात्
नाहीं वाटणार.

ह्या पद्यांत “अर्थापत्ति” हा अलंकार आहे.

लक्षण; वृत्त आर्या.

वक्त्याला जें संमत तें श्रोत्याला तसेंच असणार ।

ह्या मतानें जो करिजे प्रश्न तिथें “प्रश्न” हा अलंकार ॥ ५ ॥

वक्त्याला जी गोष्ट संमत आहे ती श्रोत्यालाही संमत आहे असें वक्त्यानें गृहीत
घेऊन श्रोत्याला जो प्रश्न केलेला असतो, त्याला “प्रश्न” किंवा “प्रश्नालंकार”
म्हणतात. आपल्याला संमत असेंच उत्तर श्रोता देईल अशी वक्त्याची अपेक्षा असते.

उदाहरण; वृत्त अनुष्टुभ.

अज्ञानानें सुतें केला अपराध तरी तया ।

सुतवत्सल जो तात तो दाखवि न कीं दया ? ॥ १० ॥

येथें “ तो दया न दाखवीं काय ? ” ह्या प्रश्नाचें उत्तर “ अलबत दाखवितो ” असें प्रश्न विचारणारास अपेक्षित आहे. हें “ प्रश्नालंकाराचें ” उदाहरण.

लक्षण; वृत्त आर्या.

अप्रस्तुतप्रशंसा जी तिज “ अन्योक्ति ” नांव देतात ।

वक्ता अन्याविषयीं किंवा अन्यास करि इथें मात ॥ ६ ॥

मागें अप्रस्तुतप्रशंसा हा अलंकार जो लक्षणपद्यें १०७, १०८ मध्यें सांगितलेला आहे, त्यालाच “अन्योक्ति” हें नांव देण्यांत येतें. ह्या अलंकारांत प्रस्तुत वस्तूला उद्देशून किंवा प्रस्तुत वस्तूविषयीं न बोलतां अप्रस्तुत वस्तूला उद्देशून किंवा अप्रस्तुत वस्तूविषयीं वक्ता बोलतो.

मागें अप्रस्तुतप्रशंसेचे जे पांच प्रकार आम्ही सोदाहरण निरूपिले आहेत, ते वाचकांनीं पहावें. तुल्याबद्दल तुल्याची उक्ति हा जो अप्रस्तुतप्रशंसेचा पांचवा प्रकार, त्यालाच मराठींत बहुधा “ अन्योक्ति ” हें नांव देण्यांत येतें.

लक्षण; वृत्त अनुष्टुप्.

इष्टार्थप्राप्ति हो ऐशी उक्ति “ आशीरलंकृती ” ।

असो स्वताविषयिं वा पराविषयिं उक्ति ती ॥ ७ ॥

तुमचें उद्दिष्ट सफल होओ अशी इच्छा प्रकट करणें ह्याला “ आशीः ” किंवा “ आशीर्वाद ” असें म्हणतात. तसेंच आमचें उद्दिष्ट सफल होओ अशा अर्थाची इच्छा प्रकट केली असतांही “ आशीः ” किंवा “ आशीर्वाद ” हा अलंकार होतो. “ आशीः ” हा शब्द स्त्रीलिंगी आहे.

उदाहरण; वृत्त वसंततिलका.

आशास्य अन्य दिसतें तव सर्व वाया,

श्रेयःसमृद्धि न उणी तव रामराया ! ।

धे प्रीतिदाय मजपासुनि हाच रामा !

पत्नी मिळो तुज गुणाद्धिमनोऽभिरामा ॥ ११ ॥

वि० वा० भिडे, - रा० प०, सर्ग २, पद्य १६.

येथें विश्वामित्रानें रामाला आशीर्वाद दिला आहे. हें “ आशीः ” ह्या अलंकाराचें उदाहरण.



साहित्यकौमुदीत आलेल्या पारिभाषिक शब्दांची अनुवर्ण सूची

(अंक पाने दाखविणारे आहेत)

अंग	१५२	आरोप	४९
अंगांगिभाव	१५२	आर्थ अपन्हृति	५३
अंगी	७, १५२	आशीः अलंकार	१६१
अजहत्स्वार्था लक्षणा	५	आशीर्वाद अलंकार	१६१
अतद्गुण	१४७	आक्षेप	८७
अतिशयोक्ति	६६	उत्तर अलंकार	१२८, १२९
अद्भुत रस	११	उत्प्रेक्षा	४२
आधिक अलंकार	१३८	उदात्त अलंकार	११५
अपलाप	५३	उपमा	३१
अभिधा	२	उपमान	३१
अनन्वय अलंकार	३९	उपमावाचक	३१
अनुप्रास	१७, १८	उपमेय	३१
अनुमान अलंकार	१२०	उपमेयोपमा	४१
अन्योक्ति	१६१	उपादान लक्षणा	४
अपलाप	५३	एकदेशविवर्ति सांग रूपक	५०
अन्योन्य अलंकार	१२७	एकपदप्रतिपाद्य संकर	१५३
अपन्हृति	५३	एकावली	१४०
अप्रस्तुतप्रशंसा	६२	ओज गुण	१२, १३, १४
अभिधा	२	करुण रस	११
अर्थान्तरन्यास	९३	क्रविसमय, कविसंकेत	२९
अर्थापत्ति	१६०	कारक दीपक	७८
अर्थालंकार	१६, १७	कारणमाला किं० हेतुमाला	१२६
अलंकार	१६	कार्यकारणभाव	७
अश्वघाटी यमक	२७	काव्य	१, ११
असंगति	१३२, १३३	काव्यलिङ्ग	११२
असंयुतानृत्ति यमक	२६	कैशिकी वृत्ति	१२
आधार	१३८	क्रिया	९९
आधाराधेय भाव	१३८	गुण	१३, ९९
आधेय	१३८	गौडी रीति	१३
आरभटी वृत्ति	१२	गौणी लक्षणा	४

चित्र	१७,२७	प्रौढा वृत्ति	१२
छेकानुप्रास	१९,२१	फलोत्प्रेक्षा	४७
जहत्स्वार्था लक्षणा	५	बिंबप्रतिबिंबभाव	७६
जाति (सामान्य नाम)	९९	बीभत्स रस	११
जाति (स्वभावोक्ति)	१०२	भयानक रस	११
तद्गुण	१४७	भाविक अलंकार	११०,१११
तात्कर्म्य	७	भ्रांतिमान् अलंकार	१४३
तादर्थ्य	७	मधुरा वृत्ति	१२
तुल्ययोगिता	८१	माधुर्य गुण	१२,१३
दामयमक	२५	मालादीपक	८१
दीपक	७७	मालानिदर्शना	६१
दृष्टान्त	७६	मालानिरंग रूपक	५०
दोष	१४	मालापरंपरित रूपक	५२
द्रव्य	९९	मालाप्रतिवस्तूपमा	७१
निगरण	६६	मालोपमा	३५
निदर्शना	५८	मीलित	१४०
निरंगरूपक	५०	मुख्यार्थ	२
निश्चयगर्भ संसंदेह	४७	यथासंख्य	९२
निश्चयान्त संसंदेह	४७	यमक	१७,२३
परंपरित रूपक	५२	रस	११
परिकर अलंकार	१२०	रसनोपमा	३८
परिवृत्ति	१०९	रीति	१२,१३
परिसंख्या अलंकार	१२२	रूढिसंभवा लक्षणा	८
परुषा वृत्ति	१२	रूपक	४९
पर्याय अलंकार	११८	रौद्र रस	११
पर्यायोक्त अलंकार	११४	लक्षणलक्षणा	४
पांचाली रीति	१३	लक्षणा	२
पुष्पयमक	२४	लक्ष्य, लक्ष्यार्थ	१,२
पौर्वापर्यसंबंध	६६	लाटानुप्रास	१९,२२
पौर्वापर्यविपर्यय	६६	लुप्तोपमा	३१
प्रतिवस्तूपमा	७१	वस्तुत्प्रेक्षा किं० स्वरूपोत्प्रेक्षा	४६
प्रतीप	१४४	वाच्य	१
प्रत्यनीक अलंकार	१३९	वाच्यार्थ	२
प्रयोजनवती लक्षणा	८	विनोक्ति	१०८
प्रश्न अलंकार	१६०	विभावना	८८
प्रसाद गुण	१२,१३	विरुद्धगुणन्यास	१६०

विरोध	९८	संभावना	४२
विशेष	१४५	सम अलंकार	१३४
विशेषोक्ति	९०	समस्तवस्तुविषय सांग रूपक	५०
विषम अलंकार	१३५	समाधि	१३३
विषय	६	समान धर्म	३१
विषयी	६	समासोक्ति	५७
वीर रस	११	समीपत्व	७
वृत्तानुप्रास	१९	समुच्चय	११६, ११७
वृत्ति	१, १२, १३	समुद्रक यमक	२४
वृत्ति कि० शब्दशक्ति	२	संयुतावृत्ति यमक	२६
घृत्त्यनुप्रास	१९	ससंदेह	४७
वैदर्भी रीति	१३	संस्पृष्टि	१४९
वैधर्म्य	७२	सहोक्ति	१०६, १०७
व्यंग्य, व्यंग्यार्थ	१, ८	सांकेतिक अर्थ	२
व्यंजना	२	सांग रूपक	५०
व्यतिरेक	८४	सात्वती वृत्ति	१२
व्याघात	१४८	साधर्म्य	७२
व्याजस्तुति	१०४	साध्यवसाना लक्षणा	६
व्याजोक्ति	१२२	सामान्य अलंकार	१४४
शब्द	१	सामान्य	१४४
शब्दशक्ति	२	विशेष	९४
शब्दालंकार	१६	सार	१३१
शांत रस	११	सारोपा लक्षणा	६
शाब्द अपन्हुति	५३	साहित्यशास्त्र	१
शुद्ध निरंग रूपक	५०	सूक्ष्म	१३०
शुद्ध ससंदेह	४७	स्मरण	१४२
शुद्धा लक्षणा	४	स्मृति	१४२
शृंखला	८१	स्वभावोक्ति	१०२
शृंगार रस	११	स्वरूपोत्प्रेक्षा कि० वस्तुत्प्रेक्षा	४६
श्रुत्यनुप्रास	१९, २१	स्वामिभृत्यभाव	७
श्लिष्ट शब्द	१७	हास्य रस	११
श्लेष	१७, ५५	हेतु	४६
संकर	१५२	हेतुमाला कि० कारणमाला	१२६
संदष्टक यमक	२३	हेतूत्प्रेक्षा	४६



उदाहृत पद्यांची अनुवर्ण सूची

(आंकडे पाने दाखविणारे आहेत)

अजनंदन स्वनगरा	१५४	आश्चर्य गा महीपाला !	१३८
अजिन पांघरुनि वल्कल	१०३	आसन्नमरण माता	१२९
अतिवितत दिसे जगदुदर	१३९	इतुक्यांत वनान्तावरि	४८
अधिकार हा उपजवी	१२६	इहलोकीं पिता माता	१९
अध्वखेदसहिता रजनी	१०७	उगा कां स्वनाशा मिठी	१५९
अनुकूल ब्रह्म तसें	१३३	उच्चार विचारापरि	३८
अनुज लक्ष्मण सचाप	१०३	उत्कृष्ट कोणता राजा ?	१२३
अनेक जळतीं घरे	४३, १०३	उत्तम वक्ता, कोण ? प्रतिपक्षा	१२३
अन्य बाहुज धनू उचलाया	७४	उपकार करी साधू	२०
अन्योन्यांसह तैसे	१०८	उभयपार्श्वनिषण्णहि	३७
अपराध सुकन्येचा	१३३	उलथेल यवनवैभव	१५३
अपराधी जे त्यांना क्षेमास्तव	८६	एसजी शिवमानस	१३१
अवलेचा छल करणें	५९	एकोनि ह्या स्थूलशिरो	३६
अमंदनयनानंददायी	१५५	कंठावरि हा चार क्षिति	७१
अरण्यरुदितापरी मम न	६९	कपिवरा मम राम	२६
अवरंगाच्या व्याजें	५४	करगत जणुं लंकारूप	४५
अवरंगातें निंदिसि	११३	कररूपें धनें धान्यें प्रजेचीं	११०
अशापरीचा करुनी महोत्सव	९८	कर्णाट, गुर्जर, कर्लिंग	३४
असंख्य शत्रुचे वीर	६९	कर्तव्यपर पित्यापरि	१०६
असुनि तरुदलें हिरवीं	१४७	कलिशक्ति खरी कृत्या	२५, ९५
असें वदुनि रावणी	३४	कशास भय दाविसी	७५
असो दुःखमहानीक	९०	कष्टे देशहितास्तव	३३
अहो अधमता ! अहो कुटिलता !	८७	कां कांघावा ? कुटिल	२०
अज्ञानानें सुतें केला	१६१	काय असह्यतम जर्गी	१२९
आकाश घनापगमें	७९	कांहीं कांहीं तरुंवर	१४५
आकीड जेवि दिसंतो	३७	कांहीं काळ असें रण	१३१
आत्मीय म्हणुनि जपला	७५	किंप्रभू जीं करांच्या रू	१५
आधारस्तंभ तुझी	५३	किंप्रभूस दयान्यायासाठीं	५९
आबाचें बल भांगिन	१३७	कुंकुमतिलकचि भालीं	११२
आबाजिस शिवरायें	३३	कुठें कोमला ही शिरीषापरी	१३६
आरोपणा धनुचिया क्षम	७४	कुन्हाडीच्या दांड्या ! तव	१०५
आर्योत्कर्षसरोजा	५३	कृच्छ्रगतास यथाबल	६४
आशास्य अन्य दिसतें	१६१		

कृष्णवर्ण गरलांकित होते	१३७	डुलत झुलत खुलत	२७, १४८
कोकांचें युग, पिकगान	१४३	तटावरोनी जल पाहिल्यानें	५४
कोठें गिरीशधनु हें खलु	१३६	तत्त्वे तव बंध असो	८८
कोठें लोकोत्तर तो पुरुष	१३६	तदंगद्युतीनें जणों	४६
कोठें साध्वी दुराधर्षा	१५०	तद्रंधहि नर घेती परि	९६
कोदण्डलस्तक अखण्ड	७०	तर्यो तूंच शय्यागृहीं	१३१
क्रोधाग्निनें त्वन्मुख रक्त	५०	तव गुण ईशकृपेनें फळले	१११
खचित तो मम आज	१५१	तव मित्रता भुवि मिळेल	८४
खनी सौष्टवाची, धुनी	५१, ८३	तव सेना रिपुचें बल	११७
खलभाषण मधुर तरी	१०१	तव हस्तस्पर्शानें	५७
खलाला करणें बोध	५९	तानाजीचा असि नभिं	११७
खाया न भाकर शिळी	११६	तानाजी जिज्ञासामुद्रेनें	१३०
गजराज तो उभारुनि	२०	ताराफेनविराजित	५१
गाधिजें धरियली द्युति	६०	तीं सानंद वसे वनिं	८९
गिरिवरि ठार्यो ठार्यो	४५	तुज जर्गी लाधे सुख	१५९
गुरुजनोक्ति तुला दवडी तर	१०	तुज नृपा ! रिपुसैनिक	७७
गुरु शिष्यास दे विद्या	११०	तुमचें कारुण्य फळो	२२
ग्राम द्विजें, श्रुतें द्विज	८१	तूं कातळावरि घना	६५
ग्रामान्तराहुनि पती	१२२	तूं जंबुकसा.धूर्त, प्रतिभय	३६
घालायाला नवा घाला	२५	तूं तुझेच परि अंब ! पावना	४०
चरमगिरितटा जाउं लागे	४३	तूं धेड, नको शिवुं मज	६३
चित्तें वचनें देहें चिंती	९२	तूं मलिन कुटिल नीरस	५६
छत्र चामर ह्या चिन्हांविना	१०९	तृषा शमवितीं जलें सुरभि	९८
जर्गी श्रेष्ठ लंका असे	१३१	तृषिता क्षुधिता अधना	९३
जना सुख मिळे मुळीं	१००	ते काळें बघुनि घनध्वान्त	४८
जनि व्यर्थ शशांकाची	१४४	ते चापीं गुणखण्डन	१२५
जन्म उच्च कुळीं, बुद्धि	११६	तेथ मातृभगिनींस पाहुनी	९७
जर तूं शशशृंगाच्या	६८	तो अंध अवीर्य जरठ	९३
जलधिस शयनाला	४५	तो गर्भश्रीमंतहि साहाय्य	९१
जलाच्या बिंदूनें सकल	१०५	तोच नृपति बंध असे	१२४
जवळिं तेथ बसली वसुधा	१०३	तो न्यायी तरि न अदय	९१
जळें नेत्र होते तिचे	१०४	तो भ्रष्ट तापस न आदरि	९२
जिथें वाजल्या स्यंदन	११९	तो सुखविलासरत तरि	९१
जें सौकुमार्य ईचें तें	७०	तो सुबाहु रघुवंशशरानें	४७
जो राज्याला प्रभु असि	६१	त्यजूनि निजबांधवां	४०
वरिताला पय देसी	६०	त्यास न उत्तर देतां	५७

त्वज्जलीं जरि करी	१४८	निघे लक्ष्मण साकेत	१०८
त्वद्वैरिसद्मांत गुरें उपाशीं	६३	निशाटबल घेउनी	४१, ५२
त्वां धरिला असि हातीं	११८	निशाटरुदितध्वनी	४४
दंत उडाले झाले केश	१५१	निसर्ग कोणासहि न क्षमा	८७
दशमुखें मग मंत्रिसुतां	३२	निस्तेज वदन तव हें	१०
दशाननतनूस हा शर	७०	नीचाच्या संसर्गा	१४८
दशानन नरान्तकादि	३५	नृपते ! औदार्यगुणें त्वां	८४
दातृतेस देतसे अपूर्व कांति	१२८	नेत्रें विशाल तैजस	१५३
दासाची स्थिति दुःसह	१००	न्याय न, नीति न, धर्म	११३
दास्यत्व नीचास रुचे म्हणून	१५	पाति अंध जरठ असतां	९१
दास्यभुजंगास्यक्षुरभुज	१५६	पतिमुखविधु ह्या छींच्या	१२०
दिवसाचीं कर्तव्यें	५७	पतीच्या मृत्युची वार्ता	६९
दीनांचे हृदयतरु	१४८	परक्यांचें देश कुनृप	८६
दुष्कर्मसिद्धि दुष्टाला	७३	परदास्यांत न रते	२६
देशप्रीति तयांची प्रेरी	१२६	परिरम्भणकालीं त्वां पूर्वीं	१३५
देशप्रीतिस माझ्या	१५६	परिशिला सुतनाश	१५१
दैत्य ह्यणों यवनां तर	४९	पवनापासुनि जन्मीं	१४९
द्वीपी क्रूर परितुझ्या	६७	पहा उंच विस्तीर्ण हा वृक्ष	११५
धनधान्ये कररूपे प्रकृति	१०५	पाकाची सामुग्री गृहि	८
धर्माची स्वजनाची परिसुनि	६४	पांग तिचें फेडाया	२६
धवलघनाकीर्ण नभीं	१४०	पाण्यानें भरलेलीं घागरं	१०
धावे तन्वी, पळे, लोळे,	८०	पापकृतींत न एकहि	१४१
धेनूच्या चालाव्या केशा रे	६६	पुढें घे अभिचा शोक	९७
ध्वजादि भूषाकरणें	१२८	पुनरपि तो वदला तिज	१०७
नको व्यर्थ मारीत	१५८	पुरस्थ सारे जन	५५
नचि रामकार्मुकनिरस्त	१४२	पुरामध्यें कोसलकन्यका	१४१
न पाळि जो रीति निसर्ग	८७	पूरें फोफावली वर्षा	१६०
नभ तोयसेहि नभसें	४२	प्रजावत्सलतेवीण न	१०९
नयनानंददायी हें	१५६	प्रतिपक्षास सभेमधि	८६
नर पेचांत पडतां नीचाचीं	९६	प्रतिबिंबें रावणाचीं	१४५
नराहुनि मही मोठी	१३२	प्रभुनें केली सत्कृति तीनें	११७
नलविरचित सेतू	४५	प्रस्तरसंस्तरदुस्तर	२०
न लक्ष्मणावांचुनि राम	१०८	प्राणी क्षुद्राहि एकीनें	९४
न वरंग तो, असे तो	५४	प्रावृट्कालीन घनापरि	३६
न शिके त्याच्या बोल न	२४	प्लवगंबालि इंद्रजित्	५३
नसतां पटल घनांचे	१०९	बघ इंद्रजानु कपि हा	११८
नानाविध जिथें घाण	१२१	बघ धूम्र ऋक्षसमुदाथ	८४
नानाविध विलासांत	२१	बघ येथ एकहि दिसे	१४२
नारदागमनानंद	१३९	बघुनि असें बल रामदर्शित	९७
		बघुनि रघुपतीला	४८

बाहिर्गत करावया	४४	रविने ताप त्याजिला	६८
बिसिनीपत्राचे वरि	९	राघव प्रकृतिकेमचितनी	३९
भवदुःखरोगजर्जर	५२	राघवास कोपवून	२१
भक्षावे नित्य जे अन्न	९५	राजत्व अधिकाराने	७९
भाली जयाच्या विधुखण्ड	१२२.	राजपदास्थित होतां	६१
भाषणसे मधुर वदन	३८	राजास काय भूषण ? जन	१२४
भुजंगयुक्त सदन, दैत्यो	७८	राज्यांत समृद्ध पुरे	१४१
भूरिविक्रम कुमार नवीन	३४	रामापरीच भुजविक्रम	४०
भूषणांविण ही ओढी	८९	रामासि हीच, हिजलाहि	१३४
भूषणांविणही ही स्त्री	८९	रामे समेत चुरितां	७४
भेकास सर्प, सर्पास	३९	रावणे भूमिकन्येला	२२
मग दशानन तेथुनि	९९	राक्षस यवनांस म्हणों	४९
मज दशाननभूति असे	९९, १५१	राक्षसाधिप ऐकतां	२२
मजसि कीर्तिसवे मिळवा	१०७	रिपुस दण्ड झटे करुं	१३६
मजसि मूर्ति दिसे	१४६	लक्ष्याच्या ऐल वा पैल	१२४
मनरंजक गोष्टी तुज	१६	वचन वद असें कीं	१५
मनि तो म्हणे सुकृत मम	१२०	वज्रभंग नर तो	५९
मम रमणा मजसाठीं	९	वर्षर्तुच्या आगमनें	८३
मम शांति, बुद्धि, गृहिणी	१४६	वर्षर्तुनें माज तुला न	१५९
मसीनामक जें द्रव्य	१३८	वाल्मीक्यादि कृवि	१३३
महात्मा हा नृप रणीं	८६	विद्युत्पाते ताडित वप्र	३३
मागिल पद लांबवुनी	१०४	विद्येस विनये शोभा	१२७
मिटोनीच डोळे दिनां	१५८	विधिचातुरी सदेहा	५१
मी अपराधी, मी अनुत्त	५१	विधु हंससा धवलरूप	४२
मी जातो गांवा हें	६३	विधू समुद्राप्रति कांति	१२७
मी येथ गोळा कुसुमें करीन	१०	वियोगज्वरे अंगकांती	१०४
मुख गोड तें चिमुकलें	१११	विवेकानुसारें रहावें	२८
मुनि तोषला बघुनि ही	१०१	विश्वासपात्र, देशोद्वारेच्छु	१२१
मुलाचे गालबोटाने	७३	विश्वाहुनि देव महा	१३२
मृदलतनु कुठें जानकी	१३६	वृष्टिनें जलद, वर्षणें मणी	७९
मोहक मुख, गोंडस वपु	८२	वृक्षस्थां परिसुनि गान	१४२
मौन्यत्व हें साधन बालिशांस	१४	वृक्षा ! त्वज्जन्मसाफल्य	१५९
मौलाना अहमद मी	५०	वेदांचा घोष मधुर होता	११९
यमकिंकरसे भाषण	२६	वेदोपनिषदा ग्रंथ	८६
यवनां काळ अशा	१४६	शबरांचा सेनापति मातंगक	१०२
येई विनय विद्येनें, विनय	१२७	शर भरोत सुखें तुमचे	११४
योजकाची असे प्रौढी	९५	शरानुसृत तो काक	८०
रघुनाथकार्मुकनिरस्त	४६	शरीरें सती टेकली शिशपा	१०४
रत्नसमृद्ध, गंभीर	१५४	शर्याति रामसा नृप	४१

उदाहृत पद्यांची अनुवर्ण सूची

४०३

१६९

शांतिहेतुकचि शत्रुकुल	१२५	सूर्यास दंडं न शके	१४०
शास्त्री पांडित वैदिक वैद्य	११९	सेवावृत्ति स्वीकरि त्या	६४
शिखा अमित वन्हिच्या	८०, १०३	सौंदर्यबडिश टाकुनि	६०
शिरीं कर्तृत्ववंताच्या	७५	सौंदर्य मला भुलविल	६८
शिवबाचा खड्ग न तो	५५	स्त्रिया जन्मविती	१४९
शिवबानें पोटावरि	१३१	स्निग्धशामल रामाला	१४३
शुकतुण्डा पडे मृग	१४३	स्त्रीजातीला त्यजुनि	६२
शुचिगुण हिंदूंचे शिरि	११३	स्पर्शितो नच वन्हीला	९७
शुचि वधू तव, तूं शुचि	१३४	स्फुलिंग उठले तदा	४३, १०३
शैवालें पंकज खुले	७६	स्वताच्या सुखाची न चिंता	७७
शोक ओमरावयास तीस	६७	स्वदेश बुडवावया	२४
श्रीराम प्रणयविमोह	४७	हर्यक्षासह झगडूं बघतां	६७
श्रीराम लक्ष्मण कुमार	३४	हर्षे दस्यू विपिनि	३७
श्रीविराजित तो तरी	९०	हस्तिदन्त व्याघ्रचर्म	१२८
श्रेयस्कर काय नरा ?	१२४	हा काकपक्षधर कोमल	७३
संकटांत उडी टाकी	१९	हा तानाजी नाही मेलेल्या	१५९
सकलही कलही कनका	२६	हा यत्न माझा न फळास आला	१५
सज्जनांची संकटें जीं	७५	हा हन्त ! हाहा ! चिरिली	५४
सदसद्विवेक तुजला	१०६	हिंदूंचिया हिताच्या	१५०
सदा श्रीस लाधे अरुद्धा	४४	हिंदूंच्या धर्मास न रक्षण	११४
सदा सत्पथ लोकांस	२५	हिंदूधर्माचीं तुज तत्त्वे	८८
समस्त पुरि हिंडले	१०३	हें सभालय दीर्घविस्तर	११७
समीरें तिचे हालले	१०४	होउनि गेले राजे आजवरि	४१
सर्वास सर्व देसी ही	१०६	होओ उच्चकुलीं जन्म	९५
सलिलावगाहविधिनें	६१	होओनि उदित दिनकर	५६
संसारीं सार मानुष्य	१३२	होतसे नम्र सुजन	१६०
साधु सदा सकलांना	२०	होतले विरहिणीस निशाप	१०१
साधुसमागम शुचिता	१२६	होतांच तूं रुद्ध नृपा	७७
साधुसमागम सुखकर	८५	ह्या काफिरांस रोधूं	१३५
साधू कोण म्हणावा ? जो	१२३, १२४	ह्या चारीही होत्या मूर्ती	४०
साधूशीं नम्रपणें वागे	९६	ह्या परराज्यांत न पुर	१४१
सासू अंधबधिर मम	१२९	ह्या यवनाच्या कज्जल	१४७
साहस शौर्यादि गुणां	१०९	ह्या यवनांस पशू हीं	४९
सीताक्षिस्मरण मृगीदशां	१४२	ह्या विपिनांतिल पादप होते	६९
सुमाळ्य वल्लीविटपां प्रभंजन	११०	क्षपणा कृपणा दूर टाळी	९८
सुवर्णाचिया पंजरीं	६५	क्षमा वस्तु नसे ठात्री	२७
सूचिभेद्य तम आश्रय	८३	क्षुद्र तो मुसलध्वनी	११९
सूचीच्या अग्रांपरि	१८, १५४	क्ष्वेडसें दशकंठकंठ	२३

विद्याधर वामन भिडे यांची पुस्तके

१ राघवीयपरीवाह, पूर्वार्ध,—सर्ग १ ते १० ह्या पूर्वार्धात रामजन्मापासून तो पंचवटीत सीतेला चोरून न्यावयाला रावण आला येथपर्यंतचा कथाभाग प्रथित केला आहे. संस्कृतांतील महाकाव्यांच्या पद्धतीवर हें काव्य रचिलेले आहे. वर्णनाचा ओघ, अलंकार, भाषा, रचना,, शुद्धता, वगैरे संबधाने हें काव्य उत्कृष्ट आहे. अनेक पंडितांनी हें काव्य प्रशंसिलेले आहे. पद्यसंख्या ८६४. किंमत बारा आणे

२ मंदारमंजरी इ०—हा अठ्ठावीस काव्यांचा संग्रह असून यावर विद्वानांचे प्रशंसापर अभिप्राय आहेत. पद्यसंख्या १००७. किंमत बारा आणे.

३ गर्जेद्रमोक्ष इ०—हा बावीस काव्यांचा संग्रह आहे. पद्यसंख्या ११०३ किंमत बारा आणे.

४ रथरूपक इ०—हा एकवीस स्फुट काव्यांचा संग्रह आहे. पद्यसंख्या ११३६ किंमत बारा आणे.

५ जीवजागृति—ह्या संग्रहांत सुमारे २५० विषयांवर कवीचे विचार असून त्यांत सुमारे १६० भिन्न भिन्न गणवृत्तांत रचना केलेली आहे. पद्य संख्या सुमारे १३००. किंमत बारा आणे.

६ राघवीयपरीवाह, उत्तरार्ध—सर्ग ११ ते २२. ह्या उत्तरार्धात सीतेच्या शोधार्थ राम निघाला येथपासून तो रामाला राज्यभिषेक झाला येथपर्यंतचा कथाभाग आला आहे. पद्यसंख्या १२१६. किंमत बारा आणे.

७ आनंदाची मूर्ति इ०—ह्या पदसंग्रहांत अनेक गोड चालींवरचीं सुमारे ८० पदे असून तीं सामाजिक, नैतिक, वैराग्यपर, आत्मपर, बोधपर, सृष्टिवर्णनपर, तात्त्विक, अशा अनेक विषयांवर आहेत; तीं सर्व सुबोध आहेत. किंमत बारा आणे.

८ कमळीची सुटका—हें २०९ आर्यांचे काव्य आहे. अवरंगजेबाने पळवून नेलेल्या कमळी ह्या नांवाच्या एका ब्राह्मणकन्येची सुटका शिवाजीने केली, त्या प्रसंगाचे ह्या खण्डकाव्यांत बहारीचे वर्णन आहे. किंमत चार आणे.

९ पिलाजी आणि शिवाजी—पिलाजी ह्या नांवाच्या एका वृद्ध मराठ्याला त्याच्या सावकाराच्या ऋणांतून शिवाजीने कसे मुक्त केले, आणि त्याच्या मुलीला एक रणशूर मराठा मुलगा पति मिळवून दिला, ह्या प्रसंगाचे वर्णन १३३ आर्यांच्या ह्या खण्डकाव्यांत चटकदार रीतीने केलेले आहे. किंमत दोन आणे.

१० अर्थालंकारांचे निरूपण—सुधारून वाढविलेली आवृत्ति दुसरी. अर्थालंकार ह्या विषयावर ह्याच्या इतके मोठे पुस्तक आजपर्यंत मराठीत झालेले नाही. ह्या पुस्तकाच्या उपोद्धातांत लक्षणा, रस, काव्य, रीति, गुण, अनुप्रास, अलंकार, वगैरे पारिभाषिक शब्दांची सरळ आणि सोप्या शब्दांत लक्षणें दिलेली असून त्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ पुष्कळ उदाहरणे दिली आहेत. नंतर मुख्य ग्रंथांत ६१ अर्थालंकारांचे निरूपण केले आहे. प्रत्येक अलंकाराचे लक्षण, लक्षणाच्या स्पष्टीकरणार्थ भरपूर उदाहरणे, प्रत्येक उदाहरणाचा अनुवाद आणि समन्वय, ह्या गोष्टी दिल्या आहेत. प्रत्येक अलंकाराचे निरूपण संपल्यावर विद्यार्थ्याला स्वताच्या बुद्धीने अलंकार ठरविण्यासाठी कांहीं पद्ये दिली आहेत. अशा रीतीने ह्या ६१ अलंकारांचे निरूपण समाप्त झाल्यावर विविध माहितीची पांच परिशिष्टे दिली आहेत. नंतर १६५ गद्य आणि पद्य उतारे विद्यार्थ्याने स्वतः अलंकार ठरविण्यासाठी दिले आहेत, आणि शेवटी सर्व पारिभाषिक

शब्दांची एक आणि पद्यांची एक अशा दोन अनुवर्ण सूची दिल्या आहेत. पृष्ठसंख्या सुमारे २५०. किंमत एक रुपया.

११ साहित्य कौमुदी—मम्मटाच्या काव्यप्रकाश ह्या ग्रंथाच्या १,२,३,९, आणि १० ह्या उल्लासांच्या आधाराने हा ग्रंथ लिहिलेला असून त्यातील लक्षणें पद्यांत दिली आहेत; तेणें करून तीं लक्षणें विद्यार्थ्यांना पाठ करण्याच्या सोयीची आहेत. प्रत्येक पारिभाषिक शब्दांचें लक्षण पद्यांत दिलेले असून त्याच्या स्पष्टीकरणार्थ भरपूर उदाहरणें देऊन समन्वय करून दाखविला आहे. शेवटीं पारिभाषिक शब्दांची एक आणि उदाहरणपद्यांची एक अशा दोन सूची दिल्या आहेत. पृष्ठसंख्या १७२. किंमत एक रुपया.

१२ मराठी भाषेचा सरस्वतीकोश—ह्या कोशांत आज मराठी भाषेत प्रचलित असलेले सर्व शब्द आणि अप्रचलित असलेले बरेच शब्द समाविष्ट करण्यांत आलेले आहेत. शब्दांच्या व्युत्पत्ति शक्य तेथें दिल्या आहेत. कोशाच्या शेवटीं विविध माहितीची सतरा परिशिष्टे दिली आहेत, त्यांत हरएक प्रकारची उपयुक्त माहिती दिली आहे. ह्या कोशाची पृष्ठसंख्या २०६० च्या वर आहे. किंमत आठ रुपये. टपाल हंशील सव्वा रुपया.

13 A Concise Sanskrit-English Dictionary. Pages 1228 of Demi 8 vo. size Price. Rs. 4

१४ मराठी भाषेचे वाक्प्रचर आणि म्हणी ६०—ह्या पुस्तकांत वाक्प्रचार आणि म्हणी यांचें विवरण असून शिवाय मराठीचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या उपयोगाचे इतर सर्व विषय आहेत. शिवाय २६ पानांची सूचीही पुस्तकाला जोडली आहे. पृष्ठसंख्या ५३६. किंमत पावणे दोन रुपये.

१५ निबंधलेखन आणि अनुवाद—निबंध कसे लिहावे हें विद्यार्थ्यांस समजावून देऊन सुमारे पन्नास निबंध लिहून दाखविले आहेत. अनुवाद ह्या भागांत अनुवाद कसा करावा हें विद्यार्थ्यांला सांगितलेले असून सुमारे वीस उताऱ्यांचे अनुवाद करून दाखविले आहेत. पृष्ठसंख्या १७२. किंमत आठ आणे.

१६ मराठी शब्दांचें उद्घाटन—ह्या निबंधांत मराठी शब्दांच्या मार्मिक अभ्यासापासून आपणा, मराठ्यांच्या इतिहासाचें, नीतिमतेचें, वगैरे ज्ञान आपणांस कसे प्राप्त होतें, हें मोठ्या मनोरंजक रीतीने सांगितले आहे. किंमत आठ आणे.

१७ मराठी म्हणींविषयी चार शब्द—ह्यांत मराठी भाषेतील म्हणींच्या अभ्यासापासून आपणांस कशी विविध आणि मनोरंजक माहिती मिळते, हें सांगितले आहे. म्हणींतील अलंकार हा भाग विशेष मनोरंजक आहे. आवृत्ति दुसरी. पृष्ठसंख्या ८०. किंमत चार आणे.

१८ कोरलईचा किल्लेदार—ही मनोरंजक आणि रहस्यपरिप्लुत कादंबरी ७५० पानांची असून ती वाचावयाला हातीं घेतली असतां समाप्त झाल्याशिवाय सोडवत नाही. किंमत चार रुपये.

१९ मुरारि अथवा शिवाजीची एक प्राथमिक मोहीम—शिवाजीने भोपाळगड कसा जिंकून घेतला ह्याची मनोरंजक हकीगत सांगितली आहे. पृष्ठसंख्या २२०. किंमत दोन रुपये.

२० केंजळगडाचा कवजा—शिवाजीने केंजळगड कसा जिंकून घेतला ही ह्या कादंबरीत मनोरंजक हकीगत आहे. पृष्ठसंख्या २००. किंमत दोन रुपये.

२१ पण तिसरा कोण ?—शिवाजीने भैरगड आणि जंगली जयगड हे दोन डोंगरी किल्ले मुसलमानांपासून कसे जिंकून घेतले ह्या प्रसंगाची हकीगत ह्या कादंबरीत सांगितली आहे. ही कादंबरी रहस्यपूर्ण आणि अत्यंत मनोरंजक आहे. पृष्ठसंख्या ३५७. किंमत १५. १२ आणे.

२२ गणवंगडाचा गडकरी—ही कादंबरी २७८ पानांची असून ती रहस्यपूर्ण आहे. ती शिवाजीच्या उदयकाळावरची असून तीत शिवाजीने गणवंगड कसा हस्तगत करून घेतला, हा विषय आहे. किंमत पावणेतीन रुपये.

२३ प्रपितामहाच्या पदावर—शिवाजीने दातेगड जिंकून घेतल्याची रहस्यपूर्ण आणि मनोरंजक हकीगत ह्या ३०१ पानांच्या कादंबरीत निवेदिली आहे. किंमत अडीच रुपये.

२४ अंबाजीरावाची साडेसाती—अंबाजीराव नांवाच्या एका मराठ्याला साडेसाती कशी भोवली ह्याचें चित्रवेधक वर्णन असून प्रसंगानुसार ग्रामसुधारणा, शुद्धीकरण, इत्यादि विषयांचें वर्णन आलें आहे. ही कादंबरी रहस्यमय आणि चटकदार आहे. पृष्ठसंख्या सुमारे २००. (अद्यापि अमुद्रित)

२५ सर्वाईराव, एका गुलामाचें स्ववृत्तकथन—ही कादंबरी अनेक लोमहर्षण आणि रहस्यमय प्रसंगांनी चित्ताकर्षक झालेली असून ग्रामसंघटना, शुद्धीकरण, अस्पृश्यतांविषय, इत्यादि विषयांवर तत्कालीन थोर पुरुषांचें विचार ग्रथित केलेले आहेत. पृष्ठसंख्या सुमारे ३०० (अद्यापि अमुद्रित).

२६ चिमुकलें रामायण—यांत रामाची कथा मुलांना समजेल अशा सोप्या भाषेत लिहिलेली असून त्याच्या आजपर्यंत अनेक आवृत्त्या निघालेल्या आहेत. ह्या पुस्तकांत सात चित्रे घातलेली आहेत. पृष्ठसंख्या ६८. किंमत चार आणे.

२७ अकरा मनोरंजक गोष्टी—ह्या पुस्तकांत आम्ही भिन्न भिन्न वेळीं भिन्न भिन्न मासिकांत छापविलेल्या अकरा चटकदार गोष्टी संकलित करून छापलेल्या आहेत. पृष्ठसंख्या २२८. किंमत एक रुपाया.

२८ मुक्तामाला—कविवर्य मोरोपंत ह्यांचें ११५ आर्यांचें संस्कृत काव्य कै० वा० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर ह्यांनी मराठी अर्थासह छापिलें होतें. त्याची सुधारून वाढविलेली ही आवृत्ति आहे. पृष्ठसंख्या ४१. किंमत चार आणे.

२९ सरोजिनी—बंगाली भाषेतील दे ह्या नांवाच्या कादंबरीकाराच्या ' माओ मेये ' ह्या बंगाली कादंबरीवरून विद्याधर वामन भिडे यांच्या पत्नी सौ० सरस्वतीबाई भिडे यांनी सरोजिनी ही कादंबरी मराठीत रचिली आहे. ह्या सामाजिक कादंबरीचें संविधानक साधें आणि सरळ असून अत्यंत मनोरंजक आहे. पृष्ठसंख्या १४६. किंमत एक रुपाया.

टीप—वरील यादीतील ८, ९ हीं पुस्तके काव्यरत्नावली ऑफीस, जळगांव, पूर्व खानदेश, येथें मिळतील,

१८, २०, २१ हीं पुस्तके भारत गौरव ग्रंथमाला, मुंबई, येथें मिळतील.

१९, २२, २३, हीं पुस्तके ए. पी. वापट, बुधवार पेठ, पुणे, येथें मिळतील.

बाकीचीं सर्व पुस्तके चित्रशाळा प्रेस, पुणे, येथें मिळतील.